

84/2Рос-Кара/С
А 70

Кара: 6052

ДОТДУЛАНЫ ХЫЙСА

Джюрекни
чакъырыуу

Дотдуланы Хыйса

ДЖЮРЕКНИ ЧАКЪЫРЫУУ

*Новестле
Хапарла*

Къарачай-Черкес республика кърал
китаб басма

ЧЕРКЕССК
2008

В книгу Дотдоева Х. М. вошли повести и рассказы, написанные в последние годы жизни, в которых автор воспевае́т силу любви, красоту родной природы. Произведения Дотдоева Х. носят жизнеутверждающий характер, являются заметным вкладом в национальную литературу.

КАРАЧАЙ-ЧЕРКЕССКАЯ
НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА
ИЗДАТЕЛЬСТВО
КАРАЧАЙ-ЧЕРКЕССКАЯ
РЕСПУБЛИКА
ИМ. Х.Б. ДАДЫМОВА

кара : 6052-4

Д 4702280100 — 2
9 П 1 (03) — 2008 2 — 2008

ISBN 5 — 72 89 — 02 — 03 — 0

Къарачай-Черкес
© республика кърал
китаб басма, 2008.

Повестие

ДЖЮРЕКНИ ЧАКЪЫРЫУУ

Пролог

— Соня, бу джол а скойюмчю бермей кьутулаллыкь тюлсе, — деди Ира, кьарынлы уллу кьара сумкасына кьолун ташайтыб.

— Берирме-берир, кьоркьма, чыгьар бери!

Соня хар кьуру да алай айтыб алыучан эди Ирадан Хасан джазгъан письмоланы. Ира да, анга терк огьуна узатыб, джылы ышарыб кетиучен эди. Бу джол а, не эсе да, мурукгу этиб (тенг кьызыны тѣзюмюн сынагъанча), узатыргъа унамады. Соня, кѣзлерин сейир сюзюб, не айтыргъа да билмей, орнунда тебджилдеди.

— Ма, кѣремисе? — Ира кѣксюлдюм телеграмма кьагьытны чыгъарыб, Сонягъа узатды: Хасан келеди, аллына кьара.

— Сау бол, Ира, — деб шыбырдады Соня.

«Соня, Минводда тюбе, Хасан», — деб окьуду ичинден телеграмманы кьызгъанч сѣзлерин ол, сора ариу тѣрт бюклеб хурджунуна салыб, юйге кирди.

Кюн батаргъа джеришиб, тѣгерекни кьызгъылдым боягъан эди. Соня, Хасандан айырылгъан кюню эсине тюшюб, бир кесек мыдах болду. Ма быллай бир ариу джылы ингирде «джерни этегине» барыргъа эсине тюшюб, Соняны джыларгъа хазыр болуб тургъанын, мыдах кѣзлерин да кьулагъына алмай, айырылгъан эди Хасан. Баш тѣбенине кьараб, анга да алай тынч болмаз эди юреннген джеринден кьобуб кетген, ауузундан сѣз чыгъаралмай, орнундан тебмей сюеле эди...

Соня, эрлай суу алыб келиб, юйде джумушну терк огьуна тындырды. Бюгюн (бюгюн десем да — ингир) Сонягъа бир

узун кёрюндю. Къаллай бир джумушну тындырды, сагъат а аллына атларгъа унамайды таууш этиб джюрюгенлигине! Ахырында, кюн да батды, тегерек къарангыгъа сериукон батылыб тебреди. Джатханлыгъына, кёзюне джукъу кирмей, эсине тюрлю-тюрлю сагъышла келиб, Хасан бла тубешгенлерин кёзюне кёргюзюб, талай заманны турду. Ол, Соняны аллына сюелиб, андан къарамын алмай, ышара-ышара, сюеле эди.

Кечени ауурлугъу кетгенден сора къалкъыды. Джангы кюн, келбетли ышарыб, дуппур башындан къарагъанында, Соня арбазны сибириб бошагъан эди. Сагъат тогъуз бола, ол джолгъа чыкъды. Къызгылдым «Икарус» аны Минводха кёб турмай джетдирди. Къалай ариудула бурмабаш таула, чатларында джукъа тубанчыкъла сериуюнсюзюле! «Энди, ма бу ариулукъну кёрюб кетгенни акъылы барды де да тур», — деб гурушха этди Соня Хасаннга ичинден, автобусдан тюшюб, тегерегине къарай. Аэропортда адамла асыры кёбден, къайры джюрюгенлерин билаллыкъ тюлсе: бир къаууму шахар таба чыгъыб кюрешсе, бирси къаууму да ары — учуучу майданнга ашыгъады. Соня сыбдырылыб, экинчи этажгъа чыкъды: былайда адам бир кесек чагъым эди, буфет джабылгъаны ючюн тюл эсе. Анда, тубюнде, миллет дауурдан алыб, не этгенлерин да билмей эдиле. Ким биледи, ариу

Соняны кёзюне алай кёрюндю эсе да. Мында уа, адамла бирери бирер джерге олтурубдула: кими газет, журнал окъуйду, кими — бош — алай терезеден келген-кетген самолетлагъа къарайды, кими — къуш-муш болуб, сабыр лахорну бардырады. Хасанны самолету келирге сау эки сагъат бар эди. Соня, терезени джанында джумушакъ таянчакъ шиндикге олтуруб, майданнга битди. Майна, кёк мийикни ёхтем деуу — АН-24 бетон майданнга акъыртын джюзе барыб, кёлтюрюлдю. Соня, аны ызындан кёб къараб туруб, кеси аллына джылы ышарды:

Хасан да быллай самолет бла шыб деб джетерик болур. Ол блокнотчугъун чыгъарыб, нелени эсе да джазды. Ала назму тизгинле эдиле:

Аэропорт. Суета на вокзале.

Привет синеокая высь!

Ты в далекие, милые земли

На крыльях серебряных мчись!..

Дагъыда кёб кюрешди Соня, алай а сынгар бир тизгин да джажалмай, блокнотчугъу бла ручкасын къара сумкачыгъына джашырыб, биягъы терезеге битди.

«Не акъыл алыб келликди экен энди уа Хасан? Меннге да «кел» демеge эди. Огъай, тоба, баралмазлыгъымы уа бек ариу биледи...» Сагъышла Соняны башын кючлегенлерине, аланы бири да кереклисича орун табмай эди, гёбеллениб тургъан болмаса. Аладан къутулур муратда, Соня шахаргъа чыкъды, алай а къаллай бир айланса да, къулагъына таймаздан Хасанны тауушу келиб тургъан болмаса, башха тюрлениу табалмады. Аэропортха джетер-джетмез, дикторну «Куйбышев—Тбилиси» самолет келгенди» деген билдириуюн эшитиб, аягъы басханны кёзю танымай, майданнга окълай учуб чыкъды. Бош ашыгъа эди Соня: самолет джерге акъыртын орналыб бошагъанлыгъына, адамла, не эсе да, тюшмей эдиле. Бир кесекден кёрюнуб тебретиле. Ма, башы джангы къашхара тебреген джаш эркиши эм аллында чыкъды, бети джарыбды.

«Володя!» — деб, къойнунда бурмачач сары къызчыгъын алыб, анга мыллыгын атды бир тишируу. «Юй бийчеси болур», — деб келди кёлуне Соняны. Адамла къотарылыб келгенликлерине, Хасан кёрюнмейди.

Соня тесукъагъа кириб, адамланы башлары бла къарайды. «Бетсиз!» — деб урушду ичинден ол анга. — Келмейми къаллыкъды, сора? Сабырынгы чыдат! Огъай, къаллай аман адатта мен...» Соняны бети къызарды, асыры уялгъандан. Ма, Хасанны башы кёрюндю. Бал бетли къалын джохар чачы бла, Соня джюз адамны ичинде да танырыкъ эди аны. Ол, ашыкъмай, тегерегине къараб, джылы ышарды. Кёолунда — гокка ханслары. Соня адамланы ташасына букъду: эслетмей, бир джанындан чыгъаргъа эди мураты, алай а Хасан аны терк огъуна кёрюб, аллына тири силкинди.

— Соня!

— Хасан, сау кел!

— Сау бол!

Адамла асыры кёбден, экиси арагъа тюшуб, джюрюген-леге тыйгъыч болдула. Бир-бирлери аууз да джетдирдиле:

— Нек сирелиб турасыз?

— Табхансыз тюбешир джер!

— Бусагъатда джаш тёлуюн уяты-хяты къалмагъанды!

Бу экиси ол сёзлени эшитмей эдиле, бусагъатда ала бир-бирлерине къараб, суююмлю ышарыб тургъан болмаса, башха къайгылары джогъду. Тынгылауну басыб турадыла: сёлешген экисине да къыйынды. Хасан адам танырча джунчугъанды.

— Соня, кел, ары бир чыгъайыкъ былайдан, — деди ол бир кесекден. Соня — аллында, гокка хансланы ийисгей, Хасан да ызындан, шахаргъа чыкъдыла.

— Соня, мен бек кёб сагъыш этген эдим...

— Хасан, мени сынгар бир сорлугъум барды: энтда кетерикмисе ызынга?

Соняны кёз джинкилеринде — тансыкъны тамалы — мыдах отчукъла джана эдиле. Хасан аланы эследе. Ол, кесин ичинден терслеб (сакълагъан алай тынч тюлдю!). Сонягъа былай айтды:

— Къалай десенг — алай этерме.

Къыз тик энишге къарады:

— Бурдурма сёзню... Джашырма, тюзюн айт!

— Соня, отпускагъа келгенме. Аллыбызда алкъын заман кёбдю, аны юсюнден артда сёлеширбиз.

— Огъай, меннге бусагъатда айт!

— Билемисе, Соня, анда къаллай уллу иш бардырылады! Эх! Бир кёрге эдинг, шо!

— Билебиз, биле. Бизде да бардыла бек уллу ишле: джерни этегине къачыб айланмасанг да боллукъду.

— Огъай, сен алкъын ангылаб бошаялмагъанса...

— Бек ариу ангылагъанма: анда сени тыйгъан адам болур, эшта...

Хасанны бети кетди:

— Соня, ол ётюрюкдю! Ауузунга келиб, къалай айталдынг аллай ауур сёзню?! Мен сени ёмюрде да унутурукъ тюлме...

— Боллукъду айланнганынг. Къайт ызынга!

— Болсун, Соня, болсун.

— Кеч болады, кете барайыкъ...

Экиси да таксиге миндиле.

I

«Джалунг мамукъдан!»

Танг эртде атхан эди. Бештаудан тургъан джел тереклене чайкъай, бир-бирде джерни зыгъырын сибириб, узакъ джары ашырды. Эртденнги къутсуз болгъанлыгына, кюн джылы ышарыб тийгенди. Кёлню юсюнде ууакъ толкъунчукъланы джел ызына тарай барыб, ала тас болургъа, джангыдан сютню башын аулагъанча, таймаздан къошуб барады. Суу джагъагъа кесин уруб, тырмысындан ёрге чыгъады, дагъыда, джел шаушалгъанлай, орнуна кириб, сабыр сюзюледе.

Хасан кёлню төгерегине бир-эки чабыб, джуунду. Ол чыныкъян джаш болгъанлыгына, бююн сууну суукълугъу этине чыгъанакъча чанчыла эди, джел болгъанлыгы ючюн тюл эсе. Мычымай, кюн да кёлтюрюлдю, джел да сериуюн-ден-сериуюн бола тебреди.

Сюйюмлю табигъат алкъын джашил кийимге кирмеген эди, джазны бурну къарагъанлыгына. Анда-мында джанкъозла чыкъян эдиле. Джумушакъ джашил кырдыкчыкъла былтыргъа хансны ичинден джер-джерде боппуланыб чыкъяндыла. Къуу-шууду төгерек. Хасан кийиниб бошаб, кюнбетде орналгъан шиндикге олтурду. Аны бусагъатда сагъышы терен эди. Бютеу къралгъа белгили эди анда, уллу Волганы джагъасында автозавод ишленниги.

Хасан а ол ишден къайдан къалсын! Тюзю, юйде болум да алай къолай тюлдю: анасы бла эгешчигидиле, алай болгъанлыгы ючюн, эсине тюшгенден Хасан таяргъа унамайды. Аны тенглери, бирери бирер джерге кириб окъуйдула, кёбюсю — ишлейди. Хасан а — шофёрду. Ма, ючюнчю джылы барады ишлеб тургъанлы.

«Анамы не хатасы барды? Ашарындан-ичеринден джарты боллукъ тюлдю — эки джашы къатында: ала юйдегили болгъанлыкъларына, анамы менден да бек сюедиле...»

«Сонягъа уа къалай этериксе? Аны къоюб кеталлыкъмыса?» — дейди джюрегини теренинден бир таууш Хасаннга. Анга уа джууаб табалмайды, не этиб. Не джаны бла да къараб, кёб сагъыш этиб кёрюб, кеси чегиб билгенди джаш: Соняны бек сюеди, анадан айырылгъан алай тынч тюлдю!

Ала экиси да бирге окъуб бошагъандыла орта школну. Джашауну джылы тылпыуу бирча урмайды хар адамны бетине. Соня, майна, Исси-Сууда институтда окъуйду, ючюнчю курсну бошарыкъды... Сау болсун, башын уллу кёрмейди, Хасаннга джылы сёлешгенлей турады, умутун сёнгдюрмейди. Хасан да окъуяллыкъ эди суйген джеринде, алай а, аллында къала кетди да, энди уа заочно окъургъады мураты. Не башхасы барды, билим алыргъа суйсенг?! Соня да биледи, Хасан тутхан ишин ёмюрге да биширмей къоймаучусун. Ол, Хасанны акъыллы кёзлеринде джылтырагъан джарыкъгъа таймаздан сукъланганлай туруучанды...

Бузлаб тургъан джер кючюн ангылагъан болур: къара балчыкъ, аякъгъа джабышыб, созулады. Узакъ болмай, терен къулакъгъа сабийча, тилкъаууракъ ауазчыгы бла къара суучукъ джырын джырлай эди. Сюйюмлю кюнню бетин къара булутла джабыб, джайыла келиб, кёк да «джыламсыраб» башлады. Хасан, джукъудан уянганча, эрлай ёрге туруб,

къара пальтосуну джагъасын къайырыб, джолгъа чыкъды. Бюгюн шабат кюндю, ким биледи, Соня келирге да болур юйге. Хасанны бусагъатда андан башха къайгъысы-сагъышы джокъду. Бусагъатда аны бетине къарагъан, аны кёзлеринде мыдах умутну, сезимни эслерик эди. Сонягъа айтыры кёб эди, алай а аланы сюзе барса, бири да келишмейди. «Огъай, алай айтсам, тюз ангыламаз», — дейди Хасан, хар бирер тукъум оюм келгени сайын кёлюне. Ол, шылпылай тургъаннга да къарамай, эки къолун сыртына чалышдырыб, автостанция таба акъыртын атлаб барады. Орамда къызыу джюрюген адамла джаланбаш, ашыкъмай атлагъан Хасаннга бир-бирде соруулу къарайдыла, ол а аланы эслеген да этмейди. Мычымай джетди джаш ашыкъгъан джерине. Кюн мутхуз бет алгъанлыгъына, алкъын эртде эди.

— Соняны эртденнгиде дерслери болур, — деб келди аны кёлюне. — Келсе, кюнортадан ингирге келликди... Аймыса, сакъларма бир кесек...

Эшик аллында таксиле, автобуса тизилиб тургъанлыкъларына, адам кёрюнмейди: джолоучула минер автобустарына заманлары джетгенлей чыгъадыла. Джангур бекден бек кюч алыб, юй башладан, быргъыладан шоркъала барадыла. Хасан, ашыкъмай сакъларгъа дегенлигине, ичкери кириб олтуралмады. Ол, мюйюшге къысылыб, тютюн тартады. Бети сагъышлыды.

Аламатды, ма былай, джангур кёмюклени асфальтда джюзгенлерине къараб тургъан! Заманны къалай кетгенин биллик тюлсө. Хасаннга заман не акъыртын джюрюгенча кёрюндю эсе да, Соня къатына келгенин эслеялмады. Ол суудан джюзюб чыкъгъанча, шош сюзюлюб, аны аллына сюелди:

— Не этесе, Хасан? Нек джибийсе джангурда?

— Сау кел, Соня! Игилик эт! Ичинде адам дауурдан безгенимде, чыкъгъан эдим таза хауагъа. Къалайды окъууунгбашынг?

— Джокъду хатам бусагъатда. Аламат да тюлдю, ёзге...

— Былай бер чемоданынгы. Кел, бир ауузланайыкъ, — деб Хасан, Соняны къолундан ауур чемоданны алыб, аллына таукел силкинди.

— Тохта, къайры бараса? Юйге джыйыллыкълар болурбуз, огъесе, ол адет къалгъанмыды? — деди Соня, чамына тартына.

Хасан аны эшитири да келмеди:

— Джолоучу болурса, бир кесек олтурайыкъ, арыгъанынг да кетер.

— Тохта, кафегеми дейсе? «Тюбешиуге?»

— Хо. Нек кьоркъдунг аллай бир? Атла бери деб, Хасан ызына айланды.

— Мен ары барырга соймейме, анда ичкичиле бир кёб боладыла.

— Кел, кел, чыртда кьулагьынга алма. Биз ичерге бар-майбыз да.

Кафеде, кертиси бла да, Соня айтханча, кьулакь отлары дженгерек болган адамла да бар эдиле. Ала алай уллу даур этиб кюрешмей эдиле: хант чачыучу тиширычукь, джорукьну сакьлар ючюн, тамагьын чыртда аямай эди. Бир-бирине кьысыкь салынган столланы орталары бла ол кьолунда саханы бла кьызыу джюрюй эди. Хасан бла Соняны кьатларына келиб:

— Не ашарыкьсыз, джаш адамла? — деб, джарыкь сорду.

Хасан Сонягьа кьарады.

— Джылы зат келтиригиз, — деди Соня.

Кафеде кёб мычымадыла. Ала ашаб-ичиб чыгьаргьа, джангур шошайган эди. Батаргьа джеришген кюн, кьызгьылдым булутдан кьараб, айырылыу сойюмлю джарыгьын тегерекге чачханды. Терек бутакьланы учларындан джангур тамчыла джыламукулача салынгандыла.

— Соня, окьуб бошасанг, кьайда ишлериксе? — деб сорду Хасан, сёзню неден башларгьа билмей.

— Тольяттиде ишлерикме, — деди кьыз самаркьаууракь ауаз бла. Сора джашыртын кьарады джашны бетине, анда не аз да хыны тюрсюн эслеялмады. Соня биринчи соймеклигини сезимин анга бошунагьа ышанмагьанды! Огьай, аллай адам алдарыкь тюдью. Хасан, не бек джунчуса да, Сонягьа сёлешмей кьоялмады.

— Соня, — деди ол мыдахыракь, — мени аллым ары айланганлыкьгьа, кесинг билесе...

— Айтмай огьуна кьой, билеме не деригинги. «Миллионла барадыла, мен аладанмы хомухма?» Ол болур айтырынг. Мен аланы эшитиб бошаганма сенден эртде огьуна, башха не кьошарыкьса?

— Мен узакь джары кетгенлигиме, аны ючюн бизни бир-бирибизни джакьларыгьыбыз не аз да тюрленмез, деб турама.

— Ол сёзлени эшитдирме меннге, Хасан, тилейме.

— Нек?

— Нек эсе да. Сен мени кимге санайса? Нек ангыламайса? Мен сеннге сорама: «Джерни этегине нек кьачаса?» Элингде турсанг не боллукьду?

— Соня, мени ангыларгъа керексе: адамны сыйы адам-
лыгъы бла чыгъады... Мен да...

— Къачан кетериксе?

— Беш кюнден. Сеннге тюбей кетерме.

— Къыйналма. Къалыр мадарынг чыртда джокъмуду?

— Огъай, Соня.

— Сени тыяр ючюн кюч да джокъду, алаймыды?

Хасан джууабны орнуна энишге къараб, башын бул-
гъады.

— Да, джолунг мамукъдан! Хорламлагъа джетиш!

— Сау бол, Соня, — деб шыбырдады Хасан билир-
билмез.

Кюнню кёзю батаргъа джеришиб, анда, ол джолун баш-
лагъан табада, мутхуз ай кёкге чыкъгъан эди. Эки джаш адам,
бир-бирини юсюнден бу кёзюде кёллерине не келгенин ай-
ырталмай, бири джунчуб, бири да, амалсыздан, хыныракъ
тийгенине ичинден сокъурана, айырылдыла.

II

Шанышла

Самолёт Куйбышевни аэродромуна келгенин стюардес-
са джаш бурмачач къызчыкъ билдирди. Джерге тюшгюнчю
огъуна сезген эди Хасан ачы суукъну. Джер джерде кюртле
къаланыб (джаугъан къарны кюреген эдиле), джел кёзюнгю
ачдырмайды, къарны боранлатады. «Мында уа суукъ кёре-
ме», деб келди Хасанны кёлюне, анда, Кавказда джыйырма
эки градус джылылыкъны эсине тюшюрюб, кеси аллына ыша-
ра. Сагъат тогъуздан атлагъан эди. Адамла аэропортну ичи-
не кириб олтургъандыла: бусагъатда Тольяттиге автобус
джорюмейди. Хасаннга не эсе да, былайгъа джыйылгъанла-
ны барысы да ары барлыкъча кёрюндюле. Адам кёбдю, ба-
рысы джылы кийинибдиле, джангыз бу эди джалан пиджагы
бла — джыйылгъанланы кёбюсю анга сейирсиниб къарайды.
Майна, бир джерге джоппуланыб, гюрджюле, кеслерича, бир-
бирине ал бермей, къызыу сёлешедиле. Къарагъан адам да-

улашхан этедиле дерикди. Аладан берлакьда, сахтиян тапчанда юч азербайджан джаш, орталарында олтургъан орус къыздан кёз алмай, «не айтады» — деб, анга тынгылайдыла. Хасан аланы къатларына барыб олтурду.

— Сен а къайдан келгенсе? — деб сорду джашланы бири анга. — Кийиннгенинге кёре, узакьданса.

— Да, мен да сизден бир кесек джууугъуракьдан келгенме, — деди Хасан ышарыб. — Черкесскеденме... Исси-Суудан узакь болмай, биле эсегиз да...

Юч джаш да, къыз да башларын силкдиле: Исси-Сууну билмеген адам бармыды!

— Танышайыкъ, — деб къолун биринчи узатды къыйырда олтургъан джаш. — Мени атым Гарибди.

— Весал, Вали, — деб Хасанны къолун тутдула ол экиси да.

— Мени атым Лирады, — деди скойюмлю къызчыкъ, гитче акь къолчугъун узатыб.

— Мен а сеннге орус къызса деб тургъанма эртденли. Къайданса? — деб сорду Хасан. Джашланы бетлери бирден джарыды.

— Огъай, джангылгъанса, была да алай айтыб тура эдиле. — Лира Весал бла Валини кёргюзтдю. — Татарма, Лениногорскеден келгенме. Эшитгенмисиз?

— Айхай, эшитгенбиз, — деди барысы ючюн да Гариб, Хасаннга айланыб:

— Джылы кийиминг джокъмуду? Биз да былайда кийиннгенбиз, уялма, бизде, Бакуда бек джылы эди.

— Хо, — деди Весал, — Кавказны эсге тюшюргенден хайыр джокьду энди, ишлерге келген эсенг.

— Таукеллендирдигиз, — деб Хасан чемоданына узалды... Эшик аллы суукь болгъанлыкьгъа, адамла кириб-чыгыб турадыла: кими самолётдан тюшюб келеди, кими — тынгысыз болуб — кетер заманын ашыкъдырыб, джюрюйдю. Эшик ачылыб, эки къыз кирдиле. Ала тегереклерине сескекли къараб (олтурур джер излей болур эдиле) тургъанлайларына, Лира орнундан, умурса ургъанча, секириб туруб, ала табагъа мыллыгын атды:

— Рая!

— Лира, къайдан чыкъдың?

Къучакьлашдыла.

— Бу мени тенг къызымды, Зина, бир джерде джашайбыз, — деди Рая, нёгерин кёргюзюб. Лира экисин да джашла таба тартды:

— Келигиз, олтуругъуз. Танышыгъыз: была Кавказдандыла...

— Биз туура Кавказдан да тюлбюз...

Тау Артынданбыз, — деди Гариб, кызланы кьолларын тутта.

Рая — келбетли орус кыз, кёксюлдум джылы пальтосу тобугьуна джете, джылы, джарыкь кёк кёзлери бла — Хасан-ны кьатына олтурду. Зина уа джашланы ёрге тургъанларын алай бек онгсунмады:

— Джашла, кыйналмагъыз!

— Ол сёзге бир къара! Къайда кёргенсе сора, джыйырманчы ёмюрде эркишиле рыцарлыкь этмеген? — деб, Лира Зинаны ийнакьлаб, олтуртду.

— Рая, — деди ол, бир джанына айланыб, — ий, бир айт, ненча джыл болгъанды биз айырылгъанлы?

— Алдамай эсем а, сегиз джыл болады. Биз 1962 джыл кёчюб кетген эдик да...

— Джашау дегенинг сейирди! — Лира кёзлерин сагъышлы сюзюб, башын булгъады.

— Мен да тюбөб кьалырма да, кимге болса да, бизни табадан, — деди бусагъатха тынгылаб тургъан Хасан.

— Тюберсе-тюбер, былайда тюберге боллукьса, — деди Лира — сейирди, джашау дегенинг...

Кечени ауурлугъу эртде кетген эди. Джаш адамланы кёбюсю кьалкыйдыла. Хасан кёз да кысмады. Ким биледи, муну кёлуне аллында не боллугъуну юсюнден сагъышла келе болур эдиле. Тюзюн айтсакь, сагъыш этерча эди. Ол алкыын Сонядан айырылгъанына толу ийнаныб кьалмагъанды, бир-бирде кьатындады деб турады. Бусагъатда болумну унутуб, бир джанына бурулуб, Сонягъа сёлеширге ангарылады. Мычымайын акъсылдым танг да атды, чыракъланы джукълатдыла. Аяз да кьакъмайды. Джерде кьар, асыры тазадан, кёксюлдум кёрюнеди кёзюнге. Мутхуз эртденни кюн джарытды, тегерек эриб тебреди. Кюнортагъа, асфальтда эриген кьардан ууакь-ууакь кёлчюкле джайылдыла. Къарны ауурлугъундан бюгюлюб тургъан терекле бир кесек беллерин тюзетдиле, юй башладан тамчыла, бир-бирине ал бермей, агъыб, кьошулуб, таш джолгъа саркъадыла.

Узун тар коридорда адам чагъым болгъанлыгъына, секретарны (Заводха ашырыучу пункту тамадасына джашла алай атагъан эдиле) эшиги джабылмайды, адам асыры кёбден.

— Бизде ишлене тургъан заводха, — дейди ол, барысын да аузуна кьаратыб, — учсуз-кыйырсыз Россияны джер-

леринден кёб адам келеди. Биз анга кыууанабыз, джаш тёлюню кёолу бла джашауну излеми толады. Дангыл тюзледе деу завод кыураллыкды, билемисиз сиз аны, кыаллай зат боллугун? — Секретарны кёзлери ёхтем джанадыла. Асыры учунгандан, ол, керекли сёз табмай, ууучуна джётел эте, ишни болумна кёчдю:

— Алай демеклик, джолдашла, иш кёбдю. Кёб эсе уа, кесигиз билесиз, кыыйынды. Былайда хомухлук чыртда джарарык тюдю. Биз хорларга керекбиз, хорлам а кеси аллына келлик тюдю! Эсигизге салама: заводда иш кыыйынды, олтуруб тютюн ичерге заман табарык тюлсюз. Конвейер джорук бла ишлериксиз. Иги сагыш этигиз.

«Оюм этсинлеми» деген эди да, секретарь бир кесекни тынгылаб турду. Джаш тёлю сёз кыошмады.

— Энди, болумну билдигиз, кесигиз кёрюгюз, — деди ол, сёзюн тамамлай.

— Андрей Павлович, — деб алга чыкды кызыл кыанлы келбетли джаш:

— Биз былайга кыоркыарга деб келмегенбиз, ишлерге деб келгенбиз, ушата эсегиз, сёзден ишге кёчейик.

— Аферим, Алексей, — деб джашланы бири аны имбашындан кыакды. Кыызла бирден ышардыла.

— Лаёх! — деб билдирди Зина да кеси аллына.

— Алай эсе, — деди секретарь, — ашхы джолга! Чачылышдыла. Джумушак «Икарус» аэропортдан Тольяттиге тебреди. Мылы асфальтда чархла джырылдаб барадыла. Джол, айланч айлана барыб, чегетни ичине киреди.¹

Хасан терезени джанында олтурубду. Учсуз-кыыйырсыз дангыл тюзлени дорданында чегет да барды. Ариу табигыатны Хасан кёзлери бла ийнакылаб кыоймай, блокнотун чыгарды. Ол нелени эсе да кыысха джазыб, дагыда бузуб, мангылайын джыйырыб кыорешеди: назму джаза болур. Ал джыллада Хасан газетге хапарла, назмула ийиучен эди. Ол огыай эсенг, бир кере радио бла да берген эдиле аны назмуларын... Россияны кенг тюзлери аны учундуруб, ол назму джаза эди. Башын базык харифле бла «Россия» деб чыгарды, андан ары ууак тизгинчикле бара эдиле:

Кёз джетмезча, кём-кём тюзле,
Энчи энинг.
Есенин да термилгенди
Суюуб сени,

Къучакълагъанд къайынчыкъны
Джыламсыраб...

Андан ары тизгинле бармайдыла, джашланы кёбюсю анга эс бёлгенлерин сезиб, блокнотун джашырды: Хасан ёмюрде да сыймеучен эди, ол джазгъан кёзюуде адам къараса.

— Джашла, — деди Гариб, къууанч тыбырлы болуб, — ичибизде комсомол поэтибиз барды. Ол — Хасанды. Ура-а-а!!!

Барысы да ызларына айланыб, автобусну ичи дауурдан алды. Хасан, не аз да джунчумай, кючлю ауазы бла: «Джырлайыкъ!» — деб къычырды.

Забота у нас такая,
Забота наша простая —
Жила бы страна родная
И нету других забот.

И снег, и ветер,
И звезд ночной полёт...
Меня мое сердце
В тревожную даль зовет...

Джырны ариу макъамы узакъгъа созула эди. Автобусну ызында иги кесек джер къалгъанды. «Икарус» къызыу барады, алай а, не къызыу барса да, алкъын заманны озгъан улоу чыкъмагъанды. Кюн да кёзге кёрюнмей, джолун къората барады. Ма, Тольятти. Шахарны къыйырында, троллейбусну ахыр тохтаучу джеринден джол бир джанына бурулады. Анда, дангыл тюзде, эки-юч мекам кёрюнеди. Джолла айырылгъан джерледе «Бютеусоюз комсомол къурулуш» деб джазылыб турады. Ма, завод. Аны аллында вагончукъла бардыла, аладыла къурулушну тамадалары, ишчилери. Мекам уллу болгъанлыгына, алкъын иши кёбдю. Былайда кёрмезлик адамынг джокъду. Майна, тобукъларындан озгъан резин чурукълары бла къызгъылдым балчыкъны ийлеб, электрикле индекни ичи бла мазаллы къара кабелни тартыб кюрешедиле, аладан арлакъда сентехникле быргъыланы джалгъайдыла. Заводну ичинде уа монтажникле конвейерлени джарашдырадыла, джалгъаучу, электродну чырылдатыб, тохтаусуз ишин бардырады. Майна, бир таб къыз челеклери, буштукълары бла къабыргъаланы сюртюб кюрешедиле. Была барысы да джаш адамла эдиле, алгъаракъ келгенле. Ала кеслерин бир кесек ёхтемирек тутадыла. Хасан аны олсагъатлай, къарамларындан, сёзлеринден таныды.

«Къалай кёб иш барды былайда! В. И. Ленинни туугъан кюнюне биринчи машина чыгъар ючюн а, иги терлерге керекди», — деб келди аны кёлюне.

— Бу къурулуш да, джашауча, байламлыды, адамланы бирикдиреди.

Бошунагъа джазылмагъанды: «Аталарыбыз Магнитканы къурагъандыла, биз а — автозаводну» деб, тюз заводха кирген джерде...»

III

Алексей

Келген кюнлеринден башлаб ишлеб тебретиле джашла, кызла да. Хасан сантехниклеге болуша эди. Тышындан къарагъан адам анга шекиртди дерик тюлдю: Хасан темир быргыыланы уста биледи, радиаторланы чачады, джыяды эмда керекли джерлерине тагъыб, джалгъайды. Иш кызыу барады. Заводха «Фиат» кампаниядан машиналагъа керекли затла тохтаусуз келгенлей турадыла, джаш тёлю ашыгъады: "Къачан джыйыб тебретикбиз?" Алай а, мадарынг неди? Сакъла, мекам битгинчи.

— Монтажникле аллыбызны тыярыкъ тюл эселе... — деб къайгъырады юй сюртючюлени башчысы.

— Бизде тыйгъыч болукъ тюлдю. — Мени «къушларым» экишер къатха толтурадыла мардаларын, — дейди анга джууабха чөрчексиниб, монтажниклени тамадасы, къаракъаш субай башкир джаш Сейфулла.

Былайда тюзю, терсни табмакълыкъ бек кыйынды: хар ишчи кесине базады, сёзюне иеди. Тёртеулен да полну «джасаб» кюрешедиле, башларын ёрге кёлтюрмей. Аскерден джангы къайтхан болурла, тёртюсю да саргылдым формаларын тешмей ишлейдиле. Ала киши бла да даулашмайдыла, керекли затлары къатларындады: джарымындан асламысын битдиргендиле.

— Аферим! — дейди къурулушну тамадасы, аланы ишлерине къараб. — Быллай джаш тёлюбюз болуб, бизни не хатабыз барды? Аферим!

Хасан радиаторну хырын буралмай кёб кюрешди. Ол, не къарыуун да аямай, тишлерин къаты кысыб, силкинди. алай болгъанлыгы ючюн, тотму болгъан эди да, чыртда тебмеди.

— Къайда, келчи, экибиз да бир кёрейик, — деб аны бир джанындан токъ джаш чыкъды. «Тохта-тохта, къайда кёрген эдим мен муну?» — деб сагъышланды Хасан, алай а эсине тюшюралмады.

Таулу джаш, алай уллу разы болмай, биягъынлай, узунуракъ темир таякъ бла бурургъа кюрешди.

— Терсине бураса, сабыыракъ бол, бу чоюндан этилгенди, сыныб къалмасын, — деди биягъы джаш. Хасан аны сан этмегенин къулагъына да алмай. — Сол хырды, алай да онг джанына бурургъа керексе... Сейирсинме, мен сантехник болуб сегиз джылны ишлегенме. «Алексей!» — деб келди олсагъатлай Хасанны кёлюне.

— Хасан, — деб узатды ол къолун, радиаторну хырын буруб бошагъанлай.

— Алексейме. Кючюнг кёб кёреме. Анда не болуб ишлей эдинг?

— Къайда? — Хасан Алексейни сорууун ангылаялмады.

— Кавказда дейме, бери келгинчи...

— А-а-а. Шофёр эдим.

Алексей ууакъ-ууакъ башын силкъди...

— Арт эки джылны мен да машинада ишлегенме. Сен джукъда окъуймуса?

— Огъай. Быйыл кёрлюкме, заочно киралсам. Сен а?

— Политехническийде окъуйма. Экинчи курсунда...

— Мен да ары киралсам кёрлюкме.

— Да, сени назмула джазгъан хапарынг барды да, журналист-зат боллукъса деб тура эдим.

— Назму джазмагъан адам бармыды?

Аланы алай бош джазама... Билемисе, литератураны бек сюеме.

— Математиканы уа?

— Аны да.

— Аман тюлсе, полиглот боллукъса, — Алексей джылы ышарыб, Хасанны имбашындан къакъды. — Хасан, мен тюнене бир джерге джарашханма, кел сен да.

— Биргенге адам бармыды?

— Огъай. Экибиз турурбуз, общежитие бергинчи, кел. Кесинг кёрюрсе, бир да иги джерди, чегетни къатында, Волгадан да узакъ болмай. Мен арматурщикле бла ишлейме, бирибизге тюбеялмай къалсакъ, ма, — деб, Хасаннга адресин берди. — Келмей къалма!

кара: 6052

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
НАЦИОНАЛЬНЫЙ АРХИВ
КАРМАТЕНА

— Лёша къайда тасса? Сени излеб айланадыла, дженгил бол! — тегерекбет сарычач кызычыкъ анга сюйюмлю кёзлерин джандырды, сора Хасанны эслеб, ийнакъ къарамын джашырырга кюрешди.

— Уялма, — деди Алексей, — таныш, бу Хасанды, Кавказдан келгенди, бютеу заводда мындан башха къарачай миллетден киши джокъду, билемисе?! — Алексей ал бармагынын тиш тургузуб, кёзлерин кызычыкъга сюздю. Кызычыкъ олсагъатлай шум болуб, къолчугъун Хасаннга узатды:

— Люба. Алексейге джумушагыракъ: — Лёша, айыбды, сакълаб турадыла.

— Кетдим. Хасан, унутма, келмей къалма.

Алексей заводну аргы кыйырына чабханлай кетди. Ол кетер-кетмез, сантехниклени башчылары да джетди: къолунда — темир чыбыкъга тизилиб — чоюн пробкалары.

— Быланы орунларына бояу джагыб салырга керекди, — деди ол Хасаннга. — Эталырмыса?

Кеч бола тебregenди...

— Нек эталмайма? Бер бери дженгил!

— Заман да аз къалгъанды. Тамблагъа къоярмы эдик?

— Не тамблады ол? Мен, ма бусагъатдан огуна битдирейим аны...

— Огъай, къолну учу бла этген джарарыкъ тюлдю, сууну ийгенден сора акъсала, табсыз болур, андан эсе, тамбла деменгили этерми эдик дейме...

— Бююн огуна тындырайым, — деб, Хасан экинчи номерли кысхачны алыб, ишге киришди...

Ол заводдан кеч чыкъган эди. Кими — чегетден, кими тепсеуден, кими кечигиб къайтхан джаш адамла кёб эдиле. Троллейбус тыкъ-тыкълама болгъанды. Аллында сюелген джашдан Хасан Алексейни турган джерин соргъанында, ол ызына айланыб, ышарылыб, джууаб берди:

— Иги кесек барлыкъса сен а. Энтда юч остановкадан, тюшериксе, ашыкъма.

Тюшгенлей огуна, Хасанны кёзюне мюйюшде юйню мангылайында Мичурин атлы орам илинди. Ол экинчи номер эди. «Алексей а бешинчидеди, аргы джанында болургъа керекди», — деб, Хасан орамны башындан кирди.

Ма мюйюшден ючюнчю юй, бояу бла бурууну эшигине 5" салыныбды. Узакъга созулмагъан таза орамчыкны кыйыры нарат чегетге тиреледи. Орамга алкъын чайыр тешелмегенди, алай а тазады: таш тешелиб, къум къуюлгъанды. Былайдан узакъ болмай къурулушчула ишлейдиле... Майна, башларында кызыл байракъларын джел тарай, мийик кранла, «хамхотларын» кёкге тутуб, кирпични, тылданны кёлтюруб, эринчек буруладыла. Адамла уа кызыу кыймылдадыла.

«Эски шахарны кенгертедиле, — деб ойлашды Хасан. — Таб джерге джарашхан кёреме. Ангыламагъан джаш а тюл-дю, бир кесек дюргенлиги джокъ эсе...»

— Хасан, нек сирелиб тураса? Кир бери, — деди Алексей.

— Да, «бу джандетге джаны саулай къалай тюшюб къалганды Алексей?» — деб, сейирсине тура эдим кеси аллы-ма.

— Ариулукъгъа артда къарай турурбуз, кел юйге. — Алексей Хасанны аллында джиберди. — Тётя Катя, къонакъ келгенди бизге.

Алексей бу юйде джашагъанлы эки кюн болгъанлыгъы-на, кесин юйлоча джюрюте эди. Хасан Алексейни ол хали-син джаратыб, онгсунганын ичинден чертди, не тукъум адам бла да эбин келишдирликди бу халал кёллю джаш!

— Игиди, игиди, — деди къарт къатын, белин тюзете, Хасанга джити къараб. — Наташа тюкеннге кетиб турады, келгенлей сыйлар, барыгъыз ичкери.

Наташа, къонакъбай къатынны уллу къызы, эки сабийи бла эринден айырылыб тура эди. Анасы Алексейге бушуун билдиргенинде, ол (ичинден къайгырса да) не аз да тюр-ленмей, Екатерина Васильевнаны кёлюн басхан эди.

— Тётя Катя, — дегенди Алексей, этиучюсоча, джумугъ-уракъ кёк кёзчюклерин гузаба къагъа, — кёлюгюзню аман эт-мегиз. Бусагъатда джашау алайды, джаш адамла бир-бири-не эришедиле да, не бош затчыкъны юсюнден да къаугъа чыгъарыб тебрейдиле. Бир кюнню джаным къыйналыб джа-шамаз ючюн, мени сартын, айдеклей кетерикди ёмрюм. Айырылгъан бусагъатда адетча болуб къалганды... Къай-гъырмагъыз, Наташа да табар насыб юлюшюн...

Екатерина Васильевна беш сабийни анасы, Алексейге джашыртын къарагъан эди: «ичинден кюле тура болурму мен-нге?» Огъай, Алексей не аз да ышармай эди. Ол Огъай эсенг, аны кёзлери сагъышлы сюзюлюб эдиле — къарт къатын ичин-ден аллай оюмда тохташды.

— Алайды, алай. Бек таб ангылаб тураса, джаш болсанг да. Сау бол! — деген эди ол джууабха.

Алексей чамы-накъырдасы джарашхан джарыкъ джаш-ды. Не къыйын кёзюуде да, аны буюгъуб кёрлюк тюлсе, алай-ды аны халиси. Ингирги ушхууурну ашаб бошагъанларында, джашла ушакъгъа къыздыла.

— Муну окъугъанмыса? — деб сорду Алексей, стол юсюн-де къалау китабладан бирин ала.

— Къайсыды ол?

— Александр Дюма. Залим джазады. Башы уа болгъанды дейсе!

— Лёша, бош заманында китаб окъубму тураса? Къалай кёб китабынг барды!

— Китабланы бек сюеме... Иги китабланы. Былада аман китаб джокъду. Ма, Толстой, Блок, Есенин. Эх!.. Алексей кёзлерин сагъышлы сюзю.

— Билемисе, Хасан, къуру да китаб окъуб турсанг — эририксе, киногъа да барыучанма... Сен келирни аллында Люба кирген эди «киногъа барайыкъ» деб.

— Нек бармадың? Мен сени сакъларыкъ эдим.

Алексей Хасанны имбашындан къакъды:

— Эх, къарнашчыгъым, джашау дегенинг — сынгар такъыйкъады. Бир кере джашайса джарыкъ дуняда — аны да адамыча ашырмасанг — не файда?! «Киногъа нек бармадың?» дейсе Люба бла. Ол не ангылайды деб тураса? Ол эрикгенин кетереди, мени джюрегими къыйнагъан сагъышлада аны иши джокъду... Алексей «философиясын» созуб баргъан болмаса, тохтар акъылы джокъ эди. Хасан да аны аузуна чабмады, тегеран (сёзюн бёлген кёзюуде) соргъан болмаса.

— Экибиз да, — деди Алексей, тютюн къабындырыб, ичи не джут тарта, — экибиз да Есенинден акъыллы тюлбюз... Ол къалай айтханды, билемисе? Эсинге тюшюрчю:

Пойте, пейте в юности,
Бейте в жизнь без промаха, —
Все равно, любимая
Отцветет черёмухой.

— Аны не ючюн айтханлыгъыды, Лёша? ангылаялмадым.

— Не ангылагъаны барды аны, сора?

Люба къатыш киногъа барсам, Аня уа? Аня мени суюген этеди... Ма, алайды, шохум, мени чотум...

— Къатышыб тура кёреме сен, Лёша. Есенинни джазгъанларын уста билесе, алай а унутма бир затчыкъны, къаллай къыйын заманда джашагъанын ол фахмулу адам. Ол кёзюуде хар инсан джангы джол излегенди, джашаугъа толу ийнаныб да къалалмагъандыла, ол огъай эсенг. Окъучу сен аны «Тиширыугъа письмосун», не да эсингдемиди:

Но и себя я не сберёг
Для тихой жизни, для улыбок.

Так мало пройдено дорог,
Так много сделано ошибок. —

деб сокъураннганы? Аны унутма. Ол — биринчиси. Экинчиси неди десенг, адамны бир джашауу бола эсе, суйген адамы да сынгар бир болургъа тыйыншлыды. Мени кѣлюме келген алайды.

— Хасан, философиядан хапарынг бармыды? Кимлени окъугъанса?

— Да, Кантны, Ницшени бир кесек окъугъанма, ѳзге, ол затха терен киралмайма... Алай а философия: «Эки къызны суй!» — дей болмаз кишиге да, — Хасан Алексейни джебеги не тиерге умут этди, алай болгъанлыгъы ючюн, ол бусагъатда сагъышлы эди.

— Билемисе, — деди ол, джангы джукъудан уянганча, башын ѳрге тутуб, — сынгар бир затха сагъышлыма.

— Не затды ол, ички сѳз тюл эсе, айт.

— Адам джер джюзюне нек тууады?

Джашауну магъанасы неди? Мен аны излегенли иги кесек заман болады...

— Не табдынг да?

Алексей имбашларын къакъды:

— Ким биледи? Мени сартын, энчи кѳз бла къарасанг, не къадар кѳб танышынг болургъа керекди, кѳб адамны суй... къайдам... Къысхасы: чыртда заманынгы бош ийме. Мен алай ангылайма.

Алексей тенгини кѳзюне битди.

— Къызланы барысын да суюб бошайлыкъ тюлсе, Леша. Башынгы бош аурутаса...

— Сен а къалай ангылайса, Хасан?

— Неси барды аны? Джашау сенден не излей эсе, аны толтурургъа кюреш, къарыуунгу аяма да. Сѳз ючюн, биз барыбыз да джер джерден заводну ишлерге джыйылгъанбыз къралыбызны чакъырыуу бла. Алай демеклик, керекли ишни баджарабыз бирлешиб. Мен ышанама, заманыбыз бош кетерик тюлдю! Къысха заманны ичинде чайыр джоллада биз ишлеген машинала джюрюб тебрерикдиле. Андан уллу насыб къайда!

— Сени суйген къызынг бармыды? — деб сорду Алексей акъыртыныракъ.

— Барды деб а турама. — Хасан джылы ышарды. — Институтда окъуйду.

— Аламатды да, шохум!

— Кеч болгъанды, кел джатайыкъ, — деб Хасан теши-ниб тебреди.

IV

“Сенсиэ джашау тарды...”

Хар сагъат сайын, хар кюн сайын заводда ишни къорагъаны танылыб барады. Бери келгенлеге общежитие бергендиле, меѣмла да ишленир ючюн къалмайдыла, алай а алкъын барысын баджарыр болум джокъду. Хасан джыйырма бешинчи общежитиеде (анда къуру тиширыула джашай эдиле) Черкесскеден эки къызгъа тюбеди – Валя бла Ленагъа. Ала ючюнчю орта профессионал-техника училищени бошагъандан сора келгендиле бери. Шахарны бек джаратханча халпар айтадыла. Хасан ишден сора ала бла иги кесек сѣлешди, гокка хансла джыяргъа болушду, киногъа барыргъа унамады.

— Башха джол барырбыз ючюбюз да, — деди ол, — бусагъатда бош тюлме.

Къызланы фатарларына деричин ашырды, эсге кѣб затны тюшюрдюле...

Алексей Хасанны общежитиеге иерге унамагъанды... «мени бла тур» — деб. Бюгюн ол юде джокъду, Люба бла киногъа кетгенди. Хасан «башым ауруйду» деб, сылтау этиб, кеси джангыз къалгъанды. Сагъышлыды. Алексей кечени бир заманында келликди, тиширыула бла «джаншаргъа» бек сюеди – сынгар къарыусуз джери олду аны, Хасан ангылагъанга кѣре. Кѣк тышлы блокнотун алыб, столгъа чѣкдю. Бери Хасан назмула джазыучанды. Туугъан, ёсген джери эсине тюшюб, кѣб кере ахсынды. «Соня!.. Не эте тура болур бусагъатда ол?» Хасан джылы ышарды, Соняны бет тюрсюню кѣз туурасына сюелген эди. Бир кесекни кѣз къакъмай къараб туруб, баш энише болуб, къызыу джазыб башлады. Аны бусагъатда кѣзге кѣрюннген, тауушсуз, бир чакъыргъан, учундургъан зат бар эди. Тизгинле чомарт тѣгюлдюле:

... Къобан къайыб тѣгерегин

Айрымканны...

Эсимдеди, ариу сенден

Айырылгъаным...

Деу башлары тереклени

Кѣкге джетиб...

Туракъладым, джюрек джарсыб,

Умут этиб.

Ўхтемликге джюген салыб
Туракъладым.
Иш баджарыр сёз табмайын
Мен сакъладым.
Алтын чапыракъ агъа эди
Терекледен,
Ашхы умутла джукълай элле
Джюрекледе.
Тёгерек а къырдыш эди –
Ариу тала.
Бишген эди такъюзюк да –
Къызыл ала,
Ариулукъну кёрмегенча,
Эсим – сенде.
Билалмайма, не бард сени
Келеменгде?
Къушлай учуб, заман кетди –
Къайгъырмадынг,
Джюрегими излегенин
Айырмадынг...
Къобан къайыб төгерегин
Айрымканны...
Эсден кетмейд ариу, сенден
Айырылгъаным.

... Джашил айрымкан... Уллу кёлде Хасан Соня бла къайыкъда джюзгенлерин эсине тюшюрдю. «Сонягъа письмо джазайым, — деб келди аны кёлюне, — кёлю къала болур...» «Джазарса хапарынгы» деген эди да. Мен «джерни этегине» кетгенлигиме, ол тюнгюлюб къалгъан болмаз...»

«Тольяттиден салам!» — деб башлады ол, сора, бир кесек туруб, ал тизгинни сызыб, джангыдан «ВАЗ-дан салам!» — деб джазды.

Джюрегинде туугъан оюмну къагъытха джазгъан къыйын болады, Хасан да аны бюгече сынады. Джазарыны аллы бла сёзле бир-бири ызындан басыныб тура эдиле, энди уа — думп болдула да къалдыла, къайры кетдиле эселе да!

«... Салам, Соня! Уллу Волганы джагъасындан ийген тансыкълыкъ саламымы ал. Ёзге не эте тураса? Къалайды окъуунг? Мен тынч-рахатма. Мында бир кесек сууугъуракъды бизден эсе, хауа да мылыракъча кёрюнеди. Алай болгъанлыгъы ючюн (кечирек келсе да) джазы ариуду, чууакъ кюнлери кёбдю. Тепсича, къудайнат джайлыкъны учу-къыйыры джожкду дерсе, аны узунуча уллу вольтлу чыбыкъла тарты-

лыб, электростанцияла ишлейдиле. Къыш бир да ариуду былайда, джолдан бир джаякълаб, акъ пелиуан басхан къула тюзде джоппу джыйылыб эки-юч къайынчыкъ... Билемисе, къалай ариуду! Джаз болгъанлай, терекле тез томалыб, джашил кийинирге ашыгъыб къаладыла. Волга да кысты-кысты атылгъан бузларын сериуюн сюрюб тебрейди. Чегети уа! Соня! Биз экибиз быллай чегет кърмегенбиз. Эшitemисе? Мында ёсmeген терек джокъду, чегетни ичи къалынды. джаяу джолчукълары кёб, сабийле кёгет джыядыла, дейдиле таймаздан. Чегет джукъара барыб, суу бойнуна джетерге, чырпы битмей мазаллы наратлагъа кёчеди. Ала, базыкъ болгъанлыкъларына, бирда мийикдиле, тёппелеринде джабагъы бёрклери бла. Кърмеген ийнанмаз, Соня, тамам бёрюге ушайдыла кенгден къарасанг. Биз наратланы къаялада кёре юренгенбиз, былайда уа – къумда битедиле. Туура пляжны къатындадыла, тюблери гагаракладан толуб. Волга уа! Мынга джетген суу табарыкъ тюлсе. Былайгъа биринчи кере келген адам, сууну къалай ары баргъанын биллик тюлдю, алай кенгди, тенгизча, Россияны ана сууу!. Волга сабырды, алай а толкъунла къумлу джагъалагъа кеслерин уруп ючюн къалмайдыла. Бир ыйыкъдан джууунуб тебрерикдиле дейдиле, мен а эртде джууунганма. Сууу джумушакъды, Соня! Сен Жигулев таулары, айтыб эшитген болмаса, кёрген болмазса. Джылы кюн, ингирала алагъа къарасанг, бурма чатчыкъларында кёксюлдум тютюнчук джайылгъанча болуб турады. Кюн батхан а! Къалай ариуду, джырда айтылгъанча! Эсингдемиди?

Соня! Кеч мени, асыры кёб джаздым. Бизни къралда табигъаты ариу болмагъан джери да болмаз, ёзге, мен былайын биринчи кёргенлейиме огъуна джаратдым.

Барындан да ашхы неди десенг, былайыны адамларыдыла! Орус, белорус, мордва, чуваш, тегей, татар, азербайджан... — Не айтайым?! — бери келмеген миллет джокъду! Аскерде болджаллары джетген джашла, юйлерине да къайтмагъанлай келгендиле бери – алай багъалыды комсомолчулагъа партияны ышангылы сёзю! Иш бусагъатда къызыудады. Мында уллу завод боллукъду. Аны бла биргелей, мекямла да ёсе тебрегендиле. Кёб турмай джангы шахар къураллыкъды. Волгадан узакъ болмай, джангы къонакъ юй ишлениб тебрегенди, джыйырма беш этажлы боллукъду... Мен сеннге айтыб неда джазыб джукъ ангылаталлыкъ тюлме – муну барысын адам кёзю бла кёрюрге керекди. Кеслерини разылыкълары бла усталыкъларына, джылы фатарларына да къарамай, бери кёбле келгендиле... Джюрегинг не бек къуу-

анса да, къатынгда излеген адамынг болмаса къолайсызды. «Сынгысма!» дериксе, билеме. Сен мени тюз ангыла, Соня. Кёзюнг не узакъны кёрсе да, джюрегинг башха тюрлю сезе-ди. Сенсиз джашау бир кесек тарыракъ кёрюнеди. Къадал да окъуб бошасанг, бери — джангы шахаргъа келирсе, мында иш кёбдю, барыбызгъа да джетиширикди. Сау къал, Соня. Бошайма. Биз таныгъанланы барысына да менден салам айт. Тансыкълыкъ салам бла Хасан».

V

Дангыл тюзде

— Фатар алыргъа уа сени бригаданг биринчи джазылгъанды, ишигиз а орнундан тебмейди, — деди завкомну тамадасы къара шинли адам ортасына келген келбетли киши Артюхин Сейфуллагъа. Сейфулла белинде сынджырын тюзете, башына бёркюн кийди. Артюхинге джууаб къайтармады. Не айтырыкъды ол анга? Былайда барысы да «тынчылыкъ табмай» урунадыла. Къалгъанланы ишлери кёзге кёрюнеди, монтажниклени уа – кёрюнмейди, не ючюн десенг, къыйыныракъды бир кесек мийикде ишлеген. Тёрт конвейер алагъа къараб турады, была уа бирин да битдиралмагъандыла алкъын.

Джартысын бошагъандыла, джартысыны да каркасын хазырлайдыла. Сейфулланы таныяллыкъ тюлсе, джаякълары ичине къуруб, кёзлери къызаргъандыла, Артюхинден аз сагъышмы этеди ол? Тамада, не десенг да, кёбню кёрген болур, алай а Сейфулла да, кесини джыйырма тёрт джылына кёре, къралны кёб джангы къурулушларында ишлегенди. Артюхин аны биледи. Ол Сейфулла алгъан борчун алгъаракъ толтурлугъуна да ажымсызды.

— Иван Иванович, — дейди ахырында Сейфулла, кёзлери мыдах джана, — бизни ишибизни джарата болмазмысыз? Ачыкъ айтыгъыз бетден. Артюхин аны имбашындан къагъыб, кесине учхара къысады:

— Алай деген неди? Сора мен алаймы айтдым? Сейфулла, кесинг кёресе, хар бири ишлерин битдириб барадыла, сизникиле артхаракъ къалгъандыла...

— Кечигиз мени, — дейди Сейфулла.

— Къайгъырмаз, — дейди Артюхин, аны къатында ары-бери джорюй, — хыртха уруудан къоркъма, эркиши бол! Къымылдат «къушларынгы», къымылдат!

Артюхин башхалагъа кетеди. Алайды аны адети: бир джерде туралмайды, табсыз кѳрген затын бетден айтады. Кѳбюсюню кѳлю къалады, алай а, бу адамны джумушакъ, сабыр сѳзлерине иги сагъыш этген, артда кесин терслейди. Сейфулланы кесини кѳлюне келгенни айтхан эди Артюхин. Заводда (Иван Ивановичден джашыртын) аллай сѳз джорюй-дю: «Артюхин джангылмайды» деб. Аны къайсы чыгъаргъан эсе да, тюз айтханды. Биринчи кѳрген анга «къаты адамды» деб къояргъа боллукъду, алай а бир-эки сѳлеше келсенг, джашауда не джаны бла да уллу сынамы болгъанына ажымсызланаса. Къууанчында, къайгъысында адамны биргесине болады. Алайды Артюхин... Бююн эртденбла ол Хасанны кесине чакъыргъан эди. Эшикден кирир-кирмез, Иван Ивановични бети джарыб тургъанын эслегенлей огъуна кѳлюне келди: «Бу мени бошунагъа чакъырмагъанды, не эсе да бир уллу ишни юсюнден сѳлеширик болур». Алай а, иш, Хасан къоркъгъанча, алай уллу да тюл эди, комсомол организациягъа секретарь бол, дей эдиле. Артюхин кеси джангыз тюл эди: аны онг джанында олтургъан сары шинли узунбурунуракъ джаш, шахар комитетни комсомол организациясыны башчысы Синьков Павел Андреевич, аны бери джанында олтургъан да бюрону члени Хасан, асыры джунчугъандан, аны атын да унутуб къойду.

— Биз оноулашханбыз да, — деди Артюхин, эки джанында олтургъанлагъа кѳзюу къарай, — сени кандидатуранга тохтагъанбыз. Къалай кѳресе кесинг а?

— Бек сау болугъуз, — деди Хасан, джунчугъандан ауузуна керекли сѳз тюзмей, туракълай, — алай а, мени бу джерледен хапарым азды, адамланы да иги танымайма...

— Тохта-тохта, сора, былайда ким кимни танийды деб тураса? Барыбыз да джер-джерден джыйылгъанбыз. Артюхин — Хасанны сѳзюн кесди.

— Иван Иванович, — деди Хасан, — мен ол ишни тындыраллыкъ болмазма, заманым да боллукъ тюлдю, окъургъа кирирге муратым барды.

— Окъугъан да этерсе, ишлеген да этерсе, — деди Синьков, — биз барыбыз да алай джашайбыз. Ма, сѳз ючюн, мен да политехника институтну ючюнчю курсунда окъуйма...

— Мени сартын, Алексей болса сюе эдим...

— Ол Днепропетровскеден келгенгеми айтаса? — Артюхин Хасанга бир уллу затха сейирсингенча къарады. — Сен, иги джаш, бизге кимни саллыгыбызны юретме, биз аны биле болурбуз.

— Къыйыныракъ болса, болушурбуз, — деди Синьков, — тамбла горкомгъа кел, бу ал кёзюде боллукъ ишле бла таныш, заместитель да алырса артда кесинге. Была тамамлау сёзле болгъанларын Хасан билди. Артюхин, “къонакълагъа” кёзюу-кёзюу соруулу къараб, Хасан таба айланыб, башын билир-билмез силкди: «Бошса». Хасан эки джашны да къолларын тутуб айырылды...

— Къалайды, джашла, ишни барыуу? — дейди Иван Иванович сантехниклеге къайтыб.

— Аламатды, — дейди барысы ючюн да Борис шылаб, себгилбет украинлы джашчыкъ. Джашла кюледиле. Иван Иванович да ышармай чыдаялмайды. Борис сакъалы дже-тиб, бусагъатда артыкъсыз да бек сюеги ёсмей къалгъан къартчыкъгъа ушайды. Джашла таймаздан чам этер ючюн да къалмайдыла, алай а Борис, саргъылдым мыйыкчыкъларын сылаб, чам этгенге къараб, мияла кёзчюгюн къысыб, тамагын арытса, — къарнынгдан тутуб кюллюксе. Джарыкъ адамды, кишиден кёлю къалмайды, кишини кёлюн да къалдырмайды. Орамда, не да пляжда сабийи болгъан сыйдам тиширыу эслесе, «Аналары джаш сабийлени сюеме» деученди. Ол кёзюде тиширыу ачуланыб, ызына айланыб ышара тургъан маштакчыкъны кёрсе, кюлмей чыдаялмайды.

— Сенге аламат болгъанын а билеме, Боря, — секретарь а не дейди? — Артюхин Хасанга къарайды.

Хасан имбашларын урады:

— Кюрешебиз, Иван Иванович.

— Аферим, аферим! — дейди Артюхин, джашланы бирлешиб, къууанч халда ишлегенлерине кёлю бла къууана.

Бюгюн ишден сора джыйылыу боллукъду. Алексей сагъатына къысха-къысха къарайды. Сейфулла да эслегенди аны ашыкъгъанын, ушатмай турады.

— Джашла, — дейди Алексей, — джыйылыугъа джыйырма минут къалгъанды. Ол къолларын джан сюекге салады:

— Талай адамны уа хыртха урлукъдула.

— Эм алгъы бурун сени уругъа керек эди, — дейди Сергей.

— Сора нек?

— Нек эсе да...

— Некми дейсе? — Весал анга кынгыр кыарайды.

— Эртденли бери сагыатынга кыарагъандан сора ишинг джокъду, нелляй бир зат этерик эдинг ол кёзюуге!

— Сен мен этген ишча бир эт да, андан сора сёлеш, — деб, Алексей тик джууаб кыайтарады.

— Андан да кёб этгенлигинге, артык боллукъ тюлдю, — дейди биягы Весал. — Стахановец болсанг, киши айыб этмез, сен а “кыайсы кызыны кёрейим” деб, төрт джанынга кыараб тураса...

— Тохтатыгыз базарны! — дейди Сейфулла тишлерин кыаты кыысыб, кёзлери хыны ойнай. — Айтырла, кыоркымагыз, алаамат ишигизни юсконден джыйылыуда.

Джыйылыу бир кесек кечирек башланды. Аны парторганизацияны секретары ачыб, ал сёзю директорга берди. Дмитрий Васильевич Поляков орта джылга келген адам, алай кёб сёлешмеди. Ол бери ишлерге келген джаш тёлюню алгышлаб, заводда болумну кёргюзтуб, уллу джетишимле теджеб, олтурду.

— Сёз кыурулушну тамадасына Красов джолдашха бериледи, — деб билдирди секретарь. Олтургъанланы барысы да шум болуб, анга битдиле. Константин Иванович ашыкмай, ёрге туруб, джумушакъ кыарамы бла джыйылгъанланы аулады. Юсюне таб джарашхан темир бетли кёлегини джагыасын сылаб, тамагыын арытды.

— Джолдашла, — деди ол, — биз барыбыз да бирлешиб, арада уллу ишни баджарабыз. Бююнлюкде болумга кыарайык. Завод кюнден кюннге ёсюб барады десек, алдарык тюлбюз. Кыысха заманны ичинде бизни малярларыбыз эмда сантехниклерибиз уллу джетишимле этгендиле. Бюсюреулюдю ишлери, сау болсунла! Арт кёзюуде электриклени да ишлери адам эслерчады... Сингар монтажникледиле бизни артха тыйган... Зал, дауурдан алыб, бирден гюрюлдеди, джыйылгъанланы бир кыауму ачыулана эдиле, ала да, атлары бюсюреу бла айтылмагыянына кыайгырыб, ыйлыкыгъандан, не этерге билмей, сёз кыоша эдиле.

Секретарь кыонгурачукну кыагыб, джорукыга джыйды, ансы иги кесекке кетерик болур эди дауур.

— Джолдашла, — деди ол, ёрге туруб, — кёлюне келгенни кыайсы биригизни да айтырга эркинлигиз барды, сёз берилликиди.

— Хар кыуру бизни атыбыз чыгыб, бир уллу аманлыкъ этгенча, баш энгишге кыараб, кыызара, — бетибизни адамлагы кёргюзталмазча болдукъ. Биз кимден кембиз? Асхакъ-

чолакъбызмы? Огъай. Сора нек болады былай? — деб, Сейфулланы ауазы бекден-бек бегий, кюч алыб тебреди. — Мен кесими тенглери аты бла сёз береме...

— Сен кесинги атынг бла бер, — деди къайсы эсе да, артхаракъдан.

— Биз былайгъа даулашыргъа джыйылмагъанбыз! Къонгурау къагъылды.

— Айт, Сейфулла, айтырынгы, — деди Поляков, билир-билмез, башын силкиб. — Сизни ишигизде тыйгыч болгъан зат бар эсе уа, къайдам...

— Беш кюнню ичинде биринчи конвейерни джиберирге сёз береме, — деди Сейфулла тер басыб.

— Аны иши башхады. Аферим! — деди Иван Иванович, сора Дмитрий Васильевичге суюмлю къарады, «Кёремисе, къаллай джаш тёлюбюз барды! Залимди!»

Сейфулланы сёзюн Сергей джакълады. Алексей да сёлешди. Ол кёзюде Люба сагъатына терк-терк къарай эди. Алексей: «Джыйылыу бошалса, туракъларса, айтырым барды», — деген эди. Сейфулла беш кюннге бошаргъа сёз берген эсе, Алексей а юч кюнлюк болджал этди. Джыйылгъанланы кёбюсю сейирсиндиле.

— Не умут этесиз? Бу бизни кесибизни заводду, аны ишлерик да бизбиз! — деди ол, джумукъ кёзчюклерин джандырыб. — Ийнанмаймысыз? Кёрюрсюз!

Джыйылыу алай кёбге созулмады. Юч сагъатдан бошалды. Алкъын кюн тугел батыб бошамагъанды. Ол Волганы аргъы джагъасында чегетни башында тохтагъанды. Сабыр джайылгъан кенг суугъа «тюшгенди» кюн — къызыл шар. Толкъунла чайкъалгъаны сайын, къызгъылдым бояу къалтырай-къалтырай, узакъдан-узакъгъа, джагъа скюремге, созулуб барады. Анда кёз кючден джетген джерде, шош ингир сууну юсюне сабыр къарангыны джайыб тебрегенди.

— Люба, къалай ариуду! — деди Алексей, сёзню неден башларгъа билмей. — Къалай алааматды! Сизде да былай ариумуду?

— Нени юсюнден айтаса? — Люба аны таба «суюмезден» къарады. — Чегетгеми ариуду дейсе?..

— Чегет да бек ариуду! Люба, бери къарачы. — Алексей къызчыкъны имбашларындан учхараракъ тутуб, онг джанына бурду. Люба, алай бек онгсунмай, аны къолларындан акъыртын ычхынды. — Ол сууну кёремисе? Эсингдемиди, Волгада кюнбатханны ариулугъуну юсюнден джыр барды?

— Эсимдеди, Лёша. Керти да сейирликди былайы! Биз-

де да кёбдюле кьалын, ариу чегетле, алай а Волганы джагъ-асына джетген ариулукъ кьайда! – Люба суйюмлю кёзчюклерин джумаракъ этиб, узакъгъа созулгъан кызыл тырмыгъа кьарады.

— Энтда бир кюнлюбюз кетди...

— Сен кюнлени санабмы тураса, Люба?

— Игитда дейсе!

— Асыры эртдеден эрикмегенмисе?

— Не дейсе? — Любаны кёзлери ачыулу джандыла.

— Ким айтады аны сеннге? Кюнлерибиз зыраф кетиб баргъанча кёрюнуб, кыйналыб турама мен...

— Кеч, Люба, терс ангылагъанма... Алай болса да, кёлюнге алай бош келеди: биз зыраф ашырмайбыз, ишлей-биз да кьадалыб.

— Азды этгенибиз, Лёша, кёлюме джетмейди не эсе да.

— Ол игиди, — деди Алексей, Любаны аллына чартлаб чыгыб, аны джолун кесиб. — Билемисе, джетишимни учу-кыйыры джокъду, сен аны тюз ангылагъанса...

— Ма, тебреди философ! Мен кёлюм бла айтама.

— Мен да кьулагъым бла эшитеме. Айтханынг тюздю, сёзюм джокъду.

— Джыйылыуда уа чам этмей эдинг, кьызарыб тургъан болмаса...

— Сизни махтаб да эшитмедик шойду да!

— Тынгылагъанынг анга кёре болур эди.

— Эсим сеннге кетген эди да, ычхындырыб кьойгъанма алайчыгъын, кьалай эсе да билемисе...

— Лёша!

— Не дейсе, Люба?

— Кьой, бу тели чамчыгъынгы.

Алексей тохтаб, Любагъа битди. Аны бусагъатда ышарыр акъылы да джокъ эди. Ол мангылайын ышыб, кьолларын керди:

— Любаша, тюзюн айтама, ийнан.

— Кеси ёмюрюнгде сен тюз сёз айтханмыса?

— Люба, мен ётюрюккю адамгъамы ушайма? Сен меннге ийнанмазча, не аманлыкъ этген болурма, биялмайма.

— Этгенсе, — деди Люба, билир-билмез ышара, -айтханынг бла этгенинг бири-бирине келишмейди...

— Нек?

— Нек эсе да. Джыйылыуда, «Биринчи конвейерни юч кюнню ичинде джиберликбиз», дединг. Сагъыш этгенми эдинг олсагъатда?

— Игитда! Ийнанмаймыса? Эх, Любаша... Къараб тур! Кече бла ишлесек да, этерикбиз айтхан болджалгъа!

Люба Алексейни умутлу джаннган кѣзчюклерин эслеб, джумушакъланды:

— Къыйынды, Лѣша.

— Сен да болушурса, Люба, бизге.

— Къолумдан келлик зат эсе, огъай демезме.

— Сау бол. Сен къатымда болсанг, не къыйын затдан да къоркъмайма. Билемисе, Люба, бу арт кѣзюуде башымда сенден сора сагъышым джockду...

— Лѣша!

— Бѣлме сѣзюмю. Сен болгъан джерде ишлеген – меннге насыбды. – Алексей акъырын узадыб, Любаны къолчукларынын кесине къысды. – Мени нек ангыламайса?

— Ангылайма, Лѣша, — деб шыбырдады Люба, Алексейге къысылыб.

VI

Кавказдан салам

Къарлы тик таулары этегинде, юч ауушну ортасында орналыбды тау эл. “Былайда ѳтгенди Соняны джашлыгъы” деген алдарыкъ болмаз. Соня элин бек сюеди. Джай болса, ауушладан аяз ургъанлай турады, бурма чатны тюбюнде кѣк Къобан шуулдайды. Тѳгереги мийик таула болгъан элде кюн джолун дженгил къысхартханча кѳрюнеди. Соняны билими бла уа, ол ѳтюрюкдю, алай бери келген къонакъла, былайдан алай уллу хапарлары болмагъанла айтадыла. Нек къысхартады кюн джолун? Ол ѳтюрюкдю! Мында, къаралны эм ариу джерлерини биринде — Нарсанадача — кюн сюйюмлю ышаргъанлай турады. Хауасы уа! Огъай, джюз-минг айтсанг да, былайда джашамагъан джукъ биллик тюлдю. Джер джерден кѳрюнюучю Минги Тауну бу элден къараб кѳраллыкъ тюлсе, алай а Соня биледи элни ичинде сынгар юч джерден эслериксе аны къарлы айрысын. Ол огъай эсенг, анга Хасан да ийнанмагъан эди кѳзю бла кѳргюнчю. Хасанлары мында къуру беш джыл джашагъан эдиле, арtdан шахаргъа, джууукъларыны къатларына кѳчдюле. Сонялары да кѳчген эдиле ары, джашлары окъугъан джерге.

... Соня бюгюн къонакъдады, элин тансыкълаб келгенди. Юч кюнден ишлеб башларыкъды, каникулла быйыл бир

дженгил бошалыб къалгъанча кёрюнедиле аны кёзюне. Соня техникумда ингилиз тилден окъутады. Ишин бек сюеди.

Тенг кызылары бла биргелей ол кёб джерге джетди. Нарзанлагъа бардыла. Гоккалы кырдыкчыкъны юсюне олтурдула кызла тегереклешиб. Табигъат ариуду. Заман къачха джууукълашханлыгъына, быйыл — башха джылладача болмай, бек джылыды. Анда-санда тёзюмсюз джелчик терекден тюшген чапыракъланы ышыкъгъа сюреди.

— Эслеймисиз, — дейди Соня аланы кёргюзюб кызылагъа, — джашау дегенинг сейирди... Соня андан арысын айтмай, кёзлерин сагъышлы сюзеди.

— Нечик дединг? — Келимат кирпичлерин гузаба къагъады. — Не сейирлиги барды, сора? Соня, джукъудан уянган адамча, тенглерине джити къарайды:

— Джашаб турдула да, кёзюу келгенлей а, бир кюнню ичине, акъдыла да къалдыла... Андан ары джашаргъа скоймейдиле дебми турасыз ала? Огъай, не эсе да... Кемисхан аны аузуна чабады:

— Ала ёлмейдиле, Соня. Сагъыш эт: аланы орнуна, кёзюу келгенлей, джангы чапыракъла джаратыллыкъдыла.

— Адамла уа? — дейди Келимат.

Кемисхан аны таба джумушакъ къарайды, скойюмлю дугъум кёзлери шош сюзюлюбдюле:

— Не башхасы барды? Окъугъан шой эдик да! Табигъатда кеси аллына джукъ тас болмайды, хар зат сылтаулу бойланыбды. Аны гитче сабийле да биледиле.

— Тохта-тохта, Кемисхан, — дейди Соня, Келимат джанлы болгъанча, анга джашыртын ышарыб, — мени бир сагъышланган затым барды, хар тюшген чапыракъны орнуна туура аныча битерикди дебми тураса? Не уа ... Келимат Соняны дженгил ангылады:

— Соня, къоркъма, энди тууарыкъла бизден болумсузла боллукъ тюлдюле. Ала онглу алимле боллукъдула. Ол къоркъуу бош эди...

— Ол келлик адамлагъа не байлыкъ къоярыкъбыз биз? Не ашхылыкъ этгенбиз? Бир зат да этмегенбиз — ма олду сагъышымы башы, — дейди Соня. — Ол мени эсимден кетмейди чыртда.

— Эсимдеди, хасан айтыучан эди: “Не игилик этиб махтанаса?” деб. Таза асыулу джашды ол, — деди Кемисхан.

— Асыулу-зат да тюлдю, барыб тохтагъан джелбашланы бириди — анасын къоюб, джерни этегине кетемиди иги адам? Соняны бети хыныракъ тюрсюн алды.

— Къайгъырмаз, — деди Келимат. — Ата джуртну хар бир джерин билген игиди.

— Джер-суу кёрюрге суй эсе, майна, путевка алсын да барсын, кьайры суйсе да солургъа, адамлача. Ансы, «Жигулёв таула», «Жигулёв тенгиз» деб айланнгандан не барды?

— Кертда не джазады Хасан? — Келимат толу хапар билирге суйдю.

— Да, айта шойма да! Не джазарыкъды, джазыб? Заводну битдиргенлерине кьууанады, кёб турмай, машиналаны джыйыб тебрерикбиз, дейди.

— Аферим, ол адам боллукъду, — деди Кемисхан, — биз а элде кьалдыкъ да кетдик... не кёребиз, айт?!

— Элде джашагъан кёб ашхыды, шахарда асфальтны теблеб айланнгандан эсе...

Къызла, эсигиздемиди, юкюбюзню да гитчелигибизден муратыбыз бар эди ёлгюнчюн элде джашаргъа?

— Мен унутмагъанма, — деди Келимат.

— Мен да, — деб шагъатлыкъ этди Кемисхан.

— Джашау кечмеклик салмайды муратха, не этер кьарыуунг барды! — Соня терен ахсынды.

— Сени анда терслигинг джокъду, — деди Келимат, — хар ким да таблыгъыча этеди нени суйсе, аны баджарады, Тынгыладыла. Къызланы хар бири кесини сагъышына кириб эди.

Бир кесекден Келимат ёрге турду:

— Къызла, кеч болады, юй таба джыйыла барайыкъ энди.

Кюн бурмалы дуппурну артына эртде батханлыкъгъа, чегет расада алкъын джарыкъ эди, алай болса да, кёб турмай, кечени келечиси-ашхам — къара джабыуун билир-билмез, тегерекге джайыб келеди, мийик кёкде, сан бир чыгыб, джулдузла джылтырай тебрегендиле. Чегет кьанатлыла эртдеден огъуна тынчаядыла, кечеги фатарларына джарашхан болурла. Хауа тазады, салкъынды, кёк чууакъды.

— Бюгече бизде кьаллыкъса, Соня, — деди Келимат, элге кирир-кирмез.

— Сора нек? Бизге келсин, — деди Кемисхан, тенг кызыны айтханын огъурамай.

— Къызла, — деди Соня, экисин да кесине кыса, — билемисиз, келигиз, юкюбюз да бирге къалайыкъ. Къызла Кемисханлагъа бурулдула.

Къалай ариуду таулада джулдузлу кече! Элни тегерегин кьаралдым чегет кьуршалайды: кенгден кьарасанг, юйледе джарыкъла джана, ала да джулдузлагъа ушайдыла. Кертиси бла да, бир-бирлери джарыкъ, бир-бирлери уа, мутхуз джанадыла. Къой Джол кыбладан ауаргъа, ай да иги кесек ёрге келиб, тегерекни джарытыб тебрейди: тереклени, юй башла-

ны, арбазны. Шум болгъанды төгерек, джаны болгъан барысы тынчаяды...

Соня быллай кечелени бек сие эди. Не көрлюкмюсе шахарда быллай кече, айтчы? Отлары джана — шахар, кинотеатрлары, киосклары алларында адамла кёзюу сакълаб, къайдам, не уа, бир-бири ызындан уллу автобуска джырылдаб, адамлары ташый, кече-кюн да урунады шахар. Кертиди, бек ариуду шахар, не сёз барды! Алай а... Огъай, джюз-минг айтсанг да, тау хауагъа джетген зат джокъду! Соня, джашагъан шахарын кёзюне көргюзтүб, Хасанны эсине тюшюрдю, «Ол да аллай бир джерде джашай болур», — деб келди аны кёлюне. Соня сууукъсураб, юйге кирди. Къызла джангы джатханлыкъгъа, сау кюнню айланганлары татыгъан болур эди да, джукъугъа синген эдиле. Соня шыкъыртсыз кириб барыб, стол джанына чёкдю. Кемисхан кёзюню къыйыры бла аны эслеб, айтды:

— Соня, къагъыт излей эсенг, терезе аллындады. Соня ызына терк бурулду:

— Энтда джукъламаймы турасыз?

— Джат сен да, — деди Кемисхан.

— Бусагъат джатама... письмо джазар эдим.

— *«Хасан! — деб башлады Соня письмосун. — Сен къоюб кетгенча турабыз, чырт тюрлениу джокъду. Мен да окъуу джылгъа хазырланганма. Окъугъанынга бек къууанганма. Энди сен джууабсызлыкъдан чыкъгъанса, алгъын къуру кесинг ючюн джууаблы эсенг, энди уа сеннге ышанылгъан коллектив ючюн да берликсе джууаб, аны унутма! Хар башламда алчы болмасанг, табсыз къарарыкъдыла, аны менден эсе да, ариу билесе. Къыйын тие болур – сёз джокъду! Алай а, сеннге ышаныб, теджеген борчлары толтурмай мадарынг джокъду! Хасан! Ачыуланма, билген затларынгы айтханлыкъыма. Къайгъырмаз, тюз сёз къайтарылыб айтылгъанлыкъына, мутхузланмайды, Сен сорлукъла барысы да тынчдыла. Талай кюн болады къызлагъа къонакъгъа келиб тургъанлы. Тамбла юйге кетерикме. Тансыгъымы иги алалмагъанма, алай болгъанлыкъы ючюн, окъуу башланады, мычыргъа мадар джокъду. Нете тураса? Волгада джууунамыса? Эсле: суукъла тюше тебрегендиле. Ишингде, окъуунгда да хорламла тедейме. Сау-эсен көрюшейик».*

Соня.

Бир кесек сагъыш этиб туруб, къызлагъа кёзю джетиб, тубюне къошду:

«Келимат бла Кемисхан да салам айтадыла. Бююнлю сени юсюнгден сёлешиб тургъанбыз.

Соня письмосун окъуб бошагъанында, баш тизгинине
уплу басма харифле бла, ышара-ышара, «Кавказдан салам!»
— деб джазды.

VII

Сокъур тюрмелек

Троллейбус ахыр тохтачу джерине джетиб, бурулду. Аны эшиклери ачылыр-ачылмаз, джаш адамла тышына къуюлдула. Бююн шабат кюндю, ишчиле солуйдула. Кюнортагъа джетише кетгенди, бери келген адамланы кёбюсю пляжгъа барады джуунургъа. Узакъ Италиядан келген джашла да бардыла. Ала Волгада джуунургъа бек сюедиле. Суу джагъада, саргъылдым къумда аякъ басар джер джокъду дерчады, адам асыры кёбден. Хасан, Сергей, Борис тегереклери не къараб кёб турдула, къалайда тохтаргъа билмей. Наратланы тюрюнде тохтасала, былайда мороженое сатылады, волейбол, шахмат ойнайдыла, алай а, адамланы кёбсюнюб, бир джаякълаб олтурургъа оноулашдыла. Ёргеракъ барыб, тал чырпычыкъланы къатында тешине тебрегенлей, узакъ болмай тегереклешиб олтуруб тургъанланы бири къычырды:

— Эй, тамада къауум, бизге къошулугъуз. Сокъуранмазсыз. Огъесе, бизни тёбенми кёресиз? Ол Алексей эди.

— Джашла, «кеф» болгъан болурла дейме? — деди Борис, Хасаннга кёзю-башы бла аланы кёргюзтюб.

Хасан амалсыздан ышарыб, Сергейге битди: «къалай этейик» Ол да джукъ айталмады. — быллай болумгъа аланы бири да хазырланмагъан эди. Ючеуленни мурукгу этгенин ушатмай, Алексей, билир-билмез тентирей, къатларына келди:

— Джашла, бизге къошулмасагъыз, кёлюм къаллыкъды. Бююн солургъа чыкъгъанбыз, барыбыз да бирге болайыкъ.

Алексейни татахлары иги кесекден бери «солуй» болур эдиле, бир-экисини тиллери чала эди.

— Славка, къуйчу джашлагъа, тартайыкъ. Славка, къара шинли тири джашчыкъ, аракъыдан къызаргъанлыгъына, ауузундан сёз да чыкъмагъанлай, теппе-тенг къуюб, джарыкъ халда стаканланы узатды.

— Сен айт, Хасан. Меннге таймаздан урушханлыгъынга, сени бек сюеме – Кавказны джашыса. «Тауладады мени джюрегим!» Хайда, айт.

— Джашла, — деди хасан акъыртыныракъ, — бизни былай этгенибиз сый тюлдю, тюзюн айтсакъ. Кёлюгюз къалма-сын, ёзге, кёрген кёзге ушагыусузду.

— Сора, пляжда джюз грамм джутмагъанмы барды? Ол айыб тюлдю! — деди Алексейни шохларыны бири, бурмачач.

— Иш анда тюлдю, — деди Хасан, ауазын кёлтюрте, сёзю бёлюннгенин ушатмай, — мардадан чыкъмазча болайыкъ. — Джашла барысы да башларын силкдиле: “тюз айтаса”.

— Не зат теджейим мен сизге, тенглерим? Эм алгы бу-рун, кёб джылланы саулукъ бла джашарча болайыкъ! Бары-быз да эртдеден бери бир юйюрча джашайбыз. Ол шохлукъ ташдан-темирден кючлю болсун! Автозаводну — шохлукъну саугъасын — болджалдан алгъа ишлейик!.. Хар бирибиз ёмюрлюкге Волганы сууун эсибизде тутарча болайыкъ! Сыйыбыз Минги Таудан мийик болсун!

— Ай, джаша! — Алексей Хасанны имбашындан къакъ-ды. Тартдыла.

— Сокъ гитарангы! — деб, Алексей Славкагъа буйрукъ берди.

Ол кесине алай кёб джалындырырча кёрюнмей эди: ма-заллы гитараны бауун бойнуна кийиб, къылеуюз бармакъла-ры бла джез чыбыкъланы “чимдеб”, къулакъ салыб, джараш-ды. Андан ары джукъ этмей, Славка тенглерине къараб тох-тады.

— Сокъ, сокъ! — дедиле аны тегерегинде олтуруб тур-гъанла.

— Не зат согъайым? Къаллай джырны сюесиз?

— Келмеге къой, къаллайны биле эсенг да, не башхасы барды? — деди Борис. — Морякланы юсюнден.

— Хасанны джырын, — деди Алексей Славкагъа. — Эсингдемиди? Славка билир-билмез, кирпичлерин къагыб, ариу макъамгъа кечдю:

Когда мы уходим в чужие края,
Когда за кормою – родная земля,
Когда нас обнимет простор голубой,
Нельзя нам товарищ, без песни с тобой.
Мы любим матросскую песню свою,
Она нам подруга в далеком краю...

Джырны ариу макъамы кенгнге джайылыб, джууукъ-дагъыла барысы да былайгъа джыйылдыла. Славикни ауазы ингичгеди. Аны талай адамны ауазындан бек ариу айырлыкъса.

Акгаланы Халитни джырларын сокъса, артыкъсыз да бек ариу джырлайды. Туура Халит кеси джырлайды деб къоярыкъса, тегерегине да туристлени джыйыб. Ол кезюде Хасанны да эринлери ышарыуда керилиб, кезлери бир кесек мыдахыракъ сюзюледиле, ким биледи, анда, узакъ джарыда Доммайны, Тебердини эсине тюшюре болур. Не уа... Сонямы керюнеди кезюне? Къайдам?

Кёб джырлады Славик, Джашланы, къызланы да кезлерин ачды.

— Концерт бошалды, — деди ол, гитараны бир джанына сала, тамам арыб, — энди джуунайыкъ!

— Хасан. — деди Гариб, суу джагъагъа келгенден сора, — Халит кесими этгенди бу аламат джырланы?

— Хо. Не сейири барды, сора?

— Сен аны таныймыса?

— Сени таныгъанча таныйма. Нек дединг?

— Аламат джырладыла! — деди Гариб, къарамын аргы джагъада Жигулев таулагъа сюзюб. — Аллай джырлагъа тынгыласанг, — солугъан этесе.

— Игитда дейсе! Кел джуунайыкъ! — деб, Хасан сууну теренине кемюлдю.

Узакъ болмай, баржа ётдю, сыйдам сууну джырыб. Толкъунла, бир-бирине ёшюн уруш этиб, кемюклениб, суу алышмакъ ойнайдыла. Россияны ана сууу джумушакъды, бир кирсенг, ичинден чыгъарынг келмейди. Ол уллуду, кенг джайлыбды, муну гитче кезлеучюкден башланнганына ийнанмакълыкъ бек къыйынды...

Кюн джолуну джарымындан асламысын эртде къоратханлыгына, хауаны къызгъаны сынмагъанды. Анда бурма чатла, суу джагъада асыры иссиден, тютюнлей тургъанча керюнеди. Алай болгъанлыгы ючюн, пляждагъыла да, адам танырча, чагъым болгъандыла, джууунгъан не ашхы болса да, киногъа, концертге барырлары келе болур не да юлерине.

Алексей суудан ашыгыш чыкъды. «Керти, олмуду, огъесе?...» Кезлерине ийнанмады: арлагъыракъда, уллу нарат терекни тюбюнде Аня кийине тура эди. «Ол болмазмы?» Огъай, Алексейни алджаргъа мадары джокъ эди: кёк чапыракъчыкъла тюшген къолан алакъытай чепкенчиги бла. Тюнене ишден чыгъа туруб, Алексей таба къараб, селеке этген эди:

— Сен да эркишме дебми тураса? Любаны айтханындан чыкъмайса: аны сёзю сеннге закон болуб бошагъанды.

— Сен аны терс ангылагъанса, къызчыкъ, — деб юрешди Алексей, сёз джалгъар муратда, алай а Аня, бир тюрлю ышарыб, къызлагъа къошулуб кетген эди.

Джаш анга тыйыншлы джууаб табарыкъ эди, къызыны ари-улугъуна, санына тамам кёзю къарамаса, Аны уа Алексей эртдеден бери джюрегини теренинде джашырыб турады, воронежчи къызчыкъгъа айтмай. Кийине тургъан къыз, сёзсюз, Аня эди. Майна аны тюненеги чепгенчиги, кёкюрегине тарлыкъ этгенлигине, бели бошуракъ болуб, ол себебден, кеси бетли белибаучукъ къысханды.

«Субайды! – деб келди Алексейни кёлюне. – Табигъат турмушуна уа киши сёз табарыкъ тюлдю.» Алексей ашыгъыш кийиниб, хазыр болгъанлыгъына, Аняны алкъын юйге тебрер акъылы джокъ эди: кюзгючюкню алыб, чачын-башын тюзетди. Алексей юсюн-башын тюзетиб, аллына атларгъа, Славик бла Валя да джетдиле.

Къайры ашыгъаса? Сабыр эт, биз да бусагъатдан кийинирбиз. Алексей, ызына айланыб, соруулу къарады:

— Къарнашчыкъларым, думп болама, башым ауруйду. Юйде сакъларма сизни. Чао!

Алексей Аняны къараб кёргенлей огъуна, аязыгъан эди. Майна, башчыгъын ёрге тутуб, къызыу-къызыу атлаб барады аллында. Джаш да джюрюшюн къызыу этди.

— Аня, аллай бир къайры ашыгъаса?

Къызчыкъ олсагъатлай сериуюн атламгъа кёчюб, ызына айланды. Къызыл, сабийча, кёбген эринчиклери, ариу, тюз бурунчугъу, эки джанында билир-билмез себгилчиклери бла, алагъа да пудрачыкъ джагъаргъа унутмагъанды. «Мёлекди!» — деб келди Алексейни кёлюне. Ол, джукъ айтмай, тюкюрюгюн джутду.

— Лёша, барысын да билиб барсанг, сеннге асыры кёблюк этер деб кёлюме келеди.

— Ариу тил бла сёлешесе деб айталлыкъ тюлме, мени сартын.

— Билеме сени кёлюнгю, ашыкъгъан адамынг болур...

— Андан башха тюрлю зат боламыды башында, джазыкъ сен? Сеничадыла дебми тураса хар ким?

— Аня, бир кесек джумушагъыракъ сёлешсенг, джюрегиме таб джарашырыкъ эди...

— Кертими айтаса? Экинчи джол сёлеширме джумушакъ, юрениб келсем.

Аняны кёзлери хыны джандыла:

— Къайдады Любанг, сени кесинг джангыз къалай ийиб къоюучу болгъанды?

— Ёксюзленнгенме, Аня...

— Хы, ийнаныргъа уа боллукъду...

Аня, ачыулу ышарыб, къарамы бла Алексейни башындан аягына деричин ёлчелеб чыкъды.

— Кеч, Аня. Мен джазыкъны аллай бир эрши кёргенинги билмей эдим. Джангылдым. Адамла джангылыргъа ёч боладыла, мен да аланы бириме...

Алексей, «кёлкъалды» сыфатха кириб: «Не айтырыкъды?» деб сакълады.

Къызчыкъны къарамы бир кесек джумушады.

— Джарлы сен. Таза кёлум бла бушуу этеме джангылгъанынга, не бла болушургъа билалмайма, ансы.

— Хыликгеми этесе? Мен таза кёлум бла айтама...

— Игитда, Алексей алдай билмегенине мен шагъатлыкъ этеме.

Алексей ызына айланыб, джашланы ала таба келе тургъанларын эслеб, гузабаланды:

— Аня, асыры табсыз джерде сюелгенбиз, былайы джолну юсюдю.

— Кимден уяласа, аллай бир? Хар ким да кесини джолу бла барсын. Биз, сёз ючюн, былайда сюелебиз, кимни не иши барды анда? Аня ёхтемирек сёлешгенлигине, джашланы эслегенинде, бети тюрленди.

— Кел, джаяу барайыкъ, акъырын-акъырын, — деб, Алексей чегетни къыйыр сюреми бла баргъан джаяу джолчукъну кёргюздю.

— Огъайым джокъду, — деб, Аня джашны аллында тёреди.

Къалай ариуду чегет! Дунияда джандет бар эсе — чегетди, бир ишексиз. Тюрлю-тюрлю къанатлычыкъла, кими сызгыра, кими джырлай, агъач тауукъ да бурну бла терекни къагъады. Салкъынды мында. Чырпычыкъланы ичин джырыб, айланч джаяу джолчукъ узакъгъа созулгъанды. Бир кесек тереннге кирсенг — наныкъдан толуду. Алексейни артхаракъда къалгъанын Аня эслеялмагъан эди. Иги кесек баргъандан сора, къызчыкъ, аны сёлешмей келгенине сескекли болуб, ызына айланды. Алексей джокъ эди. Ол огъай эсенг, бир чырпы да къымылдамайды, не уа къургъакъ бутакъ сынмайды, «былайдады» деб айтырча.

— Алексей! — деб къычырды къызчыкъ. Киши джукъ айтмады. Аня, къайгылы болуб, тегерегине къарады. Узакъ болмай, тунакы тауушла чыкъдыла. Къызчыкъ бир джанына туракълаб, кёкенлени артына бугъуб къарады: джаш бла къыз, ийнакъ халда кукалана, бир-бири къолларындан тутуб,

ашыкмай оздула. Ала иги кесек узайгандан сора, Аня бугьунуб турган джеринден джолчукъга чыгыб къарады: Алексей кёрюнмеди.

— Лёшка-а-а! — деб кычырды ол, кьоркыганы бла бютеу кючюн тамагына салыб.

— Барама! — деген таууш кескин чыкды. «Былайчыкда турганлай, бош кычыра тура кёреме мен, бютеу чегетни уятыб. — Аня тишлерин ачитхынчы кысды. — Тохта, сени...»

Бир кесекден Алексей, кьолунда бёркюню ичи толу нанык бла джолчукъга чыкды. Аняны ауузу от чакды:

— Сен хар кимге да алаймы этесе? Не фокусду ол?

— Аня, нанык джыяма деб бурулган эдим...

— Экибиз бирге джыйсакъ, не боллукъ эди, сора?

— Джентльмен! — кызычык кынгыр къарады. — Меннге айтсанг а, нанык джыярыгынгы...

— Аня, мен сени кьууандырама деб тура эдим, — деди Алексей акъыртыныракъ.

— Ах, алаймыды? Мени уа не хапарым бар эди андан? — Аняны ауазы, адам эслерча, самаркъаууракъ эди.

— Нанык кюсегеними ким айтды?

Алексей, тынгылауну басыб, бёркюн аны таба узатды:

— Мени терслигими кечилир мадар бар эсе, кеч. Кызычык, ышарыб, бёркге узалды.

— Аня, кел бир кесек олтурайыкъ, алкын эртдеди. Джолубуз да узакъ тюлдю, хазнамыды, он минутха джетерикбиз.

Кызычык Алексейге сынамлы къарады.

— Аджашыб кьалырбыз: чегет кьалынды. Сеннге не ышаныу барды, сен мени кьоюб, кетиб кьалырга да боллукъса...

— Унут мени бусагъатда этген терслигими, тилейме. Кеч мени эссизлигими.

— Кёрюбюз! — деди кызычык сансызыракъ. Кыырдышчыкъга олтурдула. Аня бирем-бирем наныклагъа узалды. Алексей, не айтырга да билмей, тютюн тартды.

— Лёша, — деди кызычык бир кесекден, — Хасан бла сен нек урушхансыз?

— Ким айтады аны? Ол — ётюрюкдю. Хасан алапат джашды, аны бла ким урушурукъду?

— Ол сенден нек кетгенди, сора?

— Хасан общежитиеге кёчгенди, джашлагъа джууугъуракъга, коллективге... анга алай табды. Мен а чегетни кьа-

тында джашаргъа сюеме, табигъатда... Дауур-суюр джокъ, тегерек шум болуб турады...

— Хаман алайдамы турлукъса?

— Кёрюбюз артда, институтну бир бошайыкъ да... Аша наныйкъладан...

Хасан, Алексейни юйге кеч джыйыла тургъанын ушатмай, джанлагъан эди андан. Кертиди, Алексей «нек кетесе» деб къадалгъанында, Хасан «заводха джуугъ-уракъгъа кечеме» деб къойгъанды, алай болгъанлыгъы ючюн, Алексей ол сылтауну сезген эди. Анягъа уа къайдан айтсын аны!

— Лёша, — деди Аня, бир джанына къараб, — завод ишлениб бошаб, машинала чыгъарыб тебресе, бизни атыбызны айтырыкъмыдыла? Огъесе, унутубму къоярыкъдыла?

— Игитда айтадыла, Анячка. Биз биринчи къурулушчулабыз Волгада. Къайры къарайса бир джанынга?

— Такъюзюкню ариулугъуна къарайма. Къалай субайды! Чегетге къууат бериб турады...

— Сенден ариу такъюзюк джокъду, Аня. Сени кёрмеген кюнюмде мыдах болама...

— Айтма, алай, Лёша, ийнанмайма.

— Аня, — деди Алексей, ауазын мыдахыракъ этерге кюрешиб, — тиширыула джер джюзюнде не ючюн джаратылгъан болурла деб тураса?

— Философма дебми тураса сен да?! Тиширыула джашауну джасайдыла, аласыз инсанны саны кёбейирик тюлдю. Къысха сёз бла: тиширыу да, джашау да — бирди. Алай джазадыла алиMLE.

— Меннге сорсала, башха тюрлю джууаб берлик эдим.

— Къаллай?

— Тиширыула — джюрек джаргъычдыла...

— Нек?

— Къалай нек? Ингирли бери кёлюмю айырталмай кюрешеме, сен а къулакъгъа да алмайса. Иги кесекден бери бир джерде ишлейбиз, экибизни арабыз а, бир-бирин танымагъан адамлачады. Мен да адам болур эдим...

Учукъ суймекликни ийнакъ сёзю кесини ишин этди: къызчыкъ башын джаш таба ийди, Алексейни къолу Аняны имбашы таба сылджырады.

Джюрек тѣзмейди

Алексей бла Аня тюбешгенли, кызыланы аралары тик болганды: адамланы кыатларында болмаса, сѣлешген да этмейдиле. Аны хазна адам да эслемейди, алай а Хасан бла Сергейни бир кесек сагышландырганды. Сергей кесини сыйын биледи: керексиз джерде табынныкъ тюлдю, Аняны танымаса бир иш эди, ансы! Талай джылны бир джерде джашаб, бир-бирин джаратыб тургъан джаш адамланы арасында — биреуню оюмсузлугу амалтын — от джанды. Сергей ал джылладан эсине кѣб затланы тюшюреди... Ёресине гокка хансдан толгъан талада, Аня, эки кыолун кенгнге джайыб, кыайын терекчикни кыатында тѣгерек бурулады. Сора, бир кесек мыдахыракъ халгъа кѣчюб (Сергей билмейми айтыучан эди анга “артистка” деб?), башчыгын ёхтемирек тутуб, Есенинни азбарын окъуйду:

Белая берега
Под моим окном
Понакрылась снегом,
Точно серебром.

На пушистых ветвях
Снежною каймой
Распустились кисти
Белой бахромой...

— Алай тюлдю! — дейди Сергей, Аняны ауузуна чабыб.
— Келишмейди сени айтханынг бу заманнга. Есенин аны кыыш джазганды.

— Кыайдан билесе?

— Ол кѣргенин джазганды.

— Эсине тюшюрюб джазгъан эсе уа!

Сергей, Аняны кызындырыр муратда, башын булгъайды: Есенинни тынгыларгъа бек сюеди.

— Алай эсе! — кыаныкмайды Аня:

Топи да болота,
Синий плат небес.
Хвойной позолотой
Взвенивает лес.

Тенькает синица
Меж лесных кудрей.
Тёмным елям снится
Гомон косарей...

Аня аны бла къалмайды. Ол, кирпичлерин гузаба къагъа келиб, ауазын акъыртыныракъ этеди:

Чёрная, потом пропахшая выть!
Как мне тебя не ласкать, не любить?..

Аня, Есенинни дагъыда талай назмусун окъуб бошагъанында, Сергей таба къарай:

— Къалай кѳресе?

— Аламат! — деди Сергей, къол къагъыб. — Есенинни назмуларын сенден иги окъугъан джокъду, билемисе?

— Сен да ариу окъуйса да! Серѳжа, окъу, мени тынгыларым келеди. Табигъатны юсюнден.

Сергей башлайды:

Край, ты, мой заброшенный,
Край, ты мой — пустырь.
Сенокос не кошенный,
Лес да монастырь.

Избы забоченились,
А и всех-то пять.
Крышы их запенились
В заревую гать.

Под соломой — ризою —
Выструги стропил.
Ветер плесень сизую
Солнцем окропил.

В окна бьет без промаха
Вороны крылом.
Как метель, черѳмуха
Машет рукавом.

— Аламат! Аламат!, — дейди Аня, бети джарыб. — Серѳжа, бизни джерибизден ариу джокъду да!

— Хо. Хар адамгъа джашагъан джери ариу кѳрюнеди...

— Серѳжа, муну аты неди? — дейди къызчыкъ, гокка хансчыкъны юзюб.

— Анютины глазки.

— Хы, сора мени кёзлерим кёкмюдюле?

— Ариудупа! — дейди Сергей, тюз джууабдан джанлаб...

Былайда джашны эсге тюшюрюулери юзюледиле — эшикден Алексей киреди. Излемли тюбешиу тюл эди бу эки-сини джолугуулары. Сергей, не этерге билмей, ёрге туруб, асыры джунчугъандан, кеси да ангыламагъан сёзлени мурулдады:

— Кел, олтур, уялма, Лёша.

— Келгенме. Кесинг джангыз нексе?

— Солуюм деб къалгъан эдим, — деди Сергей, ич ырымын билдирмезге кюрешиб, — Сен а не айланаса?

— Бош, алай. Хасан къайдады?

— Билмейме, кетген эдим, — деди Сергей, ичи тутмай.

Алексей Сергейни «салкъынлыгъын» ушатмады:

— Бош кёлюнг къалады, Серёжа: мени терслигим джокъду. «Ашаса, ашамаса да бёрюню ауузу — къан» дегенлей, меннге аман айтыргъа табсагъыз, сатыб алыргъа да огъай дерик тюлсюз...

Сергей аны адамыча «чучхуду»:

— Мен сени ангылаялмайма — ачыгыракъ сёлешсенг да боллукъ эди: сен тартыныр адам джокъду.

— Ачыкъ айтыргъа да боллукъду. Нек болмайды?! Билемисе, мен алгъаракъда Хасаннга: «Джашауну магъанасы неди?» деб соргъанымда, «Къолунгдан келгенича, адамгъа игилик эт» деген эди...

— Сен аны сёзюн толтургъанынга ажымсызма, — деди Сергей, къайнагъан ачыуун тыялмай.

— Бош чарлайса, — деди Алексей, — артына дери тынгыла. Джашау дегенинг, карт оюнчады: кимни къалай боллукъун киши биллик тюлдю, ол себебден, барыбыз да, бизге бойсунмагъан кючге алданыб, не этгенибизни билалмай, кюнлерибизни ашырыб барабыз...

— Аны меннге юретирге дебми келгенсе?

— Бир кере артыкъ айтханлыкъгъа да хата джокъду: экибизден акъыллыла да эшитиучендиле ол сёзлени...

— Айт, алай эсе — тынгылайыкъ. Унутхан эсенг, эсинге салайым: «Не этгенибизни билалмай, кюнлерибизни ашырыб барабыз» деген джерде тохтагъан эдинг... соз, марджа, андан арысын, — Сергей, къашын-башын туюб, Алексеиге битди.

— Ётюрюкмю айтама? Бизни ёмюрде, шохум, джашау алайды: кереклинги кесинг табаса, ашыгыргъа керекди, ар-тха къалмаз ючюн.

— Сен барысыны да аллында бараса, кёлюнгу аман этме чырта.

— Мени терслер къарыуунг джокъду: хар ким къучакъ джайыб айланадыла, мен а — кьуб-кьуру, кьолума кеси аллына келгенни алама...

Сергей, джыйырылыб, ёрге турду:

— Мындан ары мен сени танымайма, ангыладынгмы? Сёзню бошагъанга санайма... Алексей эшикни аягъы бла тюртюб ачды.

— Сво-лочь! — деди аны ызындан Сергей, асыры ачыудан, не этерге билмей, ёрге-энишге бара. — Сен да «адамма» деб тураса! Тю-ю-у! «ол да «джашайма» деб турады, дуниядан хапары болмагъанлай... Алкъын кёб кёреме ичибизде джарамагъан элементле... Аллай адамгъа кърал баш билим берликди да, оноугъа саллыкъды... Не файда андан?..» Сергей сагъатына терк къараб, чемоданына кийимлерин ашыгъыш джыйды. Блокнот кьагъытчыкьгъа: «Хасан! Мени излеб кыйналмагъыз: къайтмаздан кетеме. Сергей» деб джазыб, стол юсюнде кьойду.

Джаш адамгъа джолоучулукъ кыйын тюлдю — чемоданы алды да тебреди. Сергейни джолгъа чыкьгъанын джангыз Алексей эслеген эди: Ол бугъунуб къараб тура эди. Сергей Волгагъа, нарат чегетге, джангы ишлене тургъан межмлагъа, уллу тюзде узунуча созулгъан заводха иги кесек къараб турду: «Сау кьал, Тольятти!» Аны ызына къайтыб келлигинден хапары джокъ эди...

IX

Джюфек маш тюлдю

Сергейни кетгенин эм алгъы бурун Хасан сезген эди. Ол аны чемоданын кёрмегенинде, къайгъылы болуб, Алексеиге барды:

— Алёша, Сергейни эслеген болурму эдинг?

Алексей, китабдан айырылыб, ручкасын бир джанына сала, ёрге турду:

— Олтур, Хасан. Мени, терслесегиз джокълаучансыз. — Алексеини тюрсюню мыдах халгъа кёчдю. — Ангылайма сизни...

Ол сёзню созаргъа умут этгенлигине, Хасан чорт кесди:

— Мени соруууму айыргъанмыса, огъесе, къайтарыб атайыммы?

— Айыргъанма, секретарь, айыргъанма, — деди Алексей, керексизге амалсыз ышара. — Сергейни эслегенмисе: бююн юйден джукъгъа таймагъанма, окъуб кюрешеме, сессиягъа хазырланама. Сен а окъуймуса?

Хасан къысха сорду:

— Аняны уа кѣргенмисе бююн?

Алексей олсагъатдан тюрленди:

— Экисидамы кетгендиле? Алай болургъа чоту джокъду. Мен...

Алексейни тили тутулду. Хасан къысхасындан «кирди»:

— Сора, Сергейни кетгенин билесе, Анядан а хапарсызса, не? Сейирди!

— Мени терслигим джокъду. — деди Алексей ашыгыш, — бош кѣлю къалады Сергейни. Тенг тенгнге сѣлешгенча бир да этмеди, кесин кѣбдюрюб...

— Сергейге бююн джолукъгъанмы эдинг, тюзюн айт?!

Алексей башын силкди.

— Анягъа уа?

— Огъай, — деди ол акъыртыныракъ. — Сергейни биргесине киши джокъ эди. Алай болгъанлыгъы ючюн... Аня аны вокзалда сакъларгъа да болур...

Алексейни кѣзлери къайгылы ойнаб, кийиниб тебреди.

— Къайры тебрегенсе? — деб сорду ачыууу бла Хасан. — Этген аманлыгъынг азды деб, энтда юсюне къошаргъамы излейсе? Бюрода берирсе джууаб!

— Мен...

— Не «мен», «мен?» — Хасан дуу джанды. — Болду кесинги ариулагъанынг. Супчукъса, къарайма да, ичингде болмагъан харамлыкъ а — джокъ. Сеннге комсомолда орун джокъду, бил аны! Хасан эшиклени къаты уруб, чыгыб кетди. Ол Алексейге урушханлыгына, ишни боллугъундан бир кесек хапары бар эди: кесине андан да бек урушурукъ эдиле. Къубкъуру бир адам болса да, — ай-хай — уллу коллективни ичинде аллай бетсизлик сингиб къайдан къалсын! Хасанны къоркъууу бош тюл эди: Артюхин, Синьковну да чакъырыб, завкомда Хасаннга «эрик ашатды»:

— Бизни коллективде сександан артыкъ тюрлю миллет барды. Ала барысы да, эгеч-къарнашча, биригиб урунадыла, не ючюн десенг, иннетлери бирди, тамалы — шохлукъду. Бююнлюкде биз не кѣребиз?

«Бусагъат ыйлыкъдырлыкъды», — деб келди Хасанны кѣлюне. Олсагъатдан санларын сууукъ тер басды, асыры уялгъандан, кишини бетине къараялмай, баш энишге болду.

Джаш төлю – бизни Ата джуртубузну ышаныууду, андан бизни халкъ уллу хорламла сакълайды. Не хорлам бла махтанныкъдыла Алексей бла Хасан, билалмайма. «Бир къашыкъ арба джау бир бёчке таза джауну бузады», — дейдиле, кёремисиз, сынгар бир адамны аманлыгы себебден, бютеу коллективге айыб салынады бююн. Бизни заводда аллай адамга орун джожьду! — деди Иван Иванович, бойнунда къан тамырлары туруб. Джыйылганланы аулаб, бир кесек акъыртыныракъ:

— Айтыгъыз кесигиз, — деб олтурду.

— Къуру Хасаннга айыб салганны билалмайма, — деди Синьков, — алай а, комсомолчуланы гуждары, белгилисича, энчи джууаб берирге тыйыншлыды. Сиз гитче сабийле тюлсюз, аманны-игини билмеген. Хар биригиз энчи джашау къуарарча эртде болуб бошагъансыз, алай демеклик, хар биригиз къралны ышаннгылы адамысыз. Коллективни джоругъуна бойсунмагъаннга коллективде орун джожьду. Иги этиб кетгенди сизге Сергей: ол иш сизни болумугъузну ачыкълайды. Адамны къыйын кёзююнде кёл этер адамы болмагъан коллективге “коллектив” дерге джараймыды? Огъай. Къайсыгъызысыз Сергейге къолугъузну узатхан, айтчыгъыз?! Къаллай алапат слесардан къуру къалдыгъыз! Мен билген бла, Алексейге мындан ары комсомолну тизгинлеринде орун джожьду, заводда ишини оноуун а Иван Иванович билсин: ол эркинирекди...

Джыйылыуда дагыда кёбле сёлешдиле. Ала барысы да Алексейни джорукъга сыйынмагъаны ючюн айыб сала эдиле. Аны комсомолну тизгининден чыгъарырга оноулашыб, бюро чачылган эди. Юч кюнден сора, джаш кеси тилек къагыт бериб, заводдан чыгыб, къурулушчуланы бригадаларына къошулду: сыйынгы тутта билмеген джерде ишлерге неге керекди?

Аняны да (не этерге билмей) башында сагъышла къайнай эдиле. Не джаны бла сагъыш этсе да, ол кесин терслей эди. «Ким эркинлик бериб джолукъдум мен анга ол кюн? Барсама – къалганлача – кесими джолум бла... Сергей кетди эсе – кечмегенди... Не ашхылыгы барды муну быллай бир, къызланы кёзлери къарарча? Билалмайма. Аны терслерге да керек тюлдю. Майна, тенглери «кетме!» деб кюрешгенликлерине, тынгыламады: кесине айтханын этдиралады, алай эсе уа... бош терслей болурламы Алексейни?... Аллай бир джангылмагъан ким болур, бизни къатышхан ёмюрде? Билалмайма. Ол мени ишим тюлдю! Сынгар бир затны кереклисин

ачыкъ билеме: Сергейни заводха к̄айтырырга! К̄айтмаса да, мен кетерикме...» Алай а ол оюмда тохташыб, тетрадны ачыб, ал бетинден к̄агъытны джыртыб алыб, к̄елюн т̄егерге джарашды:

«Серѣжа!» — деб джазды ол башына. Андан арысын неден башларга билмей, сагъышланыб турганлай, Зина кирди.

Не этесе, Аня? Солугъан к̄эзююнгде сен да, Хасанча, назмула джаза болурса дейме. Зинаны бети джарыб, н̄егерини к̄атына джууукълашды:

— Шедевр джазыб к̄оярса да! Алай болганлыгы ючюн, Аняны аллында к̄агъытда сынгар бир с̄эзню к̄ергенлей, ол мыдахланды. К̄ызла бир-бирин с̄эзсюз ангыладыла.

— Не айтырга билмейме, — деди Аня тенгине к̄араб, андан болушлукъ излегенча.

— Уялма, к̄елюнгдегин джаз, чырт джашырма — алай тынч боллукъду.

— Кечерми? Тюз ангылармы?

— Ангыларык̄ды, Аня. Ангыларык̄ды. Кечилмезлик иш а сен этмегенинге уа, биз барыбыз да шагъатбыз.

Зина тенгине мыдахыракъ к̄араб, башын силкди:

— Джаз, джаз, уялма. Мен кетеме: Лира сакълаб турады. Ашхылыкъ теджейме... Зина, энишге ийилиб, Аняны к̄ызарган джаякчыгыын ба этиб, дженгил чыгыб кетди...

«Серѣжа!» — деб джаза эди Аня. — Мен сеннге джюрегимде бушуууму ангылаталлыкъ тюлме — алай теренди! Ийнан меннге (ѐмюрде кишини с̄эзюне ийнанган эсенг — ышанама): адам кесин с̄юмеген к̄эзюю болады. Ма бусагъатда мен аллай халдама. Биз гитчелигизден бери бир юдегидеча ѓсгенбиз: мени сеннге киши юретирик болмаз, кесинг бек уста билесе. Кечилмезча терслик этгенме, Серѣжа, ангылаймыса? К̄ыйын заманымда сени бла к̄ел басыучан эдим. Энди уа к̄алай этейим? Сен мени ангыларыкъ болмазса, ангыларыгынг да келе болмаз?! Ёмюрде бетиме к̄арарыкъ эсенг — кеч. К̄айт ызынга, тенглеринг ышаныб, сакълаб турадыла. Эм бек ашыкъган менме. Уллу к̄урулушха экибиз бирге келген эдик, кетсек да бирге кетербиз. Келмесенг да, мен да кетерикме. Мени тюз ангыла, тилейме. Сакълаб турлукъма. Сени Анютанг.

— «Сейир джашлыкъ! Ненча бушуу саласа джюрекге! Джашау джолу сыйдам, тынч болган сан — бир адам болур... К̄айдам?... К̄ыйын насыб эки к̄атха багъалы болады...

Икки сөз

Кюн чыкыгъан джанын къара булутла басыб мутхузланганды. Бир кесекден, ала джайыла келиб, уллу къара тамгъа кюнню юсюн басдыла. Кёкню бетин бузгъан сынгар ол эди. Мычымай джел аны сюре-сюре думп этди, кюн да ышарыб, төгереки джарытды. Чегет расада битген мазаука терекле саргылдым бет алдыла. Анда, къыйыр сюреминде къанатлы сюрюю, кюн чыгъаргъа къараб тургъанча, къоннган джерлеринден кёлтюрюлюб, къалын чегетни башында төгөргөк сюзюлдюле. Юйлеге джууукъда битген субай такъюзюк, нёгерлерине тансыкъ болгъанча, джел ургъаны сайын башын чегет таба бюгеди. Рахат джашагъан джоппу юйледен тютюн чыгъа башлагъанды: тынгысыз юй бийчеле эртде къозгъаладыла. Алексей эртденни бек сюеди, артыкъсыз да бек, кюн чыгъарны аллы бла сууукъ салкъынны, алкъын тилли къозгъалмагъан кёзюню. Ол сагъатда табигъатда бир сукъланч кёзюю барды! Адам адамгъа айтыб ангълаталлыкъ тюлдю, аны кёзюнг бла кёрюрге керексе! Алексей тангга кёб кере тюбегенди. Саны-санауу джокъду дерчады. Къарт атасы уучу эди, аны биргесине Алексей кёб кере барыучан эди.

— Кел, Лёшка, — дер эди ол, кёзлерин джумаракъ этиб, хыйла ышарыб, — бир кюнлюк азыкъчыгъынгы ал да. Алексей да, анасыны онгсунмай мурулдагъанына къарамай (къайын атасына онгсунмагъанын билдиррге тартыннган эте эди, сёзсюз), къууанч тыбырлы болуб, хазырлана эди. Джолну узакълыгына къарамай, Егор туудугъу бла туура сылыт болгъунчу айланыучан эди. Ингир болургъа уа, ышыкъ джерчикге къысылыб, от джагъа эдиле. Шынкъарт джарыкъ халда чыкырмаб, джилтинле төгерекеге уа эдиле. Ауузлана туруб, Егор Алексейге къалайда къаллай къанатлы болгъанын, уучу анга къалай джууукълашыргъа керек болгъанындан кёб хапар айтыучан эди. Хапаргъа уа ол уста эди — ауузуна кимни да къаратыр! Кёзюю-кёзююу бла, Егор сёзюю юзюб, джукъланнган къара къалыянын къабындырыб, кючлю кёксюлдюм тютюнню ичине джут тартады. Джутхан тютюнню, сыбызгыча, узун бурнуну туурасында, эки айырылгъан чал джамчы мыйыкъларын саргылдым боягъанды. Кёб тюрюю хапар айтыучан эди къарт атасы. Алексей да, сабий кёлю бла тамам ишексиз бегите эди: уллу болсам, мен да уучу боллукъма.

Алай а, уучу болмады Алексей: Егорну заманлары эртде кетген эдиле — энди хар адам сыйген усталыгы бла ишлейди. Кертиди, уучулукъну да къоймайды Алексей бош кёзююнде — уста мараучуду. Егорну туудугъу къурулушчуду. Бир кёрге эди бюгюн ол Алексейни, къаллай мекамла ишлей эсе да джангы шахарда! Аллай мадар джожъду: джашау кесини тизгининден адамланы хатерсиз къоратады... Джашаргъа туугъанла! Хар кюнюгюз багъалыды: бошуна иймегиз!

Алексейни кёзлери суудан толуб, ызына айланды. Эсге тюшюрюулери башын кючлеб, ол, бир-эки да бушуулу ахсыныб, бет-къол джууб, юйге кирди. Сагъат джети бла джарым эди. Ол эрлай ауузланыб, троллейбус тохтачу джерге джетди. Кёб сакъламады. Хар замандача, тыкъ-тыкълама урулуб, бешинчи троллейбус сюзюлюб келиб тохтады. Алексей кючден-бутдан минди. Къурулушчула эртде джыйылыучандыла. Ала керекли затларын табханлай турадыла: кирпичден юйле аз ишленедиле, кёбюсуне хазыр блоклары цемент булгъама бла джарашдырыб, сюеб барадыла. Юй сюелиб бошагъандан сора агъач устала эшигин-терезесин джарашдырадыла. Къурулушчулары бригадирлери Николай Воронезденди: Алексей бла сёлеше келиб, танышхан эдиле да (олсагъатда Алексей заводда ишлей эди) андан бери бири-бирине «земляк» деб сёлеширге ёчдюле. Ол себебден, Николайгъа «земляк» деб да къоядыла джашланы кёбюсю. Аны ючюн ол чарламайды — джарыкъ, илеш адамды. Ёмюрде хыны этмез, алай а, ушатмаса уа — ыйлыкъдыра уа биледи. Блоклары, булгъаманы башына чыгъарыучу кызычыкны — Варяны — тургъаны, джашагъаны да Тольяттидеди. Ол мийикден къараб, хар затны кёрюб турады. Джашла тюбюнден: «Раствор!» — деб кычырсала, төрт мюйюшюнден ыргакълагъа уллу темир тегенени акъыртын кёлтюреди. Кюн кызаргъа, Варя кёксюлдюм джаулукъчугъун тешеди: анда, мийикде да исси болур. Тюнене ингирала башлагъан эдиле джангы юйню къабыргъаларын сюеб, бюгюн а, кюнортагъа турмай, экинчи этажны башлагъандыла. Джашланы кёбюсю кёлеклерин тешгендиле. Алексейни да белинден ёргеси джаланды. Ол къалакъчыкъ бла булгъаманы джайыб, сыйдамлаб, блока сюеллик джерни тюзетиб, хазырлайды. Варяны иши тыйгычсызды, тегеран тюбюнде бир-эки адам тохтаусуз ыргакъланы илиндириб турсунла. ансы. Мазаллы блокну кёлтюрюб ёрге чыгъар-чыкъмаз, ууланыб тургъан юч-төрт джаш эрлай къадалыб, керекли джерге тебередиле. Къурч чындыны учунда силкине тургъан блокну сыйген джеринге элтген алай кыйын тюлдю. Николайны кёзю джитиди, къо-

лун чорт силкеди: «Майна!» — ауур блок керекли джерге таб джарашды. Тышындан къарагъаннга, талай адам басыныб, тюрт-мюрт эте тургъанча кёрюнеди. Тюзю уа алай тюлдю. Бир къаууму Варя кёлтюрген блокну джарашдыра эсе, майна, бир къаууму да экинчи мойюшюнде булгъаманы джайыб кюре-шеди, къалгъанла уа орта бёлмелени джарашдырадыла. Былайда солурунг келмейди, арыгъан да этмейсе, таймаз-дан тер басыб тургъанлыгъына. Бери келгенли Алексей тю-тюню да къойгъанды — сёзюн кючлю тутады: ауузуна алмай-ды, аны къатында ичселе, кёлю булгъанады. Кюн чегетни артына таяргъа, Николайны джыйыны бешинчи этажгъа ёр-леген эди. Бюгюн бу юйню битдирирге эди муратлары. Бол-мады. Эки мойюшюне блокпаны сюегинден сора, бригадир: «Раствор!» — деб къычырды, Варя кранны терезечигин ачыб, эки къолун чалышдырды: «Бошалгъанды!» Джашла, тынгы-лауну басыб, солургъа олтурдула. Майна, автозавод, дангыл тюзде узунуча созулуб. Энди «дангыл тюз» дерге да джара-майды: мекямла кёбден-кёб бола барадыла, заводда ишчи-лени саны да ёсе барады. Мычымай, заводну ачарыкъ бо-лурла?!.

Алексейни кёзюне кёб зат кёрюндю. Узун чилле лента тартылыб турады. Эшик аллы адамдан толук. Къууанч джый-ылыу. Оноучула, ишчиле... Дмитрий Васильевич, лентаны кесиб, къыбдыны онг джанында ышара тургъан Иван Ивано-вичге узатады — киригиз ичине! Адамла, къууанч тыбырлы болуб, уллу джарыкъ корпусну ичине къуюладыла. Майна Сейфулла, Гариб, Красов — барысы да барадыла. Люба бир кесек мышаууракъды... Конвейер ишлейди: хар ким, бюгюн кёргенча, сейирсиниб къарайдыла... Къууанч...

— Алёша, нек битгенсе аллай бир завод таба? Кимни кёресе? — Николай аны имбашындан тюртеди. Алексей сын-гар ол кёзюде сездик бешинчи этажда тургъанларын.

— Бош, кесим, — деди ол мыдахыракъ, — билемисе...

— Билеме, — деди Николай, аны сёзюн бёле. — Билеме, алкъын заводдан кетгенинге ийнанмай тураса. Кёзюнг къа-рай болур... Къоркъма, хомух, былайы да андан аман тюл-дю. Айтчы меннге: Адамлагъа джангы шахар ишлегенден уллу сый къайда табарыкъса?! Ол махтауду! Хаман таза хауада тураса... Огъай, бир айт: неси аманды?

— Аламатды! Сёз джожду! Сени бла ишлерге табса, адамгъа не керекди!

— Кесинги бош къыйнама...

— Къыйналмайма, Коля.

— Кыйналаса — къыйнала. Хаман алай ары къарагъан-

лай тураса бош заманында. Алексей Николайны бетине кыраб, джукъ айтмай кырыусуз ышарды.

Иш кюн бошалаб, джашла бет-кыол джууб, таза кийиб, троллейбуса ашыкдыла, Алексей да — Джангы пляжга: алайда тюберик эди Любага. Кызыны катына джетер-джетмез, саламлашырга да унутуб:

— Конвейерни джибердигизми? — деб сорду.

— Сизде, кырулушчулада, саламлашхан адет джогъмуду? Огъесе, ач болуб, джутубму кыйганса?

— Терсме. Мен сорганга джууб нек бермейсе?

— Хо, — деди Люба. — Сейфулла айтхан болджалга...

Алексей мышауланды.

— Лёша, кыйналма. Кел, суу джагадан бир джары кетийик, — деб, Люба аны кыолтугъундан кириб, тартиш чырыла таба бурулду.

— Люба, — деди Алексей, табырак олтурганларындан сора, — джашырмай айт: мени юсюмден сёз джюрюймюду?

Кызы имбашларын кыакды.

— Бош сорама, неге джашыраса?

— Сора, мен справочное бюромамы?

— Кыалай тюрю болуб кыалгандыла адамла! Айтхан сёзюнг джарашмай тебрегенди, эм ахырында...

— Лёша, — деди Люба, анга джуугъурак олтура, — мен эшитген зат джогъду, Сергейни келир хапары чыгады, ансы...

— Игиди, — деди Алексей мыдахыракъ. — Сабийча эте айланады... Джашды алкын!

— Ой, кыартчык! — Люба Алексейни чачына бармакларын киргизтиб, башын сылады. — Сенсе сабийча эте турган.

Алексей Любаны кыолун сермеб, кесине тартды:

— Любаша, мен сени юсюнден кёб сагыш этеме...

— Аны ючюн башыга чал уруб бара болур.

— Самаркыау этме. Кёлюм бла айтама. Хар ким кеслерин сохандан-сарсмакдан таза этгенликлерине, кюнде да бардыла тамгала. Мен да, кыалганланы башы бла барыча терслик этген болмазса деб турама... Алай, дуняда джюрюген иш... Алексей субайлыкыга айтмай эди алай — джюрегини теренинден чыкыган сёзлени Люба тюз сёзди:

— Лёша, — деди ол, аны кёкюрегине башын ийиб, — мен джашлыкдан тишируу терслик этгенлигиме, ёмюрге кишини сыймегенме, ийнан, Сени уа... Бир ишексиз, ол Любаны ички сёзю болур эди...

Алексей аны кесине кьаты кьысыб, кёб кере ба этди.

— Лёша, кьой: артда менден кёлюнг чыгъарыкъды... — Люба джалгъамсыз сёзлени аны бетине шыбырдай эди.

Былтыргы чапыракъланы ачы ийислери башынамы чаб-хан эди, огъесе, джюрегини кыйналгъаны Любаны кёргениндеми чачылгъан эди, Алексей бусагъатда джукъ эшитирден озгъан эди: дюрген ышанмакълыкъны сокъур талпыуу аны хорлады.

— Огъай... огъай... — деб къарыусуз шыбырдай эди Люба.

Билмей эдиле экиси да, аланы бир-бирине джалгъашдырыкъ джан джаратыллыгъын...

XI

Сокъур тюрлюмлекни тешилтиро

Машиналаны джыярча хар зат хазырланнганды: хар адам кесини орнуна джарашханды. Слесарлагъа автокарала бла кереклерин табдыргъанлай турадыла. Майна, конвейерни аргы кыйырында кечер агъачла джарашадыла, аз берлакъда — чархла, аны бери джанында — кузов — алай бла конвейер тохтаусуз барады. Былайда лахор этерге заман табарыкъ тюлсе, таза джууаблы ишди, ол себебден, адамланы да сайлаб салгъандыла. Хасан бла Сергей миялаларын джыядыла, бири — эшиклерини, бири да — ал джаныны. Къарамлары бир-бири бла тубешселе, ала ышарадыла. Иш кыйнайды джаш тёлюню кьолунда! Ненча тюрлю миллетни келечиси урунады былайда! Партия бла Правительствону сёзюн джаш тёлю кьабыл кёрюб, бютеу кюнюн ишге салгъанды. Джюрекни чакъырыуу бла (алайсыз мында этер зат а джокъду) кёб адам, усталыкъларын кьоюб, джангы сахар ишлерге келгенди. Хасан да аланы бириди. Ол, алкьын аскер кийимлерин тешмеген джашлагъа къараб, суюмлю ышарады: сукъланнган этеди! Чыныгъыб келген джаш адамла! Къралны ышаныуу — юйлеринде тингкилди болуб тургъан ата-аналарына джылы письмола джазыб (кыйгъырмаз, эки джылны тёзген, бир джылны да тёзерле!), мында кьалгъан-

дыла. Сейир тюлмюдю ол? Огъай, бюгюнлюкде аллай зат бла кишини сейирсиндираллыкъ тюлсе — ол джашауну излеми-ди! Хар заты юсюне джыйылыб бошагъан машина конвейер-ден акъыртын джерге тюшеди.

— Биринчи машина! Ура!!! Къууанч уллуду! Кёб адам тө-гереклешиб къарайдыла акъ джылтырауукъ «Жигулиге».

Эсиндеди, Хасанны Къобан—Калаус каналны ишлеген заманда. А. Гарнакеряны айтханы: «Къобанны суу барыр, большевикле суйген джары!» бурунгу таулула Къобанны тансыкълаб джашагъандыла — ана сууларын. Ол хаман энишге барыб тургъанды ёмюр къыямадан бери. Аны уллу, гитче да билгенди. Ол огъай эсенг, таулула бир-бири бла да-улашхан кёзюде: «Суу ёрге барады!» — дегендиле, терс болгъан адамны дженгалмагъанларында. Айтсынлачы, бю-гюн! Эмилик Къобанны танымазса: ол ёрге айланыб, адам къол ишлеген каналны ичинде сабыр сюзюлюб, талай джыл-ны суу кюсеб тургъан тюзлеге барады. Хасан бери келгенли ол зат аны кёз туурасындан кетмегенчады. Прометей отну урлагъанына кёб адам ийнана болмаз: сууну ёрге баргъанын а ким да кёреди! Таурухмуду ол? Аллай таурухла бизде кёб-дюле, саны-санауу джокъду! Ма, бюгюнбюз да аллай “тау-рухланы” бириди: кимни акъылында бар эди, бош барлакъ джерде уллу шахар къураллыкъды деб!

Алексей кёралмагъан эди муну барысын. Кёрюрге уа талпый эди. Не этиб кюрешди эсе да, Николай бла бирге биринчи чыкъгъан «Жигулини» кёрюрге бармай чыдаялмады. Къалгъанладан кечирек кёрсе да, кёрдю. Оноучула бла тю-беширге излемеди, алай а нёгерлеринден а къачалмады. Ала, къууанганлары бла биргелей: «Бош кетгенсе, къайт ызын-га!» дей эдиле анга.

«Люба тюз айта кёре эдим, — деб келди аны кёлюне: — Сени киши къыстамагъанды, кечмеклик тилеги эдинг да, иш-леге эдинг орнунгда. Терслигин бойнуна алгъанны не айыбы барды? Хыртлауну тюз ангыларгъа керекди, Лёша. Гёджеб-синиуден хайыр джокъду...» Терслигин бусагъатда тюзе-талмазлыгъын ангылаб, Алексей, терен ахсыныб, тышына чыкъды. Солууун алалмагъанча болуб, кёлегини тьюмесин тешди.

«Нек джангыладыла экен адамла джашауда? Терслиги-ми нек кечмейдиле?...» Алексейни сагъышладан башы къы-сыб, троллейбусха къалай мингнгенин да билмеди. Къайры барады? Анга бусагъатда башхасы джокъ эди. Тегеран, бы-лайдан, аны таныгъан адамланы къатындан, дженгил къо-раргъа кереклисин биледи. Троллейбусну ол джашагъан

джерден узайганын эслеб, кеси аллына ышарды: кылай эс-
лемей кыалды аны?

«Аймыса, — деб келди аны келюне: — бир кесек «тар-
тыб» кыайтырма...»

Алексей таукелсиниб, кафеге кирди.

Наллача, кыынгыр айланган, боялган ингичге кыашлы
Света аны кергенлей ышарылды:

— Лёша, не болганды?

— Бир зат да, — деди Алексей. — Кыуйчу меннге толу
стакан...

— Шашханмы этгенсе? Ёмюрге ичмей шой эдинг да? Све-
та ангарылды:

— Акъданмы, дейсе?

— Хо. Нёгерим да барды, ал бери сау шышаны, — деб
алдады Алексей.

Света, сёз да айтмай, кыайын суратла аракыы шышаны
столгъа салды.

— Эки сыра, — деди Алексей, хурджунуна узала. — Ма,
ачханы да ал, кыабаргъа да бир джукъ бер... Биринчи ста-
канны тигелетгенлей огъуна Алексейни сагышы чачылган
эди.

— «... Меннге кёбмю керекди? Кёбмю джашарыкыма мен?
Бир адам да тауусалмаганды дунияны. Барысы кёзбауду.
Майна, тюнене Люба менден сюйгени джокъду деб ант этди.
Кертимиди ол? Ким да айталлыкъды ол сёзлени... Аня уа...»
Огъай, аны юсюнден ол бусагъатда джукъ айталлыкъ тюлдю
— алапат кызыды! Алексей хурджунундан кыагытчыкыны
чыгарды. «Пригласительный билет» — деб окъуду ол ичин-
ден.

«Бизни орамда — байрамды!» — дейдиле автозаводчу-
ла, Тюз айтадыла. Сергей бла Анягъа уа — эки кыат да бай-
рамды: бюгюн ала бир юй боладыла. Джер джерден джуу-
укъларын—тенглерин чакъыргандыла. Завод да унутмагъ-
анды джаш адамланы: джангы шахарда эки бёлмели фатар
хазырлаганды. Алексейни да унутмаганды Сергей, керес-
се, чакъырган этеди кыуанчына, не десенг да, бирге ишле-
гендиле...

«Ма сеннге — сабий! Кыашынгдан салдымы?! Сау бол-
сунла, экиси да! Ай, Алексей! Тели болганынг туура бюгюн-
ча белгиленмей эди... Кесингден сора кишини кермейсе... Ке-
сим деб тураса. Итсе... Ала уа — адамладыла: сени адамгъа
санаб, чакъырган этедиле кыуанчларына... Сен а...» Алек-
сей экинчи стаканны кыантарыб, эшикке гузаба чыкыды. Сер-
гей бла Аняны кыуанчларына ол бараллыкъ тюлдю: неге
керекди джюрекни эски джарасын кыозгаргъа?

Шубешу

Быйыл къач джылыды: джауум азды, чууакъ кюнле кёб болуучандыла. Терекледен чапыракъла мыдах халда салыныб агъадыла, джелчик аланы бир джерде джыяргъа кюрешгенлигине, къарыу эталмайды, джол тёшелиб къалганды. Танг аласы бла шахарны орамларын сибириб, чапыракъланы бир джерге кюдюредице. Кёб терек джалансаб болганды. Сынгар нызыладыла тюрленмей турган. Ол огъай эсенг, кипарисле да аз-буз саргъалыр оноу этгендице.

Къач... Табигъатны бу чагы ёмюрледен бери адамланы сагъышландырыб турганды. Не эсе да, джюрек сезген бир шош мыдахлыкъ барды къачда! Алай болганлыкы ючюн, джашауну ариулугъун, сейирлигин къачда сезесе. Турнала эртде тизилиб ётгендице, кёчмеучю къанатлыла къышха хазырлангандыла. Эртден-ингир къаргъала, кюн аманны келечилери, тегерек бурула келиб, суу джагъагъа къонадыла. Къайгылы джакъынджик аздан-аз къычыра башлагъанды. Джайгыда кёбючю Къобанны танырыкъ тюлсе: таркъайганды. Алай а къаныкъмагъан чабакъчыла къармакъ атханлай турадыла. Кёлню тегерегине адам алгынча къюлмайды, алай болса да, алкъын къайыкълада джюзгенле бардыла. Батыуда битген муртхула къызарыб турганлыкларына, къуру бутакълары къалганды, аланы джассы чапыракълары джерге къалын тешелгенди...

— Хасан, ючююзню да отпускагъыз бир заманнга къалай тюшюб къалганды? — деб, Соня сейирсине сорду.

— Сергей бла Анягъамы айтаса? Ишге бирге джарашхан эдик... Эсингдемиди, бир джауум кюн... Соня, отпуск къараб-къарагъынчы кетиб къаллыкъды... Къонакълагъа бизни областны ариулугъун кёргюзталмай къалырма деб къоркъама...

— Къайры барыргъады муратыгъыз?

— Эм алгы бурун Къарачай шахаргъа, андан — Тебердиге... Уллу Къарачайгъа да барыргъа керекди.

— Ашыгыргъа керексе. Сора, Исси—Суугъа, Нарсанагъа уа барлыкъ тюлмюсюз да?

— Барыргъа уа керекди, амалсыз. Соня, сен да келсенг а бизни бла...

— Огъаймы дерик эдим? Кесинг билесе да, заманым джожкъду, ансы Анягъа кёзюм алай къарайды!

— Да-а-а, тамам сейир адамла джыйылгандыла Тольяттиге.

— Насыбынг да барды, аллай адамла бла ишлеген...

— Хо, — деди Хасан, — алапат адамладыла. Келир джыл Воронежге барырга айтханма алагъа къонакъгъа. Сергей алапат джашды, бютеу заводну ичинде аны сыйын кёрмеген джокъду. Ишин скойген адамды.

— Хасан, окъуунг бла не болуб тураса?

— Эки джылдан бошарыкъма. Не ючюн дей эдинг?

— Къыйын болур ишлеген да, окъугъан да?

— Тынчды. Асыры дженгил бошалыб къалады деб турама...

— Хасан, дженгилирек къайт, ананг да тансыгъын бир алып.

— Соня, — деди Хасан тартынчагъыракъ, — айыб этме, алай айтханыма: бизни тиширыуларыбызны сынгар бир кемликлери барды...

— Неди, ол кемлик?

— Джаратхан адамлары бла кетиб къалалмайдыла бир джары...

Соня, билир-билмез ышарылды:

— Хасан, айтыуунга къарайма да, мени кёзюмю къаратырса деб турама.

— Таурухдача, ариу джерди алайы.

— Ийнанама, алай а, мени анда джашар мадарым джокъду, кесинг билесе.

— Ол тюмюдю мени къыйнагъан?..

— Къайгъырмаз, — деди Соня, уяла-уяла, алай да болады джашауда...

— Соня, сени ишинг къалайды?

— Бек игиди. Бир джылдан аспирантурагъа киралсам, кёрлюкме. Муратым уллуду, къалай боллукъ эсе да...

— Кирирсе, — деди Хасан, таукелсиниб: — Сени окъуу лжанына фахмунг барды.

— Окъургъа уа кюреширик эдик, ання айтханлай, «болд-жалны аджал озуб» къоярыкъ тюл эсе.

Хасан, Соняны къошакъсызлыгъына сейирсиниб да, джукъ айтмады.

— Соня, — деди ол бир кесекден, — бу арт кёзюуде меннге бек къыйын болганды... Сен биз айтхан оюмлада турамыса, огъесе, мен кесими бош къыйнай болурмамы?

— Хасан, менде тюрлениу боллукъ тюлдю: адам сёзюне иеди.

— Сау бол, Соня. Биз төрт кюнден къайтырыкъбыз, андан сора джолгъа хазырланлыкъбыз – Тольяттиге.

Соня башын ууакъ-ууакъ силкди: ол Хасанны айтыргъа излегенин ангылагъанын билдире эди...

Тёрт кюн да къараб-къарагъынчы джетди. Ма, тёртюсю да биягъы аэропортда сюеледиле, самолетну сакълаб. Къачан эсе да ма былай, бюгюнча, Соня Хасанны сакълагъан эди кеси джангыз. Бюгюн а, кеси джангыз тюмюдю? Не башхасы барды? Огъай, башхалыгъы уллуду – алгъын ол Хасанны къууаныб сакълай эди. Олсагъатда Сонягъа «джангыз кеси» дерге джарамай эди: тюберге деб келген эди бери. Бюгюн а – айырылыргъа. Бир кесек мыдахыракъды Соня. Игитда дейсе, белгилиди: къуру да айтыр сёзюнгю табыб, керек заманда айталмайса джюрегинг тартхан адамгъа. «Джюрек – джюурюкдю» дейдиле, алай болса да, джаратхан адамынгы тамам кёлюнг бла ангылагъанынг бир-бирде азлыкъ этеди. Ол сезим, артыкъсыз да бек, айырылырны аллы бла кесин билдириученди.

Самолетну эшиги ачылыб, басхыч салыннганды. Адамла ашыгъыш миниб барадыла. Сергей бла Хасанны къолларын тутуб бошаб, Соня Аняны къаты къучакълаб, ба этди.

— Сау къал, Соня! Унутма: джаза тур!

— Ашхы джолгъа!

Бетон площадкада сюзюле барыб, самолет джерден айырылды. Ол, узая баргъаны сайын, мийикден-мийикге чыгъа, кёзден тас болду.

Соня, къолджаулукъчугъун чыгъарыб, кёзлерине узалды.

XIII

Икки сёз кери кетсе

Джаш, къыз кёб джыйылгъан эди Жораны аскерге ашырыргъа. Кечени-кече узуну – тангнга деричин тартдыла, джырладыла, тепседиле. Хар кимни бетинден ышарыу таймады. Джангыз Жора эди бир кесек мыдахыракъ: аны эсине табсызыракъ этген иши тюше эди... Мындан алда (андан бери тёрт кюн болады) суу ызында, субай къош битген талчыкъланы ичинде Жора Любагъа джолугъуб, джюрегини «таза иннетин» ангылаталмай кёб юрешген эди. Ингир сайын тепсерге джыйылгъан джерде Жора таймаздан аны къатында болуучан эди. Люба да анга бир кесек илеше эди – Жорадан ол табсыз сёз

эшитмеученди. Аскерге кетсе, ансыз туралмазлыгын адамыча сингдириб, Жора «джанына себеблик» тиледи. Къызны да, ахырында, джунчуу да бир кесек чачылды. Андан арысы уа джашны къолунда эди...

Аскерден бир-эки джолда Любагъа письмо ийген эди, алай болгъанлыгъы ючюн, къыз анга джууаб къайтармады: неге керекди джюрегинги бошунагъа джарсытыб, унутуллукъ зат — унутулсун!

Жора уа, аскерден къайтханлай огъуна Пелагея Абрамовнагъа, Любаны анасына, къызындан хапар сорду.

— Кетгенди, — деди ол, субай битген джашны башдан аякъ къарамы бла ёлчелей, — эртде кетгенди. Бусагъатда бир джерде турмагъан закон болгъанды да къалгъанды сизни кибиклеге.

— Къайры кетгенди, Абрамовна?

— Ол сеннге неге керекди? — Жора, суу къуярлай болуб, тынгылауну басды. — А-а-а, деди биягъы Абрамовна, — джаш адамланы ишлери... Тольяттидеди. Сюрмеге эдинг ызындан! Кетгенли бери юч-тёрт письмо джазгъанды къубкъуру: алай уллу тансыкъ бола болмаз...

Чайкъалады вагон, сызгырады паровоз, терезеден бирем-бирем тепсеб озадыла терекле, тюзле, юйле. Адамланы кёбюсю къалкъыйды. Алкъын кёб барлыкъды поезд — джол къораргъа унамайды, паровоз да иги тарталмайды, пышылдаб тургъан болмаса, джол хаман тик-ёрге баргъанча кёрюнеди Жорагъа. Уллу станциягъа джетер-джетмез, поездни джюрюш акъыртыннга кёчюб, вагонланы буфелери бир-бирлерине хатерсиз тийиб, тохтады.

— Джаш, сен айтхан остановка буду, тюш. Мындан ары автобус элтирикди, — деди проводник Жорагъа. — Нени юсюнден сагъыш этесе эртденли, кёз къакъмай?

Жора, джукъудан уянгъанча, эрлай секириб туруб, чемоданын алыб, зинк болду. Ариуду Куйбышев, тёрт джанына къучакъ джайыб ёседи. Бурунгу сахар эмда джаны, джаш сахар!

Тольяттиге джетгинчи кёб ариулукъ барды, алай а Жора бусагъатда аланы бирин да кёралмайды. Аны эси андады — аллында, белгисиз затда. Кюн чегетни башы таба аугъанлыкъгъа, алкъын эртдеди: юч сагъат.

Узакъ болмай, джитисакъал къартчыкъ эски бурууну чача тургъанын эслеб, Жора аны таба бурулду:

— Иш къолай болсун!

Къартчыкъ джууаб къайтармай, джашха соруулу къарады:

— Узақданмыса, улан?

— Узақданма.

— Кел, кел. Бизни джерибиз къонакъланы бек сюеди. Россияны кёб джеринден джыйылгандыла бери...

— Бурууугъузну нек чачасыз? Джангы юйгеми кёчесиз?

— Эй, джашым, энди акъылым болса, ёмюрде буруу эт-мез эдим. Къоратыргъа керекди адамланы арасында буруу-ланы! Къартчыкъ бир кесек тынгылаб туруб: сорду:

— Къайсы джерледенме дейсе?

— Тамбовданма.

Къартчыкъны кёзю-башы джарыды:

— Тамбов, Тамбов. Туугъан джеримди ол мени. Ариу сахар. Орамларында балий терекле чагъыб...

— Туура сиз айтханчады, — деди Жора, — джай кёзю-де, артыкъсыз да бек, ариуду!

— Ишлергеми келесе, огъесе?..

— Заводха келгенме, — деб белгисиз джууаб этди Жора.

— Ма, алайды джашау, джашым, джангылыкъ ёр алыб бошагъанды... Бурууланы чачыб, джангы деменгили фатар-лагъа кёчебиз.

— Ол игиди, — деди Жора джарыкъ ауазы бла, къартха кёл эте. — Завод былайдан узакъ болмаз.

Троллейбусха мин. Юч останоканы барлыкъса ёрге...

«Ишден чыгаргъа барсам, иги боллукъ эди», — деб кел-ди Жораны кёлюне, эртдеракъ келгенин ушатмай. Заводда адам кёбдю, къайсы бирин танырыкъса былайда?! Алай а Жора Любаны джюз адамны ичинден да табаллыкъ эди.

Биринчи смена чыгъа болур: саны-санауу болмагъан джаш тёлү тышына къуюлуб келеди. Бир джартысы да ичке-ри барады. Жора эсин джыйыб, мийигирек джерге туруб, эки къауумуна да битди. Озуб баргъан къызланы бири анга аууз джетдирди:

— Солдатчыкъ, бери картха тюшерге келмеген эсенг, бир джанына турсанг а!

Къызла кюдюле. Бири — ичлеринден айырылыб — уллу-ракъ. «Тохта, тохта, къайда эшитгенме мен ол ауазны?» Жора мангылайын джыйырыб, эрнин къаты къысды.

— Сени бла тюшерик эдим картха, — деди, оюмсуз, джаш джууабха. Къыз ызына айланды. Къарамла тюбешдиле: Люба!

— Люба, сенмисе? Алджай болурмамы?

— Огъай, — деди къыз, бир кесек туракълай. Жора эки атлагъанлай аны къатына джетди:

— Люба! Къалай иги болду сени кёргеним!

— Мен да бек къууандым. Айт, айтырынгы.

— Люба, — деди Жора кёлкәлдә болуб, сөзләри тамагына тыгылыб, — тюз аңгыларса деб, ышаныб келгенме...

— Бош кыйналганса. Мен сени кәллай болганын аңгылаб бошаганма.

— Люба, сенсиз джашаялмазлыгымы билиб бошаганма.

— Кечикгенсе, мағанасыз сөзлени айтаса.

— Кимди ол?

— Кәурулушчуду, бизде ишлейди.

— Барыб бошаганмыса?

— Сеннге не башхасы барды?

— Алай айтма. Биз, не десенг да...

— Огъай, — деди Люба мыдахыракъ, — мени андан сабийим боллукъду, кәб турмай...

— Алдарыкъды! Ма, кәрюрсе...

— Сенден бекми алдарыкъды? — Люба, Жора таба хыны къараб, джолуна ашыкъды.

— Люба, тохта.

— Не дейсе?

— Ашыкъма, селешейик.

— Биз селешир зат джокъду, сау кәл, биз бир-бирибизни танымайбыз.

Кәчачан эсе да бир джылы кәараучу суююмлю кәзле джангыдан хыны джандыла — Жора джолну ортасында тебмезден кеси джангыз кәлды...

XIV

Намыс тамадады

Конвейерден машинала тохтаусуз түшедиле. Дмитрий Васильевични буйругъу бла талай джаш уста сауғаланнганды. Аланы ичинде Сергей бла Хасан да бардыла. Заводну юсюнден бютеу кәралгә хапар джайылганды: кюн сайын журналистле, джазыучула келгенлей турадыла. Аланы хар бирини кеслерини энчи сейирсиндирген затлары барды: кими мағаналы очерк, неда хапар джазаргә излейди, ким уа — китаб. Китаб джазган кыйыныракъ болур: джазыучула таймаздан келиучендиле, басмада джукъ чыгъарыб а кәрюнмейдиле. Озган ыйыкъда режиссёрла келген эдиле — ол огъай эсенг, киногә аладыла ВАЗ-ны — шохлукъну сауғасын! Талай джолда келгендиле, джарашдыралмай кюреше болурла. Хасан бла Сергейни атлары кәабыргә газетде айтылгъ-

анлай турадыла, бир кере да кечикмегендиле ишге, сылтаусуз къалгъан да этмегендиле.

Ишчи къолла! Сизни къыйыныгъыз ёмюрде унутулурму! «Аталарыбыз Магнитканы ишлегендиле, биз а — автозаводну!» Хар эртден сайын, ишге бара, Сергей ол джазылгъаннга тохтаб къараучанды. Къуру Сергейми къарайды, дейсе! Джах тёлюню ёмюрде бузулмазлыкъ ышаны — аталарыны джоллары бла барыуду. Сергейни атасы да ал джыллада Магнитканы къурагъанланы бири болгъанды. Мында Сергейчала кёбдюле — ол зат бла махтаныргъа джарамайды. Бюгюн да, кюнледеча, Хасан бла Сергей, тынгылауну басыб, къызыу ишлейдиле. Кюнорта азыкъ ашаргъа олтургъанлай (экиси таймаздан бир столгъа олтурадыла), Сергей Хасанны чынасы бла тюртдю:

— Хасан, неди умутунг?

— Нени юсюнден дейсе? — Хасан сорууну ангыламады.

— Любаны... Билмегенча уа этесе. Сессиягъа барама дединг да, секретарлыкъны да мени юсюме тууардынг... Энди уа, сессиядан къайтханынгда, чырт ишге къошулургъа излемейсе...

— Серёжа, кёлюнг къалмасын: заманым бек азды, дже-тишдиралмасам — кеч, марджа.

— Мен аны ангылайма, шохум, — деди Сергей, — алай а, кесинг билесе, мени Алексейге сёлешалмазлыкъымы...

— Нек, сора? Аууз къарамы тутарыкъсыз?

Алай этерге джарамайды...

— Сен да харамлыкъчыса. Кесинг аны къоюб нек кетген эдинг? Джалгъашыргъа соймеген эдинг да, эсинге бир тюшюрчю.

— Секретарь джолдаш, — деди Хасан, татлы тенгини къолуна тие, — сен ангыларгъа керексе: адамны джазыуу оюнчакъ тюлдю!

— Ма, эртденли мен да аны айтыргъа излей эдим сеннге, алтыным. Сагъыш этгенме да, сени сёзюнг иги джарашырыкъды анга...

— Нек дейсе? Кесинг бир кёрюрмю эдинг?

— Сен меннге хыйлала этгенинги къой, Хасан. Сен коммунист болгъанлыкъынга, унутма, алкъын бизни бюробузну членисе, — Сергей ал бармагъын хауада силкиб, амалсыз ышарды. — Кесинг кёрген эдинг да, къууанчыбызгъа чакъыргъаныкъда, келмей къалгъан эди Алексей.

— Болсун, Серёжа, болсун. Сёлеширме мен анга, алай а адамны ич джашаууна кирген, ийнан, бек къыйынды. Кеси да, билемисе, заводдан кетгенине ачыуланыб турады.

— Бюгюн келиб кирсе да, аны киши кыыстарык тюрдю: кересе да, алкын адам кёб керекди... Ол — биринчиси.

— Экинчиси уа? — деди Хасан, нёгерине сююмлю кыраб.

Сергей бир кесек тартынды, Хасанны джити, ачык кырамындан.

— Экинчиси уа... Биз барыбыз да тенглебиз... Тенг болгандан ары уа — борчубуз бирди.

— Сёз ючюн... Неди борчубуз?

— «Неди?» «Неди?» — Сергей Хасанны ийнак эникледи. — Ким биледи, Алексей ичинден кыйнала эсе уа... кыйдам... болушлук керек эсе уа? Адамны кыйын кёзююнде, заманында айтылган, керекли сёзю маганасы уллуду, билемисе?

— Ол а алайды, — деди Хасан, кёзлерин сагышлы сююб. — Болсун, керюме, аягын тик уруб кыярык тюр эсе...

Хасанны кюркюу бош тюр эди: Алексейни, аллында тынгылары да келмеди, алай а, бир кесек «сорулгандан» сора, «ичин тёрдю»:

— Не? Меннге акыл салыр кымы ийгендиле сени? — Алексейни асыры ачудан, бети тюрленди.

— Сора, мен телеме, сиз а бары кызы да — акыллыла. Адамны кыйын заманында сырты кызыны бурасыз да, артда уа...

Хасан, тёрзалмай, ёрге турду:

— Тохта, Лёша, тохта. Меннге да бир тынгыла ал кызы бурун.

— Хо, тынгылайым, айт. Сен да вазчыла джанлы болук кыса, билеме.

«Сергей тюрз айта керо эдим: муну джюрегинде бушууу теренди, — деб чертди Хасан ичинден. — Тенгинге, крти тенгинге санай эсенг аны, ат юсюнден кырау джарамайды. Туура, Алексей айтханча, уллу терслигиз болмаз, ёзге, тюрз джарымы уа барды».

— Лёша, — деб башлады Хасан сёзюн, тамагын арыта, — сени айтхан терслигинги бойнума алама. Ол кёзюде, сеннге кыйын болганын билмей, мен кетиб кыалган эдим. Бюруну юсюнде уа мени терслеяллык тюрсе, не ючюн десенг, талай адам биреуню айтханына сыйналлык тюрдю. Ол — биринчиси. Экинчиси неди десенг, ол — сени терслигинди. Алай айтханыма айыб этме, туура халал теннге санаб айтама...

— Не терсликни юсюнден айтаса? — Алексейни кёзлери ышаруу халда джары кырак джандыла. — Аняны кыуаныча барма кыным ючюн айыб эте болурса, не?

Хасан джукъ айтмай, башын силкди.

— Билемисе?

— Алексей, — деди Хасан, аны аузуна чаба, — кеч мени, терс эсем. Чакъырылган джерге кими барады, кими бармайды... мен кесиме санаб айтама, ансы... Алексей, къолларын джайыб, ёрге турду:

— Хасан, не терслигинг болса да, сенден кёлум къалыкъ тюлдю — таукел адамса... кысхача айтырга — таулуса. Туура ма бусагъатда билдим кесинге санаб келгенинги. Сау бол! Мен да, къурулушха кёчгенлигиме, ВАЗ-ны унутмагъанма.

— Сен ызынга къайтырга керексе. Лёша, мени ючюн къайтмасанг да, Любаны хатерин эт. Ийнан: сени кетгенинге кесингден эсе, ол бек бушуу этеди.

— Тиширыулагъа ийнанырга джарамайды, Хасан, алай болса да... сен айтханнга уа ийнанама.

— Лёша, мен сеннге айтханмы эдим юч таулуну тюйюшгенлерини юсюнден?

— Огъай. Ол сейирди да — бир айт! Нек тюйюшгендиле сора?

— Юч чалкъычы болгъанды. «Башда акъыл болмаса, барысы бошду», — дегенди биринчиси. «Къайдам, тейри, насыбынг тутмаса, акъыл бла узакъгъа баралмазса. Бек кёб акъыллы адамланы джарлы болуб кёргенме», — дегенди экинчиси. Ючюнчю чалкъычы айтханды: «Ала барысы да бошдула — акъыл да, насыб да — намыс болмаса, джукъгъа джарарыкъ тюлдюле».

Сёз сёзню къозгъай, даулашхандыла. Бизни таулула чөрчекледиле: кызарыша келгендиле да, артлары тюйюшге бурулгъанды.

— Не бла бошалгъанды? Къайсыны айтханы тюз болгъанды? Алексей Хасанны сериуюн хапарына тёзалмай, сорду.

— Да, не боллукъду, болуб а! Табылган болур эди алада да бир адам, аланы араларын айырырга. Ючюнчюсю тюз болгъанды.

Сагъыш эт, Лёша, кесинг: намыс — ол адамны халисиди, джамагъат джашаууду. Намыс болса уа — акъыл да, насыб да боллукъду.

— Сейир хапар айтдынг, Хасан, — деди Алексей, башын булгаб. — Бурунгула акъыллыла болгъандыла. Мен бусагъатда «Рубайятны» окъуй турама. Къалай терен акъылы барды Омар Хайямны!

— Тохта, тохта, сен аны джазгъанларыны магъанасын айыраламыса? Есенин да бек сюйгенди аны. Эсингдемиди,

«Персидские мотивы?» — Хасан гитче төгerek китабчыкны кьолуна алды.

— Аны ангылагъан тынчды — бютеу джазгъаныны магъанасы: джер джюзюнде джашау — бир кёзюудю, дейди.

— Алай болмазмы, Лёша?

— Билеме, айтырынгы: «Пессимист» — дериксе. Огъай, джыгырам, Омар Хайям: «Бошунагъа заманынгы зыраф ийме», — дейди. Эм бек джаратханым ючджюз сексанчы рубайиди. Аны окъугъандан беричин, джашауумда терсликле кёб этгенме деб турама.

— Аны окъугъунчу да, сен джашауну юсюнден сагъышланыр ючюн кьалмаучан эдинг...

— Тюз айтаса, Хаяймны окъугъандан бери уа — артыксыз да бек Хасан, китабчыкны ача келиб, окъуду:

Друг, два понятия должен бы ты затвердить:

Это разумней, чем спорить, внимать, говорить! —

Лучше не есть ничего, чем есть что попало,

Лучше быть одиноким, чем с кем попало дружить.

— Къалай алапат айтханды! Барыб тохтагъан шедевр! — Алексейни кёзлери джарыкъ джандыла. — Билемисе, сегиз ёмюрню мындан алгъа айтылгъан сёзле бюгюн айтылгъанча кёрюнедиле.

— Аллай адамла аздыла, — деди Хасан, сагъышланыб. — Сейио тюлмюдю, Лёша, ол кыйын заманда аллай акъыллыла туугъанлары?

— Мен да, алай деб турама...

Алексей бла Хасан кёб ушакъ этдиле. Ингирги ушхуур да ашадыла. Кече кёкге джулдузланы себгенди. Джарты ай Къой Джолдан аугъанды. Аны сырма джарыгъы талагъа, чегетге, Волганы джагъасына төгюлгенди. Анда-мында кечигиб кьалгъан адам болмаса, адам аякъ тыннганды. Джашла, заводну джарыкъларына иги кесекни къараб туруб, кьол тутушуб, айырылдыла.

XV

Джамкгозла

— Лёша, огъурлу сабий болсун! Туугъанындан эсе, джашагъанына бек кьюуан!!!

— Анзор Алексейни кьолун къаты кысыб, адамыча силкди. Алексей, уялыракъ болуб, бир джанына бурулду.

— Аферим, Алексей, энди хайт деб адам болургъа башлагъанса: тукъумунгу джаяр адам туугъанды, — деб Боря барысын кюлдюрдю. Олсагъатлай къыз сюрюу джетди:

— Лёха, нек тепсемејсе?

— Славик, келтир кьобузну!

— Нек сирелиб турасыз? Алексейни кёкге атыгъыз! Тебредиле алайсыз да уялгъандан къызарыб тургъан Алексейни кёкге-кёкге атыб. Ол, кьолларын эки джанына джайыб, джыйылгъан джашланы, къызланы кьолларында кыббача ойнайды. Дауурдан, кычырыкъдан Алексейни айтханы тунакы эшитиледи:

— Болдугъуз! Тохтагъыз! Адам алаймы этеди? Тохтагъыз: келишейик...

— Тохтагъыз! — деб буюрады Лира.

Олсагъат тохтайдыла. Джунчугъан Алексей юсюн-башын тюзетиб, кьолун чорт силкеди:

— Къызла! Джашла! Барыгъыз да кьонагъымсыз. Келигиз, заман кетиб барады, бир джерге джыйылайыкъ!

Узун столну юсюн Лираны джыйыны къараб-къарагъынчы джасады. Тебредиле зынгырдаб стаканла, бокалла, шышала. Алгъыш сёзлени учу-кыйыры джокъду. Эм алгъы бурн Екатерина Васильевна айтды:

— Джашым, ёмюрюгюз узакъ болсун! Джашауугъузда эм бек кыйналгъаныгъыз ма бюгюн болсун!

— Сау болугъуз.

— Джангы туугъан сабийни джолу узакъ эм джумушакъ болсун! Аны ючюн тартайыкъ! Тартдыла. Екатерина Васильевна, къарангы бола тебрегенлей, юйге ашыкъды. Аны Алексей ашырыб къайтды.

Джаш тёлү джырлайды, юйню ичи дауурдан алгъанды. Славик аккордеонну согъады: джашла, къызла вальсда сюзюледиле. Алексей, Сергейни эшикге чыгъарыб сорду:

— Къалай кёресе, энтда бир ящик келтирirmi эдик? Тангнга деричин турлукъбуз да, тамбла да — солуу кюндю...

— Боллукъду, — деди Сергей, — бу джол биз алайыкъ, боллукъду сени «джуундургъанынг».

Алексей кеси айтханны тутаргъа кюреше:

— Мен айта эсем — мен этерикме.

— Аны оноун, иги джаш, бу джол меннге бер. Бар да тепсе, Николай бла мен тындырырбыз ол ишни.

Алексей заводха къайтханлы, Сергей бла аны араларында тиклик кьорагъанды. Ала джангы танышхан тенглеча бо-

луб къалгъандыла: бир-бирине ышармай-кюлмей сёлешмей-диле, чамлары-накъырдалары джарашады. Сейир джашлыкь! Сен кечмезлик не барды! Сынгар Хасан джокь эди бюгече бу къууанча: ол, иши болуб, Сызраньнга кетиб тургъанлы юч кюн болады.

Ашаб, ичиб, тепсеб тангнга чыкъдыла. Бир-бирлери (ал кечесинде джукъулары бёлюннген къауум болур эди) азыракь къалкъыгъан да этдиле.

Адебни, джорукъну бузгъан болмады. Джашла бла къызланы алай этгенлерин Алексей бек джаратды. Кюн чыгъарны аллы бла чачылдыла. Къызла, артхара къалыб, сауутну-башны джыйдыла, Юйню полларын сибирдиле, джуудула.

Юч-тёрт сагъатдан Алексей уяныб, тентирей барыб, кружка бла бир сууну джут тогъуду. Иги болгъан эди, бюгюн иш кюн болмагъаны, ансы адам къатына барырча болум джокь-ду: баш хатерсиз ауруйду, тамакъгъа бир гырт бегиниб тургъанча кёрюнеди, санла къыйылгъандыла. Алексей мюйюш-де уллу юч ачылгъан кюзюню аллына сюелиб, кесини джапысына къараб туруб, джетген сакъалын къол аязы бла сылаб, ышарды:

— Папаша!

Ол пальтосун кийиб, эшикке чыкъды. Къышхы кюн сүйюмлю ышаргъанлыгына, къалын къарны юсюн бузлауукь кючлеб турады. Арлакьда чегет — къолан къабыргъа — сюеледи. Ышыкълагъа кюртле къаланнгандыла. Бир-бир джерледе къоян аякъ ызла кёрюнедиле. Мазаллы нарат терекленибашларындан къар юзюлюб, джерге тюшеди, эслеб, джанлаялмасанг — джагъангдан къуюлады. Къайда эсе да, чегетни къалынында, уучуну итини юрген тауушу чыгъады. Такъюзюк, сүйюмлю такъюзюк, суу агъачлай бюгюлгенди. Къайынчыкъла башларын бюкгендиле. Сынгар наратладыла ёхтем сирелген. Чегетни ичи сокъмакъ джолчукъладан, лыжа, чана ызладан толуду. Волганы аргъы джагъасында Жигулев тауланы таныяллыкь тюлсе — мийик акъ дуппурла: кюнню къарыуу джетмейди чегет бауургъа. Кюллюмде да къар эриб къыйналмайды, алай болса да, адам кёз танырча, чёкгенди. Сабий сюрюу Волганы къалын кёксюлдюм бузуну юсюнде хоккей ойнайды.

— Эй, спортсмен, бурнунг кёгергенди — юйге джыйыл дженгил! — деб къычырады джагъадан Варя къарнашчыгъы-

на. Ол вратарды. Эгечини сёзюн эшитген да этмейди: оюн кызыудады, сабий сюрюу аргъы воротаны кьатында ундокланганды. Кычырыкъ-сыйыт. Гол! Ура-а-а!.

Варя, сёз ангылаталмазлыгын билиб, кьолун силкиб, ызына айланды.

Ариуду кышхы чегет! Ма, кыйыр сюреминде, кюртню кюннге айланган джаны эриб барады, джерни тюрсюню ачылганды. Алексей, бара-барыб, кысха тохтады.

... Гокка хансла... Ол чёгелеб, кёксюлдум гоккачыкъланы кьол аязы бла ийнакълаб сылады. Джанкьозла... «Кысхады джашауугъуз... не келсин, ёмюрлюк зат джокъду... «Къар тюбюнде джанкьоз чыгъар, бош джелчикге тёмей агъар» «Ким айтхан эди бу сёзлени? Хасан! Анда, узакъда, Къарачай—Черкесияда поэтни сёзлеридиле деген эди... Кимди ол поэт?...» Алексей не этиб, эсине тюшюралмады...

«Лёша, джанкьозла чыкълан кёзюуде барырбызмы экибиз чегетге?

— Игитда. Сен джанкьозланы джаратамыса, Люба?

— Бек сюеме.

— Тохта, кёб турмай чыгъарыкъдыла, мен сеннге бир уллу букет джыйыб берирме.

— Унутмазмыса?

— Огъай.

Алексей, Люба бла сёлешгени эсине тюшюб, ышарды. «Не келсин, мени бла келиб джыялмады. Алай болса да, кьуанныкъды... — Алексей тобукъланыб, кьалтырай тургъан джанкьозланы юзюб тебреди. — Бусагъат, Любаша, бусагъат мен сеннге букет джыйайым!...»

Къараб-къарагъынчы уллу букетни кьойнуна джашырыб, аягъы басханны кёзю танымай, больница таба мыллыгын атды...

VIX

Джашау тохтамайды

Заман тохтамайды. Джашаргъа туугъан инсанны борчу — аны бла тенг атларгъады, бир-бирде уа — мадарын табса — бир кесек алгъаракъ атларгъа. Бизни джаш тёлубюз Коммунист партияны башчылыгъы бла тутхан ишин бет джарыкълы баджарады. кёбмю бола эди биринчи конвейер ишлеб тебрегенли? Кимни акъылында бар эди узакъдагъы Черкесск

шахар автозаводну машиналарын бояргъа бояула этерикди деб?! Бююн юч конвейер да бирден джиберилгенди. Озарла джылла да. Бек кёб заман кетер. Алай а, дангыл тюзде шахарла, заводла къурагъан къызла, джашла ажымсыз биледиле: келир заманны тёлюсю аланы атларын огъур сёз бла сагъынныкъды. «Адамны эм багъалысы — джашауду», — дегенди Н. Островский. Тюз айтханды. Бир къауумла (аланы саны бек азды): «Джигитлик этген заманла кетгендиле», деучендиле. Алаймыды? Огъай, «Джашауда хар заманда джигитликге орун барды», — дегенди М. Горький. Барды. Ажымсыз барды!

— Кёремисе, ана, джаш тёлюню? Ишлей да, солуй да биледи... Дуния кёзюудю. Бизни заманыбызда бир кесек къыйныракъ эди... Эх, джаш заманым!..

Амма да башын силкер джууабны орнуна: не этериксе — ызына джукъ къайтырыкъ тюлдю! Кетген къайтмаздан кетеди. Ол — джашауну джоругъуду. Аны ючюн джашау тохтамайды, алгъа барыб тургъан болмаса...

... Люба юйге келгенди. Гитче Витязчыкъ Алексейни бурнундан тюшгенчады: кёк кёзчюклери, джити бурунчугъу.

Ана болгъанлы, Любаны да бетине къан келгенди. Витязчыкъ тынч сабийди — скютден тойса, рахат джукълайды. Люба да ол кёзюуде юй джумушну тындырыргъа кюрешеди.

— Сизден хайыр джокъду, — деб чам этеди Алексей Аня бла Сергейне, не заманда юйленнгенсиз, сабий а — джокъ.

— Къоркъма, — дейди Сергей, — Аняны джаны сау болса, мени насыбым бар эсе — эгиз табар... кёрюрге олсагъатда, не десенг да. Аня уялады, Сергейни сыртындан къагъады.

— Бизни Виктор башха джашауну адамыды. билемисиз, — Алексей сорулгъурча кёрюнмейди.

— Къалай «башха тюрю?» — ангыламайды Хасан.

— Ол толу коммунизмни заманында джашарыкъды!

— Анга уа сёз джокъду! — Хасан бир кесек сагъышлыды. — Да, шохларым, барыгъыз да бирем-бирем юйлениб барасыз. Арагъызда джангыз мен къалгъанма деб турама...

— Келтир бери Соняны, — дейди Аня. — Келирге айтхан эди да! Мында къалырсыз да кетерсиз, не башхасы барды?

— Ай-хай, ким огъай дей эди, келирге унаса! Аны да ишибашы анда джарашыб бошагъанды...

— Хата джокъду. Бери алыб келирге айт ансы, мында къалырча этербиз барыбыз да, — дейди Люба.

— Эх, Любаша, сен билмейсе аны халисин... Айтханындан таймаз ючюн, таулула айтханлай, таудан ауарыкъды.

— Алдама. Соня аллай тюлдю, ол бек джараулу адамды, — Аня дженгдирмезге умут этеди, Сергей таба къараб сорады: — Алаймыды?

— Игитда, дейди ол да.

— Сынгар бир къоркъууум барды, — дейди Хасан, тенглерин аулаб. Ол да неди десенг, сиз ма бусагъатда махтай тургъан адамыгъыз ызыма иймей къояр деб... Анга да айыб джокъду — сакълай-сакълай безгенди.

— Алай боллукъ тюлдю, — дейди Алексей, — окъууунга? Алкъын институтну бошамагъанса — тюбелек кетерге боллукъ тюлдю...

— Ол ишмиди? Кавказгъа кёчюрюрге боллукъду да окъууунгу...

— Юреннген джерингде боша, Хасан, — дейди Аня.

— Игитда! — дейдиле къалгъанла да. Хасан имбашларына урады:

— Ким биледи боллукъ ишни?

— Отпуск бошалгъынчы юллендирир джанындан кюреширикдиле, билеме аны, — дейди ол нёгерлерине, ышарыб...

— Къачан кетесе, Хасан? — Люба суююмлю кёзлерин анга сюзеди.

— Тамбла, кюнортада. Бюгюн ингирде телеграмма берирге керекди.

— Бизге барыргъа айтхан эдигиз да... — деб «къадалады» Аня.

— Бармай а! Ажымсыз, барлыкъбыз. Сау-эсен болайыкъ, ансы. Сиз, мени унутмай, джаза туругъуз...

— Тюбелек кетмейсе да... сора, не джазгъаны барды аны? Отпуск дегенинг, къараб — къарагъынчы кетерикди, — дейди Сергей, — сен джаз, къалай баргъанынгы, юйде не эте тургъанларыны юсюнден...

Ариуду Волга! Рахат джайылгъан сууну толкъунларын джел джагъа сюремге сюреди. Хасан, кёзюн алалмай, кёб къараб турду. Жигулев таула, не заманда къарасанг да, келбетлидиле.

Хасан да, нёгерлери да тынгылауну басхандыла.

— Хасан, ызынга къайтмай къалма! — деди Алексей бир кесекеден. — Эсингдемиди, морякланы этиучюлери?

Хасан, тенглерин суююмлю къарамы бла аулаб, хурджунундан капеклени чыгъарыб, Волгагъа атды...

ТЫНГЫСЫЗЛА

Бирикниш башы

Кюнорта. Анда-санда аязчыкъ уруб, юйню аллында тизилген субай бусакъ терекчиклени чапракъларын шыбырда-тады. Школну джолгъа ачылыб тургъан терезелеринден бёлюне-бёлюне джарыкъ тауушла чыгъадыла: бююн орта школну бошагъанланы ахыр экзаменлери эди. Бир кесекден устазлары алларында, къолуна гокка хансланы алыб, аны ызындан да сохтала, чыммакъ кийиниб, эшикке тегюлдюле.

Бети джарыб, таукел ышара, Екатерина Васильевна сох-талагъа къараб айтды:

— Энди школну бошадыгъыз, барыгъыз да солугъуз. Ингирде уа джети сагъатда джыйылырсыз.

Къараб-къарагъынчы ингир болду. Орамланы шыбыла чыракъла джарытадыла. Шахарны шошлугъун чайыр джол-да, чепкен сокъгъанча, къызыу-къызыу озгъан машинала бу-задыла. Ингирги салкъын хауа санла-рынгы дженгил этеди. Кийиниб бошаб, Азрет эшикке чыгъаргъа тебреб, сагъатына къарагъанлай, эгечи Шерифат анга:

— Галстугунгу ары тюзет! Он джылны окъугъанынгда да, аллай бирни билалмаймыса? — деди.

Азрет эгечине «энди уа не айтады, арабин», — деб сы-марлаб къараб туруб, джукъ айтмазлыгъын таныгъанында, тамагъын ариулай, ышарыб, къара галстук акъ келекни джаб-хычындан тайгъанын эслеб, кюзгюге къараб, тюзетди. Эгечи Азретден эки джыл уллу болгъанлыгъына, ауузуна юретиб, къозургъа бек сюеди. Гитчеликден бирге окъуб башласала да, Азрет ауруб, бир джылны орнунда къалгъаны себебли, Шерифат школну алгъа бошаб, бусагъатда устазла хазыр-лагъан институтда окъуйду. Ол юйге келген сагъатында Аз-

ретни юйде кермесе, «къайдады?» — деб, джокълаб, сора къар-нашыны окъуундан хапар билсе, алай соругъады...

Азррет, галстугун тюзетиб бошаб, эки къолун сыртына чалышдыра, кесин джыллыгы келген адамгъа ушатыб, белин да аз муккур эте, юнню бир мюйюшюнден бир мюйюшюне чахаласха барыб тебреди. Печни аллында сауут джууа тургъан эгечи, къарнашыны кыскыныкга киргенинден кёз алмай, аны таба айланыб:

— Кеч этме, барлыкъ эсенг! Аллай бир дыббылыгы болуб иги тургъанса эндиге дери, — деб ышарды.

«Мени селеке эте болур дейме?» — деб, Азретни кёлюне алай келе, къош къашларын туюб, дугъум кёзлерин джума, кесин хыны тюрсюнге киргизирге фатны къолун тутуб бошагъанлай, ич юйден Азретни анасы кирди. Джашлагъа къараб, ышара айтды:

— Хай-хай-хай, бу газ-газла къайдан чыкъдыгъыз? Къайры тебрегенсиз?

Аскер, къулагъыны учуна дери къызара, джууаб этди:

— Бюгече школгъа барлыкъбыз. Ингирге. Байдымат, нени эсе да эсине тюшюруб, айталмай къалама, деб къоркъгъанча, гузаба айтды:

— Игиди, джаным, игиди. Барыгъыз. Энди биреригиз бирер адам болдугъуз...

Байдыматны сёзлерине махтанганча, төртюсю да, башларын ёрге тута, къызарыб, акъырын чыкъдыла. Азретни эшикни джаба туруб, ызына айланыб, Шерифатха тилин чыгаргъанын анасы эслеб:

— Оу, тели кёреме сен алкъын, джашчыкъ, — дегени бла Шерифатны кюлген тауушу къулагъына бирден чалыша, кеси аллына ышара, къарангыда джашланы ызларындан джетиб, къошулду.

Школну кенг терезелеринден джарыкъ уруб, кирпичлеринги къакъгъанынг сайын узун джилтинле чачыладыла.

Джашла ичгери киргенлей, бирге окъугъан нёгерлери быланы алларына чыгъыб:

— Келигиз, башланады — деб гузабалатдыла. Джашла, къызла да таш басхычны тапхырларындан къызыу-къызыу атлаб, башына чыкъдыла.

Шемшер столну юсюне къызыл джабыу джайылыб, юсюнде тюрлю-тюрлю гокка кёзюнгю алдайдыла. Мычымайын школну директору Иван Григорьевич, аны ызындан устазла столну къатына келдиле. Джыйылгъанла шум болуб, ёрге турдула. Иван Григорьевич бир кесекден, ышаргъанын тыялмай, айтды:

— Ма, сизни ашыгыб турган кюнююз къараб къарагынынчы джетди. Барыгыз да экзаменлеригизни иги бердигиз. Биз бек кьюуанабыз, сиз да кьюуана болурсуз... Олтуругъуз.

Сохтала олтургъандан сора:

— Энди кёресиз, — деб башлады директор сёзюн.

— Бююн сиз школну бошаб, тюз уллу джолну ортасына чыгъасыз. Алайдан хар биригиз бирер джары чачыллыксыз: окъургъа, ишлерге... Школ сизге туугъан юююгъузча болгъанды, устазларыгыз а — ата-аналача. Бек ариу ангылайма, сизни школдан кетерге кёзюгъуз кыймагъанын, алай а сиз энди сабийликден чыкыгъансыз, къаныгыз аллына уруб, бишген заманыгызды...

Джырда да айтыла шойду да: «сабийлигибизни багъалы кёрюр ючюн, андан ёмюрлюкге айырылыргъа керекди», — деб. Адам уллу болса, сабийлик чагын балсытыб тюшюреди эсине. Джашагъан джашауунгда халкыгъа джараргъа керекди, хар бир атламынги таймаздан ёлчелеб: «тюзмю этеме?» — деб кесинге сорсанг, «тюздю», — деген джууабны эшитирча.

Барыгыз да орта билим алгъансыз. Къайда джюрюсегиз да: ишде, окъууда — школугъузну унутмагыз, аны сыйын мийикде тутугъуз. Аллыгызда кыйын затлагъа тюбесегиз, къол джуумагыз, Павел Корчагин джол устагыз болсун! — деб, хурджунундан къол джаулугъун ала, джыйылгъанлагъа «мени кёлюмю тюз айырдыламы экен?» — дегенча, джити къарай, мангылайында чирчик-чирчик чыкыгъан терин сюртдю. Дагыда неге эсе да ангарыла:

— Кёлюгъузде тутхан ашхы муратларыгызгъа джетигиз, — деди.

Джыйылгъанла бир аууздан: «Сау болугъуз!» — деб кючлю харс урдула.

Андан сора талай устаз эмда сохтала сёлешдиле.

Классны тамадасы «джарым сагъатдан концерт боллукъду», — деб билдирди. Джашла, кызла джер-джерде коридорда джоппу джыйылыб, уллу лахор барады. Шапалык этген кызла, акъ хоталары джел-джел эте, къолларында табакълары бла, хант юйге гузаба джюрюйдюле.

Концерт башланды. Концертни бардырыучу классны комсоргу Сапаргъа Валя не эсе да шыбырдаб, эки къолун бир бири юсюне салыб, сир къатды. Олег къобузну тиеклерине джити къараб, бети кызарыб, джунчугъанын таныта, таянчакъ шиндикге олтуруб, хазыр болду. «Джаш хоншуланы джыры!» — деб, Сапар джабыуну артына ташайды. Олег, ашыкмайын, Валягъа къатыб, джырны джарыкъ макъамын сокъду.

Бир кесекден Валя джырлаб башлады. Аны кьонгурау ауазы, кьулакъланы сагъайта, джыйылгъанланы эслерин бёлдю. Джырлаб бошаб энишге ийилгенлей, юйню ичин дауурдан алдыра, кьол кьакъдыла. Валя ашыгъыб джабыуну ташасына кетгенликге, кьол кьагъыу кючлюден-кючлю болгъан болмаса, сёл болмады. Сапар Валяны чакъырыб келиб, кьулагъына нелени эсе да шыбырдаб, олтургъанлагъа айланыб айтды:

— «Старшина». Валя Подсвирова джырлайды.

Валя джырлаб бошагъандан сора, джырларгъа, тепсерге уста Азрет чанчылды... Эм ахырында Пономарёв Иван, къара шинли, орта бойлу, суюмлю джаш, «Кёлюнг джырласа» деген джырны джырлады. Концерт бошалыб, барысы да ашарыкъ юйге кирдиле. Узун столну юсюнде болмагъан зат джокъду: тюрлю-тюрлю хантла, чагъыр шышала, джылтырауукъ мияла сауутла... Была барысы да «келигиз, сизни сакълаб турабыз», дегенча, ариу халда тизилибдиле. Олтурдула. Екатерина Васильевна, рахат ёрге сюелиб, кесини сёзюн башлады:

— Не кюрешиб, сизден айырыллыгъыбызгъа кесими йнандыралмайма, алай болса да, эсигизде болсун: къайда болсагъыз да, биз сизни блабыз. Шохлукъ, тенглик тутарча болайык! Къууанчыбыз кёб болсун!

Барысы да ёрге сюелиб, Екатерина Васильевнагъа разылыкъларын билдирдиле. Андан сора Азрет, уяла, ёрге туруб, быланы окъутхан устазлагъа алгъыш сёз айтды. Къарт устаз Азретни къучакълаб, уппа этиб, сёзлери та-магъына тыгъыла айтды:

— Сау болугъуз, мени къартлыгъымда сыйлы кёргенигиз ючюн! Джолугъуз кенг, ачыкъ болсун! Кёб джылланы джашагъыз!..

Олтургъанла кючлю кьол кьакъдыла. Бир-эки рюмка ичгенден сора, Екатерина Васильевна башчылыкъ этиб, бары да биргелей «Кёгюрчюнлени» джырладыла. Зухра бла Нина «Минги Тауну» созуб джырлаб, артын дженгил этгенлеринде, Аскер чартлаб чыгъыб чанчылды.

Бир кесекден, энди тепсейик, деб, Екатерина Васильевна кьолун кенг коридоргъа ачылгъан эшик таба узатханлай, барысы да чыгъыб, шиндиклени кьабыргъагъа кысыб, тепсерге джер ачдыла. Радиола согулду. «Дунайны толкъунлары» хар кимни сабыр сагъышха бойсундургъанды. Къызла, джашла сюзюлюб тепсейдиле, бир-бирде, этеклери джел эте, урчукъча буру-ладыла. Аскер бла Азрет олтуруб, бир бирин кюлдюре, сёлеше тургъанлай, Валя бла Зухра алларына сюелиб, кюлюмсюреб:

— Сиз а нек тепсемеисиз, «къарт кишиле?»— дедиле. Азрет, не аз да кёлю къалмай, джууаб этди:

— Да, бизни бла киши тепсерге унамайды. Зухра, уялгъ-андан бети къызарыб, болушлукъ излегенча, бир джанына къарады. Накъырдачы Валя, джашланы тарбуууннга тыяргъа мурат эте:

— Игитда тепсемеиди сизни бла киши, хар адамны самаркъау этиб барсагъыз. Къонакълача, олтуруб турмагъыз да тепсегаз, — деди.

Валяны къоймазлыгъын таныб, Аскер, асыу болалмай, амалсыз ёрге туруб, Валяны къолундан тутуб ортагъа чыкъды.

Азрет Зухраны бетине къараялмай, асыры уялгъандан, аякълары къалай баргъанын билмейди.

Кёргенле Азретге ышарыб, аны джунчугъанына сейирсинедиле. Не этиб кесин тепсерге джарашдыралмай, тер басды. Алай болгъанлыкъгъа, анга эришгенча, радиола да тохтамады. Эм артында, тегерек бурула барыб, радиоланы сокъдуруучу Сапаргъа кёз къысханлай, ол эрлай музыканы тохтатды. Беш минутдан Сапар, джан сюеклеге къолларын салыб, тепсерге хазырланыб, ёрге тургъанлагъа къараб:

— Тиширыу вальс, — деди. Сора «мени бла уа ким тепсерикди экен» дегенча, онг джанына айланыб къарагъанында, Екатерина Васильевна ышара тура эди. Талай кере вальсха баргъандан сора, директор:

— Яша, тартчы бир къобузунгу!— деб, сары шинли кёк-кёз джашха къарады. Яша, уллу къара къобузну къарынларын кере, бармакъларын къызыу-къызыу ойната, «Къачхы чапыракъланы» согъуб башлады. Къызла, джашла ойнай-кюле, тири къымылдай, фокстротха барадыла. Тепсеу да бир кесек сёл бола, кими ойнаргъа оюн юйге кире, кими джоппу джыйылыб, терезеге къабланыб, къуш-муш болдула. Оюн юйню ичине кирсенг, кёрмезлигинг джокъду. Эм алгъа ичине киргенни кёзюне адам баш сурат ышарыб, тюбюнде да басма харифле бла: «Ышармай кирме!»— деген джазыу тюртюледи.

Юйню бир мюйюшюнде джашла, къызла джыйылыб, эки нарзан шышагъа къараб, Валя да, эшитдиралмай къалама деб къоркъгъанча, къычырды:

— Ким алгъа ичиб бошаса, анга ёч бериледи. Аскер бла Сапар, Валяны буйругъу бла, шышаланы къолгъа алыб, суусаб болуб термилгенча, джут ичиб тебретиле. Барысы да аладан кёз алмай, къайсы алгъа тауусурукъду, деб къарайдыла. Аскер эрлай нарзан шышаны, бир мылысын да къой-

май, ауузуна кьантарыб, терен солуй, стол юсюне салды. «Саугъагъа» сарычач гинджичикни алыб, башха джерде оюналагъа кьараргъа бурулду. Къагъыт хызенчиклени башлары кыысылыб, халы бла ёрге тагъылыб, бир джашны да кёзлерин байлаб, кьолуна кыптыны бериб, «кес», деб ийгенлери не кёзю джетди. Джаш хызенлеге джууукъ барыб, кьолун аллына узата, кыпты бла халыны кесерге мурат этди, алай а хызенчикле бир-биринден кьарыш чакълы узакъ болгъанлары себебли, таб ышанлаялмай, хауада кыптыны ауузун джабды. Джыйылгъанланы кюлкю басыб, дырын болдула; ол да, кёзлерин тешгенлеринде, амалсыз ышара, бир джанына джанлады. «Къайда, мени кёзлерими кыысчыгъыз!» — деб, Аскер, кёзлерин байлатыб, кыптыны кьолуна таукел алды, алай болгъанлыкъгъа, ол да, биягъындагъы джашча, кесалмай, кыыз, джаш да кюле тургъанлай, чамчы Сапар, Аскерни ачыуланыб тургъанын эслеб, кьатына келиб айтды:

— Бу сеннге суу тюлдю, мынга акъыл керекди. Бери кьара, юрен джашдан, — деб кёзлерин байлатыб, кьолуна кыптыны алыб, акъырын ышанлаб, беш атламны аллына атлаб, кьолун узатханлай, кыптыны ауузуна хызенчик тагъылыб тургъан ингичге кьара халы илиниб, олсагъат хызен джерге тюшдю.

Сапар хызенни ичин ачыб, джыйылгъанлагъа «тигим» этди. Тепсеб, ойнаб кьурчлары кьаннганла джоппу джыйылыб, джырларгъа кюреше, джартысы да олтуруб ушакъ этдиле.

Азрет терезени аллына келиб, неге эсе да сейирсине, кьараб тургъанлай, Нина, Роза, Олег кьатына келдиле. «Школ къачан бошалады», — деб, тингди болуб тургъанлай, оджакъдан кьурум тюшгенча, кюнлери кетиб къалгъанларына мыдах болуб, Азрет аланы келгенлерин эслеялмай, бир бёлек заманны кесини сагъышына эси кетиб турду. Нина Азретни имбашына акъырын кьолун сала:

— Нек мыдахса? — деб сорду.

Илгениб уянганча, Азрет ызына бурулуб кьарагъанында, ючюсю да сюелиб тура эдиле.

— . Бош, кесим алай... — деб Азрет сагъышыны тюбюн табдырмады.

— Аллыбызда неге тюберигизни, иги сагъан, бир билге эдик, — деб, Нина джумушакъ акъ кьолчуклары бир-бирине ура, сабыр кёзлерин Олегге кьаратды.

— Джашау кёргозюр, — деб, Роза сёз кьошханында, Азрет къалын, Джохар, бал бетли чачын онг кьолу бла ызына сылай:

— Аны уа тюз айтаса: көребиз, не болса да,— деди

— Айхай, бу ашыкыган этеди билирге сюеди бир тынгысыз адамды хариб, — деб, Олег Нинаны көргюзгенинде, ол да кыза кетиб:

— Джашауда чырт бир затха сейирсинмеген куджур адамса: ангылаймыса, мен джашарга ашыкыган этеме? — деди.

— Ашыкмасанг, боламыды? Тюз айтаса, бюгече болмаса, мен быллай алапат сёзле эшитмеген эдим, тегеран бир уллу оноучу сөлөшсө, не билейим ансы...— деб Сапар бир джанларындан, ышара-ышара чыккыды.

— Кыйда айланаса сен а?— деб Роза Сапарга кырагынында:

— Да сиз кесигиз бир джерге джыйылганысыз да, кишини да көрүргө излемейсиз,— деб биягы чамын бардырды. Ёмюрде да алайды. Сапарны, дерсин айтхан заманда болмаса, ётюрюк бла керти сөлөшгенин билаллык тюлсө. Ышара турганлай, бир керти затны айтса, анга киши ийнанмай:

«Биягы Ходжа энтда бир таурухну айтады», — деб кыядыла. Азрет а андан башха тюрлюдю. Керексиз джерде ышармайды, кюлмейди, сёзю кёб суймейди. Эсине тюшгени этмей кыоймайды; аны этгинчи тынгы табмайды. Ол себбден болур анга «тынгысыз» атаганлары да. Сабырлыгына уа бютеу класс сейирсинеди. Роза Азретни сабырлыгы, джумушаклыгы, ачык кёллююгю ючюн сюеди. Классда Сапар бла Азретни халал тенгле болганларына сейирсине, экигиз кыалай джарашаласыз? — деб сорсала, Азрет тик джууб этеди:

— Сиз аны адамыча билмейсиз. Чамчы болганлыгына, ол халал, тенгликни тутта билген иги джашды.

Коридорда адам иги огуна чагым болду: хант юйге кир заман болган эди. Директор арт сёзю айтыб бошагандан сора, Азретни сөлөширге излегенин эслеб, Екатерина Васильевна:

— Уялма, Азрет, айтырынг бар эсе,— деди. директор да, анга шагатлык этгенча, Азрет таба кыраб, башын силкди. Ол ашыкмай ёрге туруб, кирпичлерин терк кыага айтды:

— Баггалы устазларыбыз, баггалы тенгле! Бююн сизден айырылганыбызга бек кыйналабыз...— андан ары джук айталмай, сёзю тамагына тыгылды. Бир кесекден, кесин кюлгя джыя: — Бизге окыргя, ишлерге мадар берген кыралыбызга бек разыбыз, сизге да — бизни ёсдюрген, билим берген устазла! Сизни кыйыныгыз, билгенге, уллу

хазнады, биз аны ёмюрде унутурукъ тюлбюз! — деб, ол бо-
шар-бошамаз, къол къагъа тургъанланы бир къауумуну кёз-
лерине джыламукъла урдула.

Ингир бошалыб, къызла сауутланы джыя тебрегенлерин-
де, тангны атханына белги бере, джудузла сёнгюб, гугурук
къычыргъан тауушла бёлюне-бёлюне эштиледиле. Устазла-
рын юйлерине ашырыб къайтыб, ба-рысы да школларыны
аллына келиб, бир кесекни анга къатханлай турдула. Да, не
айтсанг да, школ — экинчи юйдю: билим бериб, адамгъа къо-
шады хар кимни. Кёб ашхы сёз айтылды, аманны аты-чууу
да джокъ эди. Ма алай болургъа керекди джашауда да! Ким
биле эди бусагъатда къайсы бирини кёлюне не келгенин?
Джашау уа дангыл тюзча тюлдю, толкъунлары ёхтем чайкъа-
ла, быланы хар бирин алгъа чакъыра эди. Булутсуз кёкде,
мычымай, биринчи кюн таякъла къызарыб, кюн чыкъгъан
джанында дуппурланы башларына тийдиле. Быланы къуу-
анчларына къошулгъанча, «кюлюгюз, ой-нагъыз, киригиз джа-
шаугъа!» — дегенча, кюн къызарыб чыкъды.

— Ары къарагъыз, Минги Тау кёрюнеди — кюн иги бол-
лукъду, — деб, Олег таула таба къолун узатды.

Мычымайын, къол тутушуб, тенгле чачылдыла.

Экинчи башы

Шерифат джууулгъан кийимлени эшик аллында къурукъ-
гъа джая тургъанлай, Аскерни «Азрет юдемиди?», — деген
тауушун эшитиб, ызына терк бурулду.

— Кел, юдеди.

Аскер уяла-уяла ичгери кирди. Азретни орунда китаб окъ-
уй тургъанын эслеб:

— Алан, сен энтда турмагъанмыса? — деб сорду.

— Бир алапат китабды. Кёзюмю алалмайма, кел, олтур
былайгъа, — деб столну къатында шиндикни кёргюзте, кийи-
ниб тебреди. Бир кесекден Байдымат, суу джугъу къолларын
къарын джанджаурукъгъа сюрте, кирди.

— Не эте айланаса, Аскер? — деди Байдымат, джашны
уялгъанын эслемегенча этиб.

— Не этерикбиз? Ма былай ишсиз-кючсюз болуб айла-
набыз.

Байдымат, Аскер да Азретча къалай этерге билмей ай-
ланнганына къайгъыра:

— Бош айланмагъыз. Мурукку этмей, не окъургъа, не ишлерге джарашыргъа керексиз. Джашчыкъ да, сен да бирге болсагъыз, иги боллукъ эди. Алай этигиз, марджа, бирге болугъуз, — деди.

Аскер аягыны учуна тик къараб, хар сёзюн базманда чекгенча, сабыр айта:

— Шахарда кёб межам ишленеди, аланы бирине барыб ишлесек да, не боллукъду бизге? — деди.

— Эшта-эшта, сиз аллай къыйын иште ишлеялмазсыз — чыныкъмагъансыз алкъын, — деб, Байдымат разы болмагъанын билдирди.

— Анам, сора аны не къыйынлыгъы барды? Бир адам этгенни биз да эталлыкъбыз, тюз айтады Аскер, — деб, эки къара кёзюн анасына къаратыб, не айтырыкъды дегенча, джууаб сакълады.

— Кесигиз суйген болсун: мен, чынты, къыйналасыз деб айтама, ансы, — деб, Байдымат ышарыб джашлагъа къарады. Бир сагъатдан, экиси да эшикге чыкъганлай, Аминат бла Сапийат кирдиле.

— Акъыз, ол начас Азретлагъа барама деб кетген эди да, не болду деб келеме. Атасы да урушханды — окъургъа кирсе, иги боллукъ эди, алай болгъанлыкъгъа, тыялмайбыз. Къалайгъа таукел болдула? — деб сорду Аминат.

— Ишлерге джарашабыз деб, бусагъатчыкъда сизни алыгъызда чыкъдыла. Мен да «къоюгъуз, ауур тиер» деб кю-решдим, алай болгъанлыкъгъа, кеслери разыгъа къаршчы болалмадым, — деб, Байдымат экисине да кёзюу къарады.

— Бизники да къошулгъан эди алагъа. Не этерикбиз, бирге окъугъанларыча, бирге да ишлерле, — деб, Сапийат кёлю хош болгъанын билдирди...

Азрет, Сапар эмда Аскер панелле ишлеучю комбинатны тамадасын излеб табдыла. Комбинатны директору, джыллыгъы келген адам, мангылайы джыйрыкъ сызладан толуб, эки кёзюн кёзлюклени башы бла джашлагъа къаратыб:

— Келигиз, не керекди? — деб сорду.

— Бизге джараулу ишигиз бар эсе, деб келгенбиз, — деди Азрет, тамадагъа джумушакъ умутлу къарамын сюзюб. Бир кесек заманлы джашлагъа джити къараб, аланы кючлерин ёлчелегенча:

— Бизде иш кёбдю, алай а ишден къоркъмагъан адамла керекдиле. Сиз школну джангы бошагъан болурсуз?..

— Биз ишден къоркъарыкъ тюлбюз! — деб, Сапар, джанына тийгенин билдире, нёгерлерине къарады. Василий Федорович, неге эсе да ышара, джашланы джууабларын джарата:

— Айхай, алай эсе уа, не хатабыз барды? Бююн кыагы-ытларыгызын джарашдырайык, тамбладан башлаб, ишлеб тебрерсиз, — деди.

Джашла ышарыб анга кыарадыла.

— Барчы, Алёша, бригадирни чакгырыб кел, джашла бла танышсын! — директор олтуруб турган кыош-кыаш джашха кыараганында, ол да: «Кеси келе турады, Василий Фёдорович», — деди. Эшик ачылыб, орта бойлу, кыатангы битген, кыара картузуну тюбюнден бал бетли чачы кыараб бир чырайлы джаш кирди. Директор, орнундан ёрге кыоба, анга:

— Ма, джашла, бригаданга ал, тамбладан башлаб ишлесинле... Адам джокьду, дей эдинг да энди быллай джигит джашла бла уа планынгы толтурлук болурса... Бетонцикле бла танышдыр, иш бла шаггырей эт.

Бетон цехде ишчиле джалан кёлек этиб, кыолларына бирер кюрекни алыб, чачылган растворну ариу кюреб кебни юсюне кыуадыла. Панель кебден чыкыганлай, аны кран, темир ыргыагына илиндириб, элтиб, уллу чунгурга «биширирге» салады. Цехни ичине кирсенг, алгы бурун бурнунга кыургакь букыуга суу себилген» ийис урады, сора бир кесекден ишлей башласанг, ийисни ангыламайса: юрениб кыаласа. Былайда ишлегенлени кёбюсю джаш адамладыла, юч бригада болуб, кече-кюн да кёзюу ишлейдиле. Бир сары шинли тёгерекбет кыызчыкы джашлагыа джити кыараганын эслеб, Сапар кыатына барыб:

— Сен да былайдамы ишлейсе? — деб сорду. Сапар бу кыызчыкыны кёб кёрючен эди, алай а былайда ишлегенинден хапары джокь эди. Кёрген джерде таукелсиниб саламлашмаганылыкларына, бир бирлерин биле эдиле.

Кыызчыкь, джаулугун тюзете, башын ёрге туты;

— Биз тёрт адам болуб ишлейбиз, энтда юч-тёрт адам керекди. Юч джаш келгендиле, деген эдиле да, сиз болурму-суз? деб кыараб турама алай джити, — деб джууаб берди.

Сапар кыызчыкыны таукел сёлешгенине ышарыб, кыолун узата: — Танышайыкь. Сапарды мени атым. Ма, была да тенглеримдиле, бирге ишлерикбиз, — деб Азрет бла Аскерге айланыб, Тонягы:

— Кесинг кыолунгу алгы бурун узатмасанг, была уялчакьдыла, — деб, ышарганы сайын акь тишлерин кёргюзте, джашланы танышдырды...

Айла саркьдыла... Джаш тёлюден кыуралган коллектив иш планын артыгы бла толтура эди. Сапар, Азрет эмда Аскер иште кеслерин танытдыла. Ала, алчы комсомолчула, ишни кереклисича баджарыб, талай ке-ре бюсюреу алыб, суратлары сыйлы кыангадан тюшмегенлей бара эди.

Джашланы, артыкъ да бек Азретни, джюреклерин къыйнагъан бир зат бар эди. Хар айны джыйымасында, ишчиле джалларын алгъан кѳзюде, бир бѳлек ишчи ючюшер, бешишер сом джыйыб, бригадирге бериучен эдиле, ол да, сан этмегенча, кѳз сакълаб, киши эслемесин деб, хурджунуна бысыдыра эди; сора къайсы болса да бир ишчиге алты-джети сомну узатыб: «Ма, бир джукъ келтир», — деб, тюкеннге аракъы алыргъа ийиучен эди.

Бир кюн Азрет ишден чыкъгъандан сора, Тоняны къатына чакъырыб:

— Мен ангылаялмайма, бу не ишди: айлыкъларын алгъанлары сайын, ишчиле, ачха джыйыб, Викторгъа нек береди-ле? Сен комсоргса. Тюзге санаймыса аны?

Тоня, мизча джити кирпичлерин гузаба къагъа:

— Ишчиле аны ариу кѳредиле, ала анга «тигим» этгенликлериди; кѳбюсю «орнубуздан чыгъарады» деб къоркъадыла.

Азрет, ачыуланыб, эки джумдуругъун кеси аллына къысыды, сора бир кесекден Тонягъа:

— Къачан боллукъду комсомол джыйылыу? Сен къоркъа эсенг, мен джезин ача билirme, — деди.

— Беш кюнден боллукъду. Сен аны джезин ачалмазса, ол сени ишингден къыстар.

— Къыстасын. Аллай затны башын джабаргъа болмайды. Шашханмы этгенсе? Къайдады комсомолчу сыйынг, намысынг?..

Азретни сѳзлери Тоняны къызартдыла, эсин терен сагъышха ийдиле. Сабыр эмда ѳтгюр Азрет, айтханын этмей къоймазына ишексизди, алай а ажымсыз болур ючюн:

— Азрет, иги сагъыш этиб сѳлеш! Джангыла болурса! Ишчиле Викторгъа ачха бергенин эндими кѳре айланаса? — деб сорду.

— Тоня! Мен аны тюнене эследим: бригадир мюйюшге бурулуб, ачханы хурджунуна сала тура эди. Ишимден чыгъарсала, мени чыгъарсынла. Тамбладан къалмай, къабыргъа газетге джазаргъа керекди. Аймыса, хар комсомолчу аны ишин сюзсюн, аны бла къалмай, «мен а тюз этемеми» деген сорууну бериб, кеси кесине джууаб этерча болургъа керекди, — деди Азрет.

— Тюз айтаса, Азрет, алай этейик.

— Аны тюз болгъанын биле эсенг, андагъылы бери нек тынгылаб тураса? Мурукку этмей, Викторну тюзетирге керекди, аны терсине бургъан бизни ичибизден адамладыла. Ол бизни бетибизде къара тамгъады. Адам ийнанмазлыкъ ишди.

Азретни сёзлерини (ала таза джюрекден чыкыгъанлары себебли) ёхтем джилтинлери Тоняны таукеллендирген эдиле. Директор комсомол джыйылыуну аллы бла коммунистлени джыйды:

— Кёремисиз, кяаллай тюрлю затла болдула. Мени джети джукълаб эсеме келмезлик затланы этгенди ол джаш. Ол бизни къарыусузлугъубузду! Адамны ишге джарашдырыб, хакъын бергенден сора, джукъ билмейбиз. Хар кимни кылыгъын, джюреги тартхан затны бизге билирге амалсыз керекди. Биз алай этебизми? Огъай. Неге ушайды бу иш? Неге кыйналаса десенг, ол джаш адам кесин, нёгерлерин аллай бир чёкдюрген заманда, биз джукъ да билмей тургъанбыз. Ишлей билмейбиз алкъын адамла бла. Сау болсунла Азретча комсомолчула, «тынгысыз джюрекле» деб аллайлагъа айтадыла.

— Терслик биздеди, эслеялмагъанбыз мындан ары уа акъыллы болур эдик, — деди Воронин, биринчи бригаданы башчысы.

«Тюздю! Тюздю! Терслик кесибиздеди», деген тауушла чыкыдыла. Директор бир кесекни башын энгишге ийиб туруб, тюб эрнин кяба, мангылайын ышыды. Сора:

— Мен не айтыргъа да билмейме: киши ийнанмазлыкъ бир ишди бу, хар адам кёлюне келгенни айтыр комсомол джыйылыуда. Джюрюгюз, барайыкъ, — деб ёрге кюбду.

Юйню ичи адамдан тыкъ-тыкълама болуб, дауурдан аладыла. Столну тегерегине директор, коммунистле, Тоня, дагыда талай джаш олтургъандыла. Тоня джыйылыуну ачды. Сёз Василий Фёдоровичге берилди. Талай кёз, кирпич кякъмай, анга битдиле.

— Джолдашла, — деб башлады ол сёзюн, — бюгюн бизни ичибизде болгъан иш барыбызны да бек мыдах этгенди. Аллында ийнанган да этмеген эдим. Сагъыш этигиз, ол неге ушагъан ишди?! Викторну кир ишлерин джабаргъа умут этген адамла да тюбейдиле. Эсигизде болсун, аллай адамлагъа бизни комбинатда орун джокъду! Аны джанлы болмайын, тюз джолгъа салсагъыз а. Мени айтырым кысхады — кесигиз сюзюгюз, хар ким кёлюне келгенни айтсын, алай а, мени сартын, Викторгъа комсомолда орун джокъду!

Директор олтурду. Аны ызындан биринчи бригаданы тамадасы чыгыб былай айтды:

— Мен толусу бла Василий Фёдоровични айтхан сёзлерине кюшулама. Тюз айтады, аллай адамла комсомол деген атха ие болмазгъа керекдиле.

Адамла кюзгялыб, дауур этдиле. Ичлеринден кяайсы

эсе да бири: «Комсомолдан кыыстагъан тынчды, аны адам этгенден эсе!» — деб кычырды. Тоня, кирпич кыакъмай, джыйылгъанлагъа кыарады. Адамланы ичинде Аскерни сёлеширге ангарылыб, олтуралмай, ёрге турургъа излегенин эслеб айтды:

— Чыкъ, Аскер, айтырынг бар эсе.

Аскерни таукеллигине джашла сейирсине, ёхтем атмалары бла алгъа чыгыб, тамагын арыта, энишге кыараб айтды:

— Мен сёзню туурасын сюеме, хурджунумда сыйлы комсомол билетим бла ант этиб айтама, экинчи кюн болады ауузу-ма суу тиймей тургъанлы, Викторгъа кыйналгъаным амал-тын. Барыгъызны да кыйнагъанды ол; андан не келсин, болур болгъанды. Мени сартын, Викторну иги ишлегенин, кесини терслигин билиб, кечмеклик тилегенин эсге ала, анга кыаты выговор берирге керекди.

— Тюз айтаса, джаш иги джашды! — деб, талай таууш бир болуб кычырдыла. Тоня ёрге туруб, кыашы-башын туюб:

— Иги джаш эсе, аман затланы нек этеди? Кыалай акъыллыласыз, бир биринге оздурлукъ тюсюз, — деб хыны ышарды. — Виктор аракыдан «керпеслениб» тургъан чакъда, бир тыйсагъыз а «иги джашны!»

Сёлеширге Виктор чыкъды. Асыры джунчугъандан «болгъан адам меннге кыараб турады», деб кёлюне келиб, башын энишге ийди. Эринлери кыымылдагъаны сайын Тоня анга: «Нек айтмайды сёзню?» — деб кёлюне келе, джити кыарайды. «Айтырыкъ эсенг, айт, сымпайыб турма да, ёре турукъча!» — деб кыайсы эсе да кычыргъанында, Азрет да ал сафда олтуруб тургъан джеринден, акъыртын, ауазын джумушата: «Айт, сеннге кыараб турадыла. Хайда, дженгил бол!» — деди. Мангылайын тер басыб, башын ёрге туталмай, Виктор сёзлерин бёлюб-бёлюб чыгарды:

— Мен айтырыкъланы, джукъ кыалмагъанды. Барысы да тюздю. комсомолдан чыгармагъыз олсагъатда меннге джашау керек тюлдю тилейме. Кечигиз, терс болдум.

Сёзню айтыб бошар бошамаз, кёзлерине джолтинле кёрюнуб, бир кесекни кыарангы болуб, орнуна барыб олтурду. Джыйылгъан адамланы кёбюсюню разылыгъы бла, Викторгъа кыаты выговор берирге, бригадирлигинден чыгарыргъа буюрулуб, джыйылыу чачылды. Азрет, Аскер эмда Сапар юге тебредиле. Кече джарыкъ эди. Кёк булутла, чагъым болуб, суу кыошулгъан сюте ушайдыла. Джулдузла джарыкъ ышара, джерге кыарайдыла. Бир-бирде боз булутчукъла аланы

джабсала, сѣнгюб, дагыда бир кесекден чыгыб джанадыла. Ай сырма джарыгын джерге, тереклеге, ханслагъа тѣге, ууакъ булутчукъланы ичинден сылджыраб барады. Субай эм чырпыбаш терекчиклени кѣлеккелери чайыр джолгъа тюшгенди. Аязчыкъ аланы башларын аулай, чапыракъларын шыбырдата, ушакъ этдиреди. Кран, темир мансны учунда ыргъакъгъа илиннген, хубар бола тебреген джараны габушуруна ушагъан панеле кѣлтюргенин кѣргюзте, Сапар, Аскерни тюрте, айтды:

— Ары бир къара, алан, аны сюйрерча бир кючюнг болса!

— Сора мен ахгермеми болгъанма, аны кѣлтюрюб. Мындан тели сѣз айтхан болмаз эдинг... — деб, Аскер Сапарны къыздырыгъа, ол экисини да ауузларына чаба, айтды:

— Аны кѣлтюрмегиз да, ишигизни этигиз. Къойчугъуз бу сѣзлени... Мен тюнене ингирде Сапиятдан бир тюрлю хапар эшитгенме.

— Не хапарды ол? — деб Сапар да, Аскер да аллын алдыла.

— Тюнене ингирде мен ич юйде джатыб тура эдим. Кесими джукълаб тургъанча этиб, тынгылагъанымда, Сапият былай айтды: «А къыз, джашланы кеч айланнганларын ушатмайма. Ючюсю да бир къыз бла киногъа бара тура эдиле, деб келгенди Файруз. Энди окъургъа баргъан джерлеринде да не боладыла, не къаладыла? Бир болмагъаннга тюбѣб къаладыла, деб ичимде джаным джокъду». Аминат да айтды:

— Къой, къой, ала бош хапарладыла. Къызла бла киногъа бармагъан джашмы барды бусагъатда? Кеслерини бирге окъугъан тенглери болур эдиле.

Сапар Азретни ауузуна чаба:

— Сени ананг а не айтды? — деб сорду. Азрет, разы болмагъанча, ичи тутмай:

— Айтыб не айтырыкъ эди, сора? — деди. Аскер Азретни къоймайын сорду:

— Алай болса да?

Азрет, болмазлыгын билиб, джууаб берди:

— Ол да Аминат айтханча айтды... Аманны, игини да билирча болгъандыла. Биз айтыб артыкъ алапат этаплыкъ тюлбюз... андан сора, джукъ да айтмады, - деб нѣгерлерине къарады.

— Ол кече Валя бла киногъа баргъаныбызны айта болурла, — деб Аскер Азретге къарагъанлай, чамчы Сапар кюле-кюле:

— Игида айтадыла, сен кече сайын биреуню кызына тагылыб, калак итча, айланыб турсанг, — деди.

Аскер, кыайгылы болуб турганы бла, сермеб Сапарны джагыасындан тутуб: «Не дединг? Кыайда, энтда бир айтчы!» — деди. Сапар не аз да тюрленмей:

— Ётюрюкю айтама? Ачыуму болады? — деб Аскерге кыынгыр кыарагыанында, ол да:

— Ангылаймыса, Сапар, мен аны сюйген этеме. Сен Зухрадан бир ыйыкны письмо алмасанг, кыалай кыыйналыб тебрейсе? Сен да, Азрет, Розаны картын джанынгда нек джюкютесе?

Сёзге кыошулмай турган Азрет, сёзлени бир-бири ызындан ычхындырды:

— Мариям айтханлай, былайда алай ойнай турмайык да, юйге барайык. Аны юсюнден артда сёлеше турурбуз.

— Мен бек кыоркыама: элге хапар болуб кыалыр деб... — деди Аскер, сагышланыб.

— Аны биле эсенг, хар кече сайын орамда айланма: бир ийыкыда эки кере барсанг да, болур — дегенинде, Аскер Азретни аузуна чабыб:

— Ол а тюздю, алай а кёрмей чыдаялмайма, — деди.

— «Хапар джайылады», деб кыоркымай эдим, ала таурухладыла. Кыоркыганым неди десенг, сагыш эчигиз, аналарыгызы кыалай кыыйналыб турлукыдула?! Мен аны бек иги ангылайма, — деди Сапар.

— Тюз айтаса. Бусагыатда огуна, бир-эки сагыатны кечигиб келсек, кыайгылы болуб турадыла. Аланы кёллерин адамыча ангыларгы керекбиз, — деб, Аскер, экисини да кыоларын тутуб, юйлери таба айырылды.

Южюкю Биши

Окыургы барыргы заман джууукылашыб келгени себбли, нёгерлени да кыайгылары кёб болганды.

Кыобан бокыланыб, бетин, саз топурак кыошулганыча, тюрлендириб, эмилик кыочун тас этмей, джагыасында джалан ташланы джалай, ызына кыайырылыб, шууулдаб, шоркыалары бир-бирин кыууа барады. Терекле чо-март кёллекелерин кыырдышха тёкгендиле. Джашил кыырдышда олтуруб Сапар, Аскер, Азрет оноу этедиле.

— Мен Ленинградха барлыкма академиягъа. Ары киралмасам, ишлерикме, — деб, Сапар экисине кёзюу-кёзюу къарады.

— Къой-къой, — деди Аскер, Сапаргъа чам этерге излеб, — сени билиминг бла аллыкъ тюлдюле академиягъа. Андан эсе, бизни бла кел, устазла болурбуз.

Сапар, Аскерни имбашындан къагъа:

— Сен къайнайса, адамланы ёсдюрлюксе, мен аллай ишге джараялмам, — деди. Азрет, была сёлешген заманда бауурундан къабланыб, къарамын четен хансха ийиб туруб, бир заманда сабыр айтды:

— Не эте эдик, Аскер, бу ишни? Кёрмеймисе, къалай кыйналыб айланадыла устазла? Башха бир зат табылыр эди бизге да.

Аскер Азретни ауузуна чаба:

— Азрет, дунияда тынч иш бармыды? — деб къарагъанында, Азрет да, Сапар да ышара тура эдиле. Аны эслеб, Аскер, айтхан сёзлерине дараджа кёшуб:

— Тюзюн айтсам, сен дженгдинг мени ары, ансы барлыкъ тюл эдим, — деди.

— Мен ангылагъан олду: хар адам тутхан ишинде къууаныргъа керекди. Хар бир ишни багъасы чыгъар ючюн, ол кыйын иш болургъа керекди. «Джашау — кюрешди», дейдиле. Кыйналсанг, адамча ишлеб, ишни эбине тюшсенг, мени сартын, ол заманда сейир боллукъду джашауунг да. Сора, устазны иши кюреш тюлмюдү? Биз окъугъан заманыбызда эсгералмай эдик устазыбызны кыйынларын, — деди Азрет. Сора, сагъатына къараб, нени эсе да унутуб, эсине тюшюргенча, мангылайын сылай айтды:

— Джюрюгюз, кеч болады, алкъын Василий Федоровичге тюбегенбиз...

Директор джашлагъа джарыкъ болуб, джылы саламлаша:

— Олтуругъуз. Суймейме кетеригизни. Бизде къалыгъыз, окъургъа заочно кирирсиз, — деди.

Аскер Василий Федоровични кёзюне джити къараб, айтды:

— Окъургъа керекбиз. Окъумай амалыбыз джокъду. Сау болугъуз! Биз да, тюзюн айтсакъ, бек кыйналыб айырылабыз сизден: юреннген эдик...

— Алай эсе — ашхы джолгъа! Джолугъуз мамукъдан! Муратыгъызгъа джетигиз! Тири болугъуз! — деб, барысыны да къолларын къаты кысыб ашырды.

Азрет юйге келиб, кийимлерин чемоданнга джыя тургъанлай, анасы мыдах ауаз бла:

— Къыйналлыкъсыз, харибле, юйюгюзден чыгыб,— деди.

Азрет акъ чилле кёлегин къолуна ала айтды:

— Анам, сен бушуу этерча, не болганды, бир айт?! Бошунагъа къыйнама джюрегинги. Юйден чыгыб, айлыкъ, джыллыкъ джолмуду? Кереклибиз болса, келликбиз. Окъургъа киралгъа эдигиз де да, аны айт ансы...

— Кирирсиз, кирир, — деди Байдымат.

— Анам, тилейме, къайгъы этме бизге, — деб, Азрет ашыгъыш тыш юйлерине чыкъды. Столну юсюнде китаб окъуй тургъан къарнашчыгъын эслеб, къатына барыб шыбырдады:

— Эшитмедим деме: иги окъу, юйге кечге къалмай келе тур, анамы айтханын эт. Сен аманны, игини эсгерирча уллу джаш болгъанса. Джюрегин къыйнама. Ангыладынгмы?

Ханафий аманны, игини эсгерген уллу джаш болгъанын эшитгенинде, къарнашы анга борч салгъанын ангылаб, энишге къараб: «Болсун!» — деди.

Азрет, хазыр болуб, уллу къара чемоданны къолуна алыб, эшикке чыкъды. Байдымат да, Ханафий да ашыра чыкъдыла.

— Джашла, хайт дегиз. Бир-бири тилигизни ангылаб туругъуз, джолугъуз болсун! — деди Сапийт, ауазы къалтырай.

— Къачан минериксиз поездге? Ашыра барыр эдик,— деб, Байдымат джашлагъа къарагъанында, Аскер, суу джугъу болуб ызына джатаргъа унамагъан къысха, зыбыр чачын сол къолу бла учхара сылай:

— Къоюгъуз, Байдымат, не ашырганды ол? Кесибиз кетербиз, къайгъы этмегиз, хапарыбызны билдире турурбуз.

Была джолгъа чыкъгъанларында, терен солуб, Сапар джетди.

— Кетиб къалгъан болурсуз деб къоркъуб, бусагъатда джукъ да къабмай, чабыб келе турама, — дегенлей, Аскер:

— Нени унутхан эсенг да, аны уа бек да унутурса, сен хызеу адам? — деб, Азретге къараб, сол кёжюн къысды.

Сапар, джашланы джарыкъ болгъанларына къууана, Экисин да къучакълаб, былай айтды:

— Энди Валяны да къоюб кетесиз, не-е?

Сора неге эсе да къыйналгъанча, къашын-башыш туюб, кёксюл кёзлерин къакъмай, джерге сюздю.

— Мени сартын, сеннге ышаныб къоюб барама Валяны, — деб Аскер ышарыб Сапаргъа къарагъанында, быланы къатларына узун кёк автобус акъырын келиб тохтады.

Вокзалны ичи адамдан толуду, поездни кетерине сагъат

джарым кьалгъанды. Адамла кассагъа басыныб, дауур эте-диле. Бир къарт къатын, бурмачач чыркым къызчыкны къолундан тутуб, адамланы ызындан къараб тургъанын эслеб, Сапар къатына барыб:

— Къайры барасыз? — деб сорду.

— Москвагъа барлыкъ эдик, билет алалмай къалабыз. Былай басыныбмы турадыла сизде хаман да? Аны билсем, тюнене огуна алыб кьоймаймы эдим билет?!— деб, джоппу джыйылыб, кёзюу сакълаб тургъан адамлагъа мыдах къарады. Сапар, къарт аммагъа не бла болушургъа билалмай, болгъан кючюн тамагына салыб, кычырды:

— Джолдашла! Амманы кёзюусюз алгъа ийигиз: гитче сабийчиги барды.

Тизилишиб тургъан адамла бир жанларына туракълаб, джол ачдыла. Сапар, эрлай кассагъа барыб, билет алыб, аммагъа берди. Аны бети джарыб, разылыгъын билдире:

— Сау бол! Кёб джылланы джаша! — деди. Сапар, касса-дан айырылыб бир джанына бурулгъанында, Валя бла Роза келиб тура эдиле. Аланы къолларын тутуб, чам эте, айтды:

— Сизге уа сукъланмай эдим, бюгюнлю, къалай сакълаб турлукъдула Роза бла Валя сау юч джылны деб, сагъышым олду. Мен а алай болмаз ючюн кишини да соймей тургъанма.

Роза бла Валя кызарыб, джерге къарадыла. Сапар нени эсе да айтыргъа ауузун ача тебрегенлей, Валя:

— Биягынлай тура кёреме, Сапар, сен... Зухра да бизни фабрикагъа келликди ишлерге, кёрюрге акъылынг бармыды? — деб сорду.

Сапар, Зухраны аты сагъынылгъанлай, бегеуюлча, сюелген джеринде сир къатыб, мияла кёзчюклерин кысха-кысха джумгъаны сайын эки кёзюу мыдахчыкъ джана да, джукълана, сора бир кесекден эс джыйыб, кесини «къарыусузлугъун» танытмазгъа кюрешиб:

— О, кьой-кьой, кийим тигиб, кёрге эдигиз, тыйын тонламы этериксиз?! Бусагъатда излегенинг хазыр болуб, тюкенледе толуду, — деди.

Валя, Сапарны ауузун тыяргъа кюреше, ышарыб айтды:

— Сора, тюкенлеге къайдан барадыла хазыр кийимле? Бизничала тиге болурла?!..

Биягъы Сапар «бюсюреусюз» болуб къаллыкъ болмаз эди, алай болса да, Роза экисини да ауузларынз чабыб:

— Не заманда кетериксиз, кечигиб къаласыз?— деб бууунунда сагъатына къарагъанында, Аскер:

— Не ашыгыу барды, энда джыйырма минут кьалгьанды, — дей, биягы зыбыр чачын сылады.

— Ишигиз бла кьалайсыз? Эшта, джарата болурсуз, ансы алай уллу аякь орунлу боллукь болмаз эдигиз, — деб, Азрет, кёбден бери сёлешмей тургьанына уялгьанча, кьызарыб, кьарамын Сапарда тохтатды.

— Ишибизни уа бек сюебиз. Бир джары да кетерик тюлбюз, окьуб бошагьынчы. Энди Зухра да келе эсе, олсагьатда боллукьду бизде уллу гор, — деди Валя, ингичге кьара кьашларыны тюбюнден ала кёзлерин джашлагьа кьаратыб. Сора сёзню узакьгьа кетерин таныб, заманны аз кьалгьанын эслей, сорду:

— Энди кьачан кьайтырыкьсыз ызыгьызгьа?

Азрет, кьолу бла джаягьын ышый:

— Кьайдам. Экзаменлени бералмасакь — кьайтдыкь да келдик. Хапар билдирибиз, — деди.

— Алай кьалай айтаса, тилинг барыб? Окьургьа кираллыкьсыз. Кирмей амалыгьыз джокьду! — дей, Сапар, Розагьа кьараб: «Алаймыды, Роза?» — деб соргьанында, ол да джукь айталмай, башын силкди.

Азрет, Розаны уялгьанын сан этмегенча, кьызлагьа:

— Бизни бла окьугьанладан не хапарыгьыз барды? Нина кьайдады? Билемисиз? — деб сорду.

— Нинаны уа джокьду хатасы. Ставрополда эл мюлк институтну ючюнчю курсуна кёчерикди... Кёб болмай — юч кюн болады андан бери — биз кёрюб келгенбиз, — деди Валя.

— Кьалай болмайды хатасы? Олегни кёрмей кьалай джашаялады? Тансыкь болгьан болур... Не десенг да, кьыйынды суйгенлеге бир-биринден узакьда джашагьан, — деди Сапар, ышара, тенглерин аулай.

— Огьай, алай узакьда да тюлдю Олег, Нина кёрюб да келаллыкьды, заманы болса, — деди Валя, акьгьары джаныны джагьасын тюзете.

— Кьалай узакьда болмайды? Былтыр... — Роза, Сапарны аузуна чабханына тартына айтды:

— Энди Белоруссияда, Слоним деген шахардады. Сиз биринчи курсну бошаргьа, ол да келликди.

— Бюгюн бизни бла болса, кьалай иги боллукь эди — бирге кетерик эдик окьургьа, — деб, Азрет Аскерге кьарагьанында, Валя:

— Эшта-эшта, аны устаз болур кьайгысы джокьду... Механик боллукь хапары барды, — деди.

— Сен аны кьайдан билесе? Алай айтыбмы джазгьан эди? — деб сорду Сапар, Валяны чучухуй.

Валя ашыкьмайын Сапаргъа джууаб этди:

— Огъай, меннге алай джазгъаны да джокъду, Нина айт-хан эди:

Азрет таба айланыб:

— Ол, аскерден къуллукъ этиб къайтхынчы, джюз акъылгъа кириб чыгъар. туура, сеничады ол да, — деди.

Азретни чомарт сёлешгенине кёлленнгенча, Аскер:

— Сапар, сен окъургъа кетгенлей, Зухра башхагъа барса, къалай этериксе? Шо бир айт?! — деб сорду.

— Барса барсын, антсызды тохтаса! Сюймеген бал, джау да ашамайды. Меннге сорубму барлыкъды? Ким кимге сорады дейсе оноун! Мен сартын, «ёхтемлеге» алай уллу жалыныб къыйналлыкъ тюлме.

Сапар бюсюреусюз джууаб этсе да, аны джебегине джетгенин таныгъан къыйын тюлдю: кёзлери сюзюлюб, анасындан эрке юреннген сыркыу сабий ёпкелегенча, джукъа къызыл эринлери къаты къысылыбдыла.

Аскер аны эслеб:

— Сора, «барса барсын» — деб къоярыкъса, алаймыды? Ол а тюз тюлдю. Сагъыш этчи... Олег Нинагъа сенича айтыб нек къоймайды? Джай чилледе, къышхы барамтада аскерде къуллукъ этген къыйынды, дагъыда ол сюйгенин унутмай, джазыб турады да? — деди.

— О, къой-къой, Нина сакъларыкъды дебми турасыз? Кесини окъугъан джеринде болур аны да бир илячини, бойнумады, джокъ эсе!

— Сора нек сакъламайды? Эки джылны сакълады да. Кёбюне тёзген, азына тёзалмайды дебми тураса? — деб Валягъа къарагъанында, Азрет, тенгини сёзлерини багъасын чыгъаргъанча: «Алаймыды, Валя?» — деб сорду. Валя къызарыб, сюйюмлю ышара, башын тенглеринден бир джанына бурду.

Сапар сёзден къаныкъмай:

— Бусагъатда джашау алайды. «Сюеме» деб киши алай уллу къыйналмайды. Тепсерге баргъан джерде ким бла болса да танышды да кетди, сен да «мени сюеди» де да къууан да тур... Сизге къолайы болсун ансы, — деб, Сапар, чам этгенин билдире, Аскер бла Азретни имбашларындан къагъа, ууакъ тизилген акъ тишлерин кёргюзте, кюлдю.

— Ий, сен окъуб чыгъаргъа андан да залим боллукъса. Чамчылагъа ёч бериу адет болса, алгъы бурун сен аллыкъ эдинг, Сапар, — деди Роза.

— Айхай, хар адамгъа чамдан башха джукъ окъутмасала уа, нек джазыкъ эдинг?!

— Сен артист болургъа джараулу эдинг, фахмунг ол джанына дженгеди.

Валя, экисини даулашханларына къараб туруб, Сапарга:

— Роза тюз айтады. Аны-муну къой да, бир къарамай, артист бол! Алай болгъанлыкъга, къарагъан адамла сени керти бла ётюрюк айтханынгы айыраллыкъ болмазла, — деб, джашлагъа къарагъанында, Сапар:

— Да, не этейик, эгечим? Табигъат турмушум алайды, дауларыкъ адам атамдан, анамдан иги джаш даулар, — дей, башыны терисин силкиндиргени сайын, бёркю къымылдай, тенглерине къарагъанында, барысы да харх болдула.

Кюлкю бир кесек сёл болгъандан сора, Аскер, джан сюеклерине къолларын сала, Сапарны, къоймайын, чучхуду:

— Алан, Сапар, сеннге кертда бир алааматдан къуру къалама деб тургъан Зухра да джазыкъды, сени кибики суюб.

Сапар сёз излеб хурджунуна узаллыкъладан тюл эди. Ол не аз да джунчумай, къызыуу бла таукел джуаб этди:

— Мен сизге айтдым да. Кёрюр къыйыным ол болсун. кёрге эдинг бир да?! Зухра ючюн деб эл кечмеге эди? Сизнича бирер «дигиза» тагъыб айланмагъан хараммыды? Адам бир затха къызса, эрикгенни билмейди ансы... Хар адам да, мени сартын, кеси джангыз джашаяллыкъды. Джашасын джангызлыкъ! — дей, ал бармагъын ёрге тута, кеси да ышаргъанын тыялмай, болгъанны дырын этди. Къызла уялыб арта ыхтырылсала да, кюллюклери джарты болмады. Сапар а, «хорламына» къызына, башын къымылдатыб, къолун силкди.

— Къой-къой, сени бла джарашмагъанла аз табыллыкъдыла. Безий тураса, ансы насыбынг алай. Мен билген Сапар эсенг, Зухра ючюн отха, суугъа да кирликсе, — деди Аскер, кюлкю сёл болгъанында.

Бир заманда адамла, «келеди» деб, эшикке къуюлуб тебретиле. Сапар, экисини да ауур чамоданларын эки къолуна алыб, алларында чыкъды.

Темир джолда къурч чархларын суюрей, къара базыкъ быргъысындан джалын кёлтюрюле, къалын тютюн къыппа-къыппа седирей, паровоз акъырын пышылдаб тохтады.

Джашил вагонладан адамла башларын къаратыб, кими гокка хансла узата, кими къолун силке, дауурдан алдыла. Сапар экисини да къолларын къаты къысыб:

— Иги джолга барыгъыз! Унутмай, джаза туругъуз, — деб, сиз а нек тынгылайсыз, ауузугъузда къууут джуммагыгъыз джокъ эсе дегенча, къызлагъа къараб, джунчутмайым сизни, деб, ышара-ышара, бир джанына бурулду. Аны къу-

лагына кызланы «хапарыгъызны джазыгъыз!.. Ашхы джол-
гъа!» — дегенлери келгенинде, ала таба айланыб:

— Андан сора айтыргъыз джокъ эсе уа, кьолай тюлдю,
— деди.

Джашла, ичгери кириб, терезеден кьолларын булгъады-
ла. Сапар, кызла бла биргелей, башындан бёркюн алыб,
хауада силкди.

Бир минутдан, ауур къара паровоз, быргъысындан къа-
ра тютюнюн чача, ол да, созулгъан билезчикча, ызына къай-
ырыла, орнундан тебди. Эм арт вагон кёзден ташайгынчы,
Сапар бла кызла, кьолларын булгъай, сюелиб турдула.

Кюн кёч бет алганды: кюн батхан джанында кёнкю кый-
ырына кыызгылдым тырмы тартылды. Джылы аязчыкъ,
ёшюн уруш эте, тереклени булчуклары чакъай, джолну
букъусун сибириб, буруу джанлагъа элтеди. Поезд кёзден
ташайгандан сора да юйге кетерге тырымы тартмай тургъ-
ан Сапар, кызлагъа айланыб, ахырында:

— Къоюгъуз сагъышны! Къанатлыла учдула да кетдиле.
Биз да кетейик, — дегенинде, ючюсю да вокзалны къатында
тохтаб тургъан кёк автобус таба ашыгъыш атладыла.

Тюрлюнню Башы

Чууакъ кёкден кышхы кюн тийиб, джерни къарыусуз
джылытса да, къарланы сериуюн эритеди. Бир-бир джерле-
де джерни бет тюрсюню ачылыб, къаралады; кенгден къара-
санг, кьола тюз кьолан кийизге ушайды. Эрий башлагъан къар
кюнде кёрдеуюкча джылтыраб, кёзлени къаматады. Къалай-
гъа къарасанг да, хар бир зат, суююмлю ышарыб, джазны
аллы бла терен джукъудан уянганча кёрюнеди. Джашла элге
киргенлеринде, Аскер, джангы ишленнген юйлени кёк, джа-
шил, мор боялгъан къанга бурууларындан кёзюн алалмай:

— Алан, къалай бек тюрленнгенди элибиз! Кючден та-
ныдым, — деди Азрет, асыры кьюуаннгандан ауузун ача:

— Тюрленнген а этгенди. Эсингдемиди, алгъын былайда
къошунбаш баракла бар эдиле? Энди уа, хар ким юй ишле-
генди... Неди муну шахардан башхалыгъы, айтчы?! — деб,
онг кьолун узатыб, эки джаны терекле болуб орамда акъ, мор,
джашил къанджалбаш юйлени кёргюздю.

— Да, мени акъылым бла уа, талай джылдан шахар бол-
лукъ болур деб турама. Бир да кьюруса да, бу орта орамны

чайыр джол этселе, иги боллукъ эди, — деди Аскер, балчыкъ суучукъдан акъырын атлай.

— Юйню ичинде да быргъы бла къобан суу келсе, не-е? — деб, Азрет кюдю.

— Хо, суу келсе да, джокъду огъайым, — деб, Аскер, чемоданны, онг къолун солута, сол къолуна алды. Аскерланы юйлерине джууукълашыргъа, Аминат джашланы эслеб:

— Къайдан чыкъдыгъыз? Келигиз, юйге, — деди, къолларын тутуб. Азретни юйлери таба къарагъанын эслеб, дагъыда къошду.

— Ананга уа тансыкъ болгъан болурса... Кел, Азрет, кел! Байдымат да биздеди. Бир кесек олтурурсуз.

Джашла юйге киргенлеринде, Рамазанны, Сапиятны, Байдыматны кёрдюле. Джашла барысыны да къолларын тутуб олтурдула. Рамазан, джашлагъа джити къарай, сорду:

— Къалайды халыгъыз, окъууугъуз? Нек тынгылайсыз? Сытыгъыз хапар.

— Джокъду хатабыз, Рамазан, окъууубуз да игиди, — деди Азрет.

— Игиди, игиди, джашым. Аллах сюек саулукъ берсин, къалайда джюрюсегиз да. Бизни начас да келлик болур, кёб турмай... асыры узакъгъа тюшгенди... Сизни бла бирге болса. не хатам бар эди? — деб, Сапият джашына тансыкъ болгъанын билдирди.

— А къыз, кёбден бери хапар билдирмей къалай турдугъуз? Къайгъы этгенибизни билмейми эдигиз? — деб сорду Аминат, къарамын Азретде тохтатыб. Алай а Азретге тёзмей, Аскер анасыны кёлюн толусу бла биле:

— Анам, бизге не боллукъду дейсе? Бошунагъа нек къыйналасыз? Билемисиз, биз болгъан джерден алтыджюзден аслам окъуйду, анала бары да сизнича къыйналсала, окъургъа иерик болмаз эдиле аланы, — деди. Эшикден Розаны анасы Мариям кирди.

— Джашла келиб тура кёреме! Киши алаймы этеди, юйюгюзню да бир джокъламай... Анагъыз да къайгылы болуб аллыгъызгъа къараб? Дёнгюб къала эдигиз да!

— Бошамай эдик келирге ансы, — деб Азрет уяла-уяла Мариямгъа джууаб берди.

— Энди бир кесек тургъа эдигиз. Къаллай бирге чачхандыла?

— Ыйыкъ чакълы бир турлукъбуз юйде, — деди Азрет.

— Байдымат бла Аминат тансыкъларын бир алырла, иги болду келгенигиз, — деб Мариям, кетерге эшикни сабындан тутду. Аминат, аны эслеб, джауда бишире тургъан къызгъылдым хычынны сюзгюч бла ала:

— А кыыз, Мариям, алай кыалай этесе? Ырысламаймыса? Кюйген юйге киргенча, — деди.

— Эшта-эшта, сууга бара тура эдим да, челеклерими да эшик алпында кыюуб киргенме. Тынгымы барды джанынга? Кыызчык юйде болган заманда нени да эте эди, энди окуйма дегенди да, Зухра бла Валя кыатыш кетгенди, бир ауукыга деричин келлик болмаз ол да.

— Аны да ишгеми санайса? Бюсюреумю этериксе! Соня алыб келир эки челек суу. Бери олтур, бери! — деб, Мариямны кыоймай, дженгинден тартыб олтурта, ич юйню эшигин ачыб, кызына:

— Соня, тур, иги кыыз, эки челек суу алыб кел! — деди. Соня сууга кетди.

— Джюлгюч кыайда эди? — деб, Рамазан Аминатха соруулу кыарады, сора терезе алпындан джюлгючню алыб, башха юйге чыкды.

Мычымай Аминат джашлагы да, кыатынлагы да ашарык салды. Джашланы уялыб узалганын эслеб Сапийат:

— Узалыгыз марджа, джашла, кыыргынджик болган болурсуз? Кыобуста шорпа бла не кюн кергенсиз дейсе? Алай а, Байдымат бла Аминат сизни кыуру кыойган болмазла, — деди.

— Биз не сыйгенибизни да табабыз, — деб, Аскер уяларак джууаб этди.

— Эшта-эшта, хариб, юйю-кюню болмаган джерде аз алакат тюлдюле?! Кыуру кыоймайын, биз алагы бёксюнлеми ийгенбиз? Ансына да иги тургандыла, — деди Байдымат, Азретден кёзюн алмай.

Ашаб бошаргы, Соня эшикден кирди.

— Кыайын ананг сыймей кёре эдим, — деб, Сапийат Сонягы чам этди. Соня, уялыб, кыызара-кыызара, ич юйге кирди. Ашаб-ичиб бошагандан сора кыатынла алгыш этди.

— Кел, джашчык, кел, Ханафий да келе болур, — деб, Байдымат ёрге турганында, Аскер бла анасы хоншуларын ашыра эшикке чыкдыла. Юйлерине келгенден сора Байдымат джашына хапар соруб, окыуун, джашауун билди.

Анала, не десенг да, тунгучлары бла гитчелерин бек сюедиле. Байдымат а юч сабийин да бирча сюеди: аккыллы болган затын ючюсюне да соруб кёрюб, алай этеди. Сёлеше келиб, кыатынла: «Кыайнайса, не хатанг барды, Шерифат сау болуб? Аллай кыызым болса, дунияны мюлкюне бермез

эдим», деселе, Байдымат, онгсунса да, кызын сан этмегенча этиб кыяды.

Азрет, маллагъа аш салыб, юйге киргенлей, Ханафий да келди. Азрет, къарнашчыгъын къаты къучакълаб, сорду:

— Къалайды окъуунг?

— Къой-къой, аны окъуун сорма. Бирсикюн джыйылыгъа баргъан эдим да, устазла биягъыны кылыгъындан тарыгадыла, — деди Байдымат. Ханафийни уялганын эслеб, Азрет, теренге да кирмей, къарнашчыгъына акъыл юретди:

— Ким не этсе, аны этибми барлыкъса, тели Бехдиуча? Айыб тюмюдю, сенича уллу джашха, устазларынгы тарыкъдырыгъа!? Ёлген кибикди ол! «Тюшген алтын табылыр, озгъан заман табылмаз», — деб не ючюн айтадыла, билемисе? Сен ма бусагъатда окъугъан кюнлеринги артда, кюсесенг да, табаллыкъ тюлсе. Игиледен юлгю алыргъа кюреш, кюрешмесенг да — артдан ачырса!

Азрет къарнашчыгъыны джанына тийгенин бети тюрленгенинден таныды, алай болса да джукъ айтмады. Байдымат да сёз кьошмады. Ингир ушхуур ашаб бошагъандан сора, Байдымат, Азретге айтды:

— Къызчыкъны бир кёрюб келсенг, иги боллукъ эди, кыйнала болур? Ачхачыкъ элтсенг, инджилмез эди.

— Бир-эки кюнден барырма, анам, Сапар да бир келсин да, «Джууукъларыбызгъа барлыкъма» деучен эди: кьоюб кетсем, кёлю къалыр, — деди Азрет, анасына къараб, сора чемоданны ачыб, аны ичинден кёксюлдюм тышлы къалын китабны алыб, Ханафийге узатды:

— Ма суйген китабынг, окъу.

Ол Георгий Брянцевни «Таша джолла» деген китабы эди. Ханафий, кёз алмай, китабха битди. Кечени ауурлугъу кетгенден сора джатдыла. Азрет, башы джумушакъ къуш джастыкъгъа тийгенлей, терк огъуна къалкыды...

* * *

Хыны джел къарны боранлатыб, дуня чагъылды. Джел къарны зыгъыр къатыш сибириб келиб, джерни бетин ачыб, ышыкъ джерлеге кюртле къалайды. Джолда баргъанны кёзюне джыламукъ уруб, джити бычакъ бла тартханча, ачы бузлаукъ хауа бетин кюйдюреди. Тылпыуунгу кюнден аласа. Къутсуз, сууукъ джел, кесин къалтакъ эте, юйлени шорбатларына, орамда тереклеге кесин урады. Кёкде кюнню кёзю чарсдан мутхуз кёрюнеди, джылыу ышан урмайды. Орамда

джорюгенле, джагъаларын къайырыб, гузаба атлайдыла. Тенгле ышыкъгъа джыйылыб сёлешедиле. Шерифат, дженгинден къарны къагъа, къарнашы бла Аскер таба айланыб:

— Сабийле сизни айтханыгъызгъа сыйынныкъ болмазла: асыры тынчсыз. Андан эсе, башха бир усталыкъ алсагъыз, ол иги эди. Кёремисиз Сапарны? Энди юч джылдан академияны бошаб, инженер боллукъду, — деб къарамын Зухрада тохтатды. Зухра уялыб, башын бир джанына бурду.

— Ишлемегенлейинге, аллай бир кёлюнг нек чыкъгъанды? Адамны ёсдюргенден сыйлы зат бармыды джер юсюнде? Къалай кёб билирге керекди устаз! — деб, Валя кёзлерин чыракъ ийиб, эси сагъышха кетди. Биягъы Шерифат сёз кьошду:

— Сёлеш, сёлеш. Аскерни кёргенлей, тил битиб къалды кёреме!

Валя Шерифатны уругъа сермеди, ол да, башын бир джанына тутуб, урдурмайын къачды. Сюргенликге, джеталмазлыгъын таныб:

— Тохта, былай бир келирсе, кёрюшюрбюз экибиз! — деб ал бармагъын силкиб, хыршыланды. Сапар экисини накъырдаларына тынгылаб туруб, бир кесекден, орус къауракъ тышлы чубур тончугъуну сынджырын энишге тартыб, акъ джагъасын ызына къайыра айтды:

— Шерифат тюздю, Валечка, бош ачыуланаса. Мен сенича болсам, онгсунуб, тынгылаб къоярыкъ эдим...

Сапар сёзлерин бошар-бошамаз Валя, амалсыздан ышара, Сапар таба силкинди. Алай а ол Аскерни сыртына бугъуб, онгун алды.

— Къой, Валя, бюгюн биз аланы тыярдан озгъанбыз, былай кел! — деб, Зухра Валяны кесине къысды.

— Мен билмеген эдим джанынга тиеригин! Ай медет! Кеч, Валя, бу джолдан сора джукъ айтмазма, — Сапар къызарыб терен солуй тургъан Валягъа кълун узатханында, къызла ышардыла. Азрет кенгирекде сюелиб тургъан эгчин чакъырды:

— Кел энди, кел, шох болугъуз!

Къызла бир джерге джыйылгъандан сора, Азрет:

— Ненча экзаменигиз кългъанды энди? Бошаймысыз? — деб сорду.

— Энтда экибиз барды. Тамбла — эм къыйыныды. Къалай этерик эсек да, — деб Зухра джууаб берди.

— Педагогикадан сейир зат джокъду, аны неси барды? Меннге экзаменде «моральный кодекс» тюшген эди. Устаз

болуб ишлерге суйген аны беш бармагыча билирге борчлуду, — деди Шерифат, кызлагъа къараб.

— Мен алкын окъумагъанма, не этсем да, бюгече кёрлюкме, — деб, Зухра махтанчагыракъ джууаб этди.

— Сен ёмюрде алайса, школда да, кьоркьуб тургъанлайынга, «беш» алыб кьоюучан эдинг. Эсигизге тюшюрчюгюз! — деб, Аскер, кьолун хурджунуна сала, Зухрагъа айланыб:

— Педагогика сеннге не лязим?! — деди. Сапар, нёгерлерини ауузларына чабаргъа тартыныб, сакълаб туруб, гузаба айтды:

— Келигиз, киногъа барайыкъ. Бир иги киноду, сокъуранмазбыз.

— «Тогъуз дугъужамы болгъан тойда тепсейдй» дегенлей, не киноду ол, дуния къаст этиб, экзаменлеге хазырлана турадыла, сен а — киногъа барайкъ! — дейсе.

— Сора, аллай бир нек кьоркъабыз? Бюгече Шерифатны джукълатмай, педагогакадан адамыча хазырларбыз, — деди Зухра, Шерифатны имбашына кьолун сала, сора Роза бла Валя таба айланыб, сорду:

— Алаймыды?

Экиси да башларын силкдиле. «Сиз былай туругъуз!» — деб, Аскер билетле алыб келгенинде, Азрет сагъатына къараб:

— Келигиз, заман болгъанды, — деди. Сора тенгле кызыланы ортагъа алыб, кинотеатр таба тебретиле.

Боран шаушалыб, кюн кёлтюрюлгенди. Чегетден чымырталаны, ууакъ кьургъакъ бутакъланы сындырыб, сибириб, джел кюртлени юсюне шындым этгенди. Тереклени булчуларында бузлагъан къар, сырма шынтагыча, кюнде джылтырайды. Бештау, кюн аманнга ачыуланганча, шош халда чегетни башындан къарайды. Чегет дуппурла, кенгден къарасанг, окъа бёркге ушайдыла. Анда-санда терекледен, юй башладан тюшюб, къар учхум этеди...

Кино бошалыб, кеч бет алыб, адамла тышына кьуюлдула. Сапар, Азрет, Зухра, Роза эм Шерифат юйге келиб кирдиле.

Шерифат, ушхуур этер къайгыда, тумбочканы ачыб, сауутлагъа узала, Зухрагъа айланыб айтды.

— «Къалай кёб билирге керекди устаз!» — дейсе. Ишлеб сынамагъанлай, къалай билдинг? — деб сымарлаб сорду.

— Сора менми айта эдим аны? Валя айтхан эди алай. Билирге керекди, айхай. Сагъыш этчи, эки-юч сабийни да ата-анала кючден ёсдюредиле... Устазны ауузуна уа таллай сабий «не айтады?» деб къараб турады.

Сапар мангылайын ышый:

— Сени хатанг а джокъ зди, Шерифат, немца тилден окъутхан тынчыракъ болур... Ма, былагъа келгенди уллу къууанч ансы, — деб Азрет таба ышарыб къарады. Киши сёз къошмады.

— Шерифат, сен окъуб бошасанг, къалайда ишлериксе? — деб сорду Роза.

— Билмейме, алкъын белгили болмагъанды. Кесибизде школда табыллыкъды иш. Иерик болурла, тилерикме. Мен сизге сукъланама: тетрадлагъа къарарыгъыз джокъ, план джаздыгъыз да — дерс бердигиз. Мен практикада болгъан заманда тетрадлагъа къарагъанны бир уллу къыйын затха санай эдим, Артыкъ да бек, биринчи ийыкъ...

— Энди уа? Къыйыннга санамаймыса? — деб сорду Азрет.

— Энди уа, игитда санамайма. Мени ангылагъаным, аллында не бек къыйналсанг да, не ишни эбине тюшсенг, артда тынч болады.

— Мени ол джанындан хапарым джокъду: устаз тюлме, алай а не иште да школ эм ал сафда барыргъа керекди деб, акъылым алайды. Не ючюн десенг, хар бир адам джашаугъа школдан хазырланыб чыгъады, иги этсенг — иги, аман этсенг — аман. Ол себебден, устазла, не къарыуларын да аямай, халкъыбызгъа джараулу адамла ёсдюруге борчлудула. Алай этер ючюн а, белгилиди, устаз кеси юлгюлю болургъа керекди. Бусагъатда педагогика учреждениелеге сабийлени бек сыйген адамланы айырыб алгъанларын, мени сартын, бек иги этедиле, — деди Сапар, мияла кёзчюклерин джылтыратыб, тенглерине къарай. Шерифат, ушхуур этиб бошаб, тенглени столгъа чакъырды, алай а Зухра:

— Келигиз, энди педагогиканы окъуюкъ, тамблагъа хазырланыгъыз, — деб Шерифат къолуна kitabны алыб ачды.

— Тохта, барыгъыз да устазла болуб, мени бырнамкы кёресиз? — деб, Сапар, стол юсюнде kitab къалаудан джашил къумач тышлы бир kitabны алыб, арлакъгъа барыб олтурду.

Роза кюле-кюле:

— Биз дауур этерикбиз — окъугъанынгдан джукъ ангылаяллыкъ тюлсе, андан эсе, бизге къошул да тынгыла, — дегенинде:

— Меннге башхасы джокъду, ариу джырласагъыз да, аны ючюн ангыларым джарты боллукъ тюлдю, — деб къашын-башын туюб, къызланы кюлдюре, окъургъа

сингди. Къызла Шерифатны айтханын джазаргъа хазырланыб, тетрадь бла ручка алыб, ауузуна битдиле...

Была экзаменнге хазырлана тургъан заманда Аскер бла Валя паркда, нызы тереклени ичинде, кёк боялгъан скамейкагъа олтуруб, ушакъ эте тура эдиле...

— Валя, сен алай аз нек джаза эдинг? — деб сорду Аскер.

— Хар ыйыкъ сайын — ол азмыды сора?

— Азды, Валечка!

— Аскер, сен окъугъан джерде кёб ариу къызла болурла, не? — Валя уяла-уяла, къызарыб, башын энишге ийиб, джууаб сакълады. Аскер, «кёлю бла сора болмазмы» деб аккыллы бола:

— Къалай келеди кёлюнге? — деб ышарды.

— Мен а — кёбдюле деб турама...

— Аскерни ариу къызланы санагъандан сора иши джокъду... Алаймы келе эди кёлюнге?

— Джукъ да келмейди мени кёлюме. Бош сора эдим... сени чарларынгы ким биле эди...

— Бошунагъа адам аллай затны сорадыды? Хм-м. Сейирлик!

— Аскер!

— Не дейсе, Валя?

— Сен атангы-анангы сюемисе?

— Игитда сюеме. Не болгъанды бюгюн сеннге, бир тюрю соруула бересе хаман?

— Ала айтхандан чыгъаллыкъ тюлсе да?

— Мен аллай соруугъа джууаб эталлыкъ тюлме. Валя, тынгылаб, башын силкди.

Аскер бир кесекни тынгылаб туруб, джагъасын ёрге эте, къол къабларын теше, айтды:

— Валя, сен мени сакъламай, бир кёзюнг къарагъан адамгъа барсанг да, мен айыб этерик тюлме: къыйынды сеннге шахарда, джаш адамгъа, ишден чыкъсанг, киногъа, театргъа барлыгъынг келе болур... Азрет бла мени бош заманыбыз болмагъанлыкъгъа, сизни барды...

— Кесингден къарыусузгъамы санай эдинг мени? — деб, Валя къолджаулугъун алыб, кёзлеринден джиламукуларын сюртгенин эслеб, Аскер кёлюн ачды:

— Валя, мен сеннге таза кёлюмю айтама, сагъыш этиб, мени тюз ангыла.

— Сабийден башхалыгъынг джокъду сени. — Аскер Ваяны къынгыр къарагъанын эспеди. — Мен ёмюрде кишиге кёлюмю билдирмеучен эдим: бек ёхтем эдим.

Сенден а джукъну джашыралмайма... билмейме, не ючюн болгъанымы алай... Къачан ичиб башлагъанса тютюн? — деб сорду Валя, Аскерни тютюн къабындыргъанын эслеб.

— Эки ай болады. Азрет да, мен да ичебиз.

— Тютюн ичерге юренсегиз, сохталаны къатында да ичиб тебрериксиз...

— Огъай, алагъа кѳргюзмезге керекди.

— Аллай бир да къыйналмай, ичмей къойсанг, не боллукъду да сора?

— Джукъ да боллукъ тюлдю, кесинг тенглиле ичселе, сен да къараб туралмайса...

— Аскер!

— Не дейсе?

— Ёмюрде менден джукъну джашырмай айтыб турсанг сюеме...

— Мен сенден ёмюрде да джукъну джашырмагъанма, джашырлыкъ да болмам! Джюрегими джарыб къарасанг да, андан башха тюрлю джууаб табаллыкъ тюлсе.

Валя, башын Аскерни имбашына сала, акъырын шыбырдады:

— Сакълаб турлукъма, дженгил къайт.

Экиси да тынгылаб бир кесек тургъандан сора, Валя гузаба айтды:

— Бизни ёлтюре болурла, кете барайыкъ, кеч болгъанды.

— Ма, кѳремисе, мени амалтын педагогиканы билмединг да къалдыңг. Къызла уа къадалыб окъуй болурла бусагъатда.

— Огъай, мен билеме: окъугъанма...

Аскер, кечеги тубанны джарыб орамланы тунакы джарытхан чыракъгъа къарай:

— Алай эсе, игиди. Кел, кетейик! — деди. Экиси да бир-бири къолларындан тутуб, бир алада бир къарамлары тюбеше да ышара, гузаба, къарамдан ташайдыла.

Бешинчи Букъ

Рамазан, эшик аллында субай тал чыбыкъчыкъладан габдеш эше, кеси аллына мурулдаб, джырлайды:

— Иш къолай болсун, Рамазан!

Рамазан бирджанына къараб, арбазда Халитнн сюелиб тургъанын эследи.

— Ой, сау бол! Кел, джууукъ бол!

— Не этерге тебрегенсе биягы сен? — деб, Халит кёюн габдешге джетдирди.

— Кёресе, безийбиз... габдешчик этер эдим деб кюре-
шеме, — деди.

— Джашладан не хапарынг барды? Аскер юйде болса, кьолунгу сууукъ суугъа тийдирмеучен эди...

— Ала да тынч-эсендиле. Бусагъатда экзаменлеге хазырланабыз, — деб джазадыла. Энди, бир джылдан бошарыкдыла окъуб, кеслерини башларын тутарча болсала, андан сора меннге джукъ да керек тюлдю...

— Игиди, игиди. Бошарла ала да окъуб. Алан, бусагъатда джашлагъа ышаныу джокъду, окъуб бошагъынчы огъуна кьатын аладыла да келедиле. Къоркъгъандан ичимде джаным джокъду: бизни сылыкъ аллай бир зат этиб кьояр деб...

— Да, не гурушха барды алагъа, хариб! Алай а бизни джашла алай телиле болмазла, сен айтханча, кеслери сюйгенни алсала да, окъуб бошаб, алай аллыкъ болурла... Мени сартын, кеслери разыгъа огъайым джокъду.

— Сен сейир адам кёреме, Рамазан. «Кеслери разыгъа огъайым джокъду» дейсе... Бир къамырсагъанны алыб келсе да, огъайынг джокъду, не-е? Кюл парасын чыгъарырма аллай джашны, ёзге джукъ этмей...

— Халит, ала да адам кьатында джашай шойдула да?.. Алсала да — кеслерича бир окъугъан болур... Кертда дегеннге, бир дырганы алыб келлик болмазла.

Ныгъышда олтуруб, урчукъ ийире тургъан Аминат бла Сапият эркишилени сёзлерине кьошулмай, тынгылаб турдула. Эм артында Сапият сёз кьошду:

— Къой-къой, Рамазан! Бусагъатда адам ангыларыкъ тюлдю... Къайда болмагъан бир дырбызны алыб да кьоядыла. Мырс болгъанды дуния; несин айтаса?.. «Аллах бермесин», де ансы...

Халит хосба бычагы бла чыбыкчыкыны джона:

— Тейри, келинле бир да къайын ананы кёлуне джеталмайдыла, — деди.

Сапият, Хамитни ауузуна чабханына уяла, айтды:

— А кьыз, иги да джетмейдиле. Юй джарлылыкыгъа къарамай, миширти ёлюкча, орунга аунаб турсала... Адеб, намыс билмей, джалан бут, эки чомуртхасын эки джанына ата...

Рамазан сёзню тереннге кетерин билиб:

— Биз бош кюрешибиз даулашыб. Кимни сюйселе, аны алсынла, — деди.

Халит бир кесек сагъыш этиб туруб айтды:

— Тейри, бек тюз айтаса, алай а сагъыш этчи, джангыз джаш... ол да айтханынга сыйынмаса... табсызыракъ болады,.. — Бёркюн кёзлерине тюшюре, — бек ауур тиерикди, алай болса.

— А къыз, сабийни суймегенми барды? Сиз, хариб, эркиши сюек болуб юйюгюзде къымылдагъан олду да, артыкъ бек да сюе болурсуз, алай а мыртхы сюрюю болгъан да, бойнумады, аланы бирин бырнак кёре эсе?! — деб, Аминат Сапиятха къарады. Сапият, джагъасы бусу бола тебреген мор къурт къатапа чепкенини этегине джабышхан джюн устуккуланы ариулай, айтды:

— Бездик ариу! Керти айтама тоба! Былагъа къайгъы эте, джарлы джаныбыздан тойдукъ. Джаханым юйюдю, не суйсе аны этмесе, къулагъыма кирлик тюлдю. Ол да, эшек мыйы ашамагъан эсе, атаны-ананы къачын биллик болур! «Джангы алгъа урур, эски артха турур», — дейдиле. Бусагъатда ёсюб келген джашла, къызла обурдула: хар бир акъыл ышан аладан чыгъады, биз кеси чагъыбызны унутуб сёлешгенлиги бизге.

Была бары да ненча айтсала да, Рамазанны айтханын да тохташадыла...

Кюн батаргъа джетишиб, кёкню къыйырын къызыл бояды. Ингирги аязчыкъ тереклени башларын сыйпай, сескекли чапыракъларын акъырын шыбырдатады.

* * *

Ыйых кюнню ингири эди. Шахарны орта орамында адам кёбдю. Аланы бир къаууму тепсерге барады, бир къаууму джыйылыб ушакъ этеди, кими скверде сёлеше-сёлеше, къолтукълашыб, акъырын джюрюйдю.

Быланы кёбюсю ишден сора джасаныб, солургъа чыкъгъанды. Нина бла Валя площадха джетгенлеринде, Нина макъамын мурулдай келиб, «Шошлукъну» джырлады:

Ночью за окном — метель, метель,
Белый, беспокойный снег...
Ты живёшь за тридевять земель
И не вспоминаешь обо мне.

Джырны джумушакъ, мыдах макъамы Валяны джюрегине джылы тийди. Онгсунуб тынгылаб тургъан Валя, Нинаны тохтагъанын да эслеялмай, эсин сагъышха ийди. Аны къыйнагъан Аскер эди. Джюрегини къайгъысын чачар муратда,

экиси бирге ашыргъан кюнлерин кёз аллына сюеди. Андан да магъана чыкъмазын билиб, боллукъ заманны кёзюне кёр-гюздю.

Валяны сагъышын Нина бузду:

— Валя, не сагъыш этесе аллай бир?

— Кесим алай, джаш заманымы эсиме тюшюре эдим, — деб, Валя амалсыз ышарыргъа кюрешсе да, Нина тенг кызыны кёлундегин «окъуб» бошагъан эди, алай а джукъ айтмады. Бир кесекден Валя «энтда джукъ сора-ды» деб кьоркьгъанча, Нинагъа айланыб:

— Нина, Олег къайдады? — деб сорду.

— Билмейме, къайда эсе да. Армиядан келгенли, бурнун кёкге тутуб айланады... Джалыныр кьарыуум джокъ-ду... Аныча бирни табмаймы къаллыкьма? Тюнене бир джаш бла танышхан эдим... — Нина ахсыныб, эки кёзюн джерге сюзю. Алларына эки джаш чыкъдыла.

— А, Нина, къайдан чыкъдың?

Джашланы бири Нинаны кьолун тутхандан сора, ол да Валя таба айланыб: «мени нёгерим», — деб Валяны джашла бла танышдырды. Бу тюбешиу Валяны хапары болмагъан-лай болса да, Нинаны терслигин терк огъуна ангылаб, къа-шын-башын түйюб, ючюсюне да бир джанын буруб тохтады.

— Келигиз, драмтеатргъа барайыкъ! — деди Нинаны танышы Коля. Сора кишиден джукъ эштмегенинде, Нинаны да алыб, джанлады. Бир атламдан Нина ызына айланыб: «Сау къалыгъыз!» деб, ышара, туурадан ташайды.

— Келигиз, биз да барайыкъ, — деди Юра, Валягъа кьараб.

— Огъай! — Валя, Нина кетген джаны таба айланыб, хыны ышарды.

— Аллай бир нек кьоркьдугъуз менден?

— Мен кишиден да кьоркьмайма. Муну барысын да Нина чыгъарыб айланады.

Джаш ышарды, алай а Валяны тенг кызына чамланнганын эслеб, илгизлик болгъанча, акъырын тебджилдей, джерге кьарады. Джарыкъ халда сёлеше, Коля бла Нина къатла-рына келдиле.

— Танышдыгъызмы?

Валя нёгерине кьынгыр кьарады, алай а джукъ айт-мады.

— Биз билетле алыб келебиз, сиз да барлыкъ эсегиз-... билмедик...

Нинаны сёзлери Валяны джюрегине мизча чанчылыб, кесин мындан ары тёздюралмай, юсюне дуу джанды:

— Бюгече тюбеширинги меннге нек айтмагъан эдинг? Алай этеринги билсем, ёмюрде сени бла орамгъа чыкъмаз эдим.

— Сора, мен сеннге не хата этгенме?

— Этиб не этериксе, андан сора?.. Мен танымагъан адамларыма тагъылыб айланганладан тюлме.

Сёзню тереннге кетерин таныб, Коля, Нинагъа этек джая:

— Къокъгуз, бошунагъа неге даулашасыз? Нина бла мен бюгече тюбеширге деб, алгъын джолда алай оноулашыб айырылгъан эдик. Нина «биргеме нёгер къызым боллукъду» дегенинде, мен да тенгими алыб келгенме.

— Сени кесинг джангыз къоймаз ючюн этгенди алай Коля, — деб Нина, кесине бюсюреу излегенча, башын ёрге ёхтем тутханында, Коля да: «Тюздю, мен Нина бла, сиз да — экигиз...» — деди, кёзю-башы бла Юраны кёргюзтюб.

— Мени къайгъымы этмегиз, меннге киши керек тюлдю, — деб, Валя чорт джууаб берди.

— Алкъын танышмагъанмысыз? — деб, Коля, соруу анга берилгенин билдире, Юрагъа бурулду. Ол да хыныракъ айтды:

— Болду, кёб сёлешме.

Алай болгъанлыгъы ючюн, Коляны тынар акъылы болмай, махтаныракъ халгъа кириб, сёзню аллын башлады:

— Сен къызлагъа сёлеше билмейсе. Мен, къыз не бек ачыуланса да, къол джуууб къоймайма: болгъанны да айтыб, ол кюлгюнчю тынгы табмайма.

— Барысы да сенича алапат тюлдюле, — деб Юра ачыуланды. Сора Валягъа айланыб: «Кечигиз мени» оюмсузлугъуму, — деб баш энишге къарады.

— Сен а, не сёлешгенинги да билмей кёреме... Адамгъа игилик джарашмайды. Сюйгенинги бол! Кел, Нйна, кетейик, — деб Коля аны къолундан тутуб, экиси да къарамдан ташайдыла.

— Хузумду. Мени нёгерими да чыртда андан ашхылыгъы джокъду. Табхандыла экиси да бир-бирин. Аны амалтын, киногъа кечигиб къалдым, — деб Валя бууунунда сагъатына къарады.

— Киногъа алкъын кеч болмагъанды, джети сагъатха, — деб Юра, уяларакъ джууаб этиб, джерге къарады.

— Барыргъа уа боллукъду. Мен кесим джангыз сюймейме, кечегиде...

— Ушатсагъыз, бирге барыр эдик, — деб Юра, асыры таукел сермегенине джунчуб, дагъыда къошду:

— Къоркъмагъыз, мен таза кёлюм бла айтама.

Юраны сабыр сөзлери Валяны оюмун таргъа тыйдыла, амалсыз этдиле. Эм ахырында Валя киногъа барыргъа разылыгъын билдирди. Джолда бара-бара Валя:

— Кёремисе, Нинаны телилиги ючюн... Мени адамым болгъанын биле тургъанлай... Танымагъан адам бла джюрюгенден суймезим джокъду, — деди. Сора, Юраны джанына тиймез муратда, къошду:

— Кёлюгюз къалмасын, мен сизни юсюгюзден айтмайма.

Кинодан чыгыб, сёзню аллы ычхыныб, шагъырейликге тин киргенинде, джаш:

— Билемисиз, биягъында, площадьда, бир бек уялгъан эдим... Мен къызлагъа тагъылычуладан тюлме... Суйген къызыма да кёб сёлешмей эдим, — деди.

Валяны сагъатына къарагъанын эслеб, джаш анга заманны сорду. — Тогуз, — деди Валя.

— Ашыкъгъанмы этесиз?

— Огъай, энтда джарым сагъат барды — тогуз бла джарымда джатыучанбыз.

Бир кесекни тынгылаб баргъандан сора, Валя сорду:

— Биягъында суйген къызыгъызыны юсюнден не эсе да айта тебреген эдигиз...

— Асыры тутхучсуз адам эди... Юч джылны Армияда туруб келгенимде, хар ким кёлюмю чыгъарыб къойдула.

— Сора сиз адамлагъа ийнандыгъызымы да?

— Огъай, кесине тюбеб сёлешгенимде уа, ант-кърал этди... Кечдим... Экинчи бир джашха тагъылыб айланнганын кёргенимде, сёлеширим да келмей къалды...

— Сизни айтыуугъузгъа къарайма да, энтда сюе болурсуз дейме аны?

— Бош келеди кёлюгюзге алай: озгъан заманны ызына къайтарыргъа мадар джокъду. Кесими юсюмден башыгъызда зынтхы тирмен айландырдым, кечигиз...

Валя джуабны орнуна джашил боялгъан къанга бурууну къатына сюелиб: «Ма, мен джетдим, сау болугъуз!» — деди. Юра, бир кесекни сюелиб туруб, акъырын: «Ашхы кечели болугъуз» — деб, ызына айланды.

Валя юйге киргенинде, Юраны юсюнден къоймай соруб билгенине уялыб, къызарды. Экинчи кюн а Нинагъа тюбегенинде, ол да Валядан кёлю къалгъанын билдирди:

— Тюнене мени бир бек уялтдынг. Бизге билдирмей кетиб къалыб, биз а сени излеб айланнганбыз.

— Мен киногъа баргъан эдим; сизге къарауулму боллукъ эдим — деб Валя кесин къоруулады.

— Игитда, Юра бла киногъа барыргъа табсанг, башын-мы аурурукъ эди? Алгъы бурун кесинги супучукъ этиб, артда джашны кѳргенингде уа, бурулуб къарамай, къачыб кетдинг, не-е?

— Не джаш хапарны сандырайса? Сора кесим джангыз-мы барлыкъ эдим да кече?

— Хы... Танышхан заманынгда турсунмагъанча этиб, артда уа биргесине къошулуб кетиб...

— Болду, бош сѳзню къой..

— Ётюркмюдю? Ачыуму болады?

— Мен сени биргенге окъугъанлыгъыма, тели болгъанынги билмей кѳре эдим! Бюгюнден ары къараб кѳрлюгом да келмейди, ѳле турсанг да, къатынга басмам!

Валяны кѳзлерине асыры ачыудан джыламукъла урдула. Нѳгери бла урушханы эсинден кетмей, ингирге тынгысызлай джетди.

Ингир ала эшик акъырын къагъылды. Юйде Валя кеси джангыз эди. Окъуй тургъан китабын бир джанына салыб, эшикни сабындан тутуб сорду:

— Кимсе, не керекди?

— Менме, ары ач, айтырым барды, — деб, джыларгъа тыгъылыб, кючден-бутдан эшитилген таныш ауазгъа Валя сейирсиниб, тюгел да ийнаналмай:

— Нинамыса? — деб сорду.

— Хо.

Эшик акъырын ачылыб, Нина ичгери кирди. Къолун таукелсизирек узата, Нинаны:

— Джарашайыкъ, — дегенин эшитиб, къарагъанында, кѳзлеринде джыламукъ тамчыла агъаргъа хазыр болгъанларын эслеб, нѳгерини узатхан къолун тутуб, кесине къысыб къучакълады, Валя Нинаны халын таб кѳрмей, хапар сорур муратда, бетине джити къараб ангарылды; алай а аны джукъ айтыр къарыуу болмайын, орунга бауурундан къабланыб сытды. «Муну да менден да бек бир бушууу барды. Бош урушхан эдим: джангыз ол терс тюл эди. Ёмюрде кишини къатына бармам. Аскер эшитсе уа, не айтырыкъды? Ол да менден дженгил бирди!».

Валяны кѳлюнде сагъышлары, бири бирин ауушдура, тынгы бермедиле. Джылай тургъан Нинаны къатына олтуруб, башын ѳрге кѳлтюрюб, акъ къолджаулукъчугъу бла джыламукъларын сюрте сорду:

— Не болгъанды? Нек джылайса?

Нина, башын Валяны кѳкюрегине сала, сѳзлерин юзюк-юзюк чыгъарды:

— Адамды деб тура эдим... ол а...

Нинаны сёзлери тамагына тыгылыб, андан арысын айталмай, башын энгишге ийиб тыхсыды. Нёгерини кёлюн чапырыр муратда, Валя:

— Бош сёзле ючюн кыйнама кесинги. Айхай, кёргенинги барысы алапат болуб кялса уа? — деб тенг кызыны джюрегин чапырырга кюрешди.

* * *

Экиси да кинога барырга оноулашыб, орамда бара турганлайларына, Валя Нинаны чыначыгы бла тюртюб:

— Келедиле, — деди.

Нина Валя кёргюзген таба кяраб, Юра бла Коляны эс-легенинде, гузаба атлай, Валяга: «Кярама ызынга, эс-легенча эт да кый», деб айтырга, джашла эрлай ызларын-дан джетиб, саламлашдыла. Кызланы салкын саламлаш-ханларын онгсунмай, Коля кёлкялды кярамы бла экисин да аулай айтды:

— Терслик мендеди, кечигиз!

— Кечмеклик тилемез ючюн, терсликни зтмезге керекди, — деди Валя.

Нина бла Коля джарашыб, кинога кетдиле. Юра, Валяны халын таб кёрмей, сорду:

— Неге эсе да бир кыйналган затыгыз болур дейме? Огъесе...

— Огъай, сагышым, кыйгым да джокъду, — деди Валя акъырын.

— Мени да бююн кёлум бир тюрлю болуб турады... кялай эсе да илгизлик болганча... тюнене письмо алдым да... ол сизге хапар айтхан кызымдан...

Валя, аны сёзюн бёле, сорду: — Не джазады?

— Джазыбне джазарыкды? Биягы фатауаны окъуйду: сенден сора кишим джокъду... кыйдам... не айтайым... Сиз а джууба не джаздыгыз?

— Ийнанмайма, кялай сюйсенг, алай джаша, дедим да кыйдум.

— Алай кьол джууб кюярга джарамайды. Кесигизни кёлюгюзню ангылатыб, тюзеталмаймысыз да?

— Тюзелмезлик адам джокъду дейдиле, алай а мен аны тюрлендиралырма десем, алдарма.

Сёзню башха джанына кыйдыра, Юра джюрегини отун ачды:

— Валя, кялай келеди кёлюгюзге: Нина бла Коля нек урушадыла?

— Мени аладан хапарым джокъду, «аладан» десем да, Колядан. Нина уа асыры буруш, чѐрчек адамды. Ёмюрде кишиге сѐлешмем деб тура эдим...

— Нек?

— Мени сакълагъан адамым барды.

— Меннге айтсагъыз а аны.

Валя тынглай туруб: «Тюнене мен да андан письмо алгъанма», — деб баш энишге къарады.

— Хы, энди билдим, ол сизге уруша болур, мени бла тюбешгенигизни билиб?

— Огъай, ол аны билмейди. — Умут бла къоркъууну арасында башы къалыб, бир кесекден айтды: — Биз энди тюбеширге керек тюлбюз, ангыладыгъызмы?

— Мени кѐрюб болмай эсегиз, сиз айтханнга «огъай» дер къарыуум джокъду.

— Бош кѐлюгюз къалады: мен адамлыгъымы саталлыкъ тюлме.

— Энди экибиз тюберик тюл эсек, мени сизге джангыз бир айтырым бар эди, — деб, Юра Валяны къатына джууукъ келди:

— Джангыз бир соруугъа джууаб берсегиз: мен сизни Аскерден алгъаракъ танысам, джаратырыкъмы эдигиз?

Валяны къызарыб, баш энишге къарагъанын эслегенинде, Юра, дыгалас эте, дагъыда къошду:

— Мен сизни болумугъузну толу ангылайма, алай а Аскерге «меннге ышанма» деб джазылса, не боллукъду?

Валя таукел джууаб этди:

— Алай этерге джарамайды. Сизге алай этселе, къалай боллукъ эди? Сѐз бериб, ызындан къара сабанны сюрюб, алдаб къояргъа джараймыды? Сѐзюнге ие болургъа керексе.

— Сиз аны сакълагъанча, ол да сизни сакълай эсе, ол айтханыгъыз тюздю.

— Сакъламай амалы джокъду демейме, алай а мен аны эртдеден бери танийма, беш джылны бирге окъугъанбыз.

Валя ёхтем сѐлешгенине уялыб, джерге къарады.

Сѐлеше-сѐлеше, площадха чыкъдыла. Площадны бир джанында зыгыт терекчикни кѐргюзте, Юра сорду:

— Валя, эсигиздемиди былайы?

Валя, Юраны сѐзлерине багъа бермегенча, башын силкди.

— Биринчи кере былайда кѐрген эдим сизни, ёмюрде унуталлыкъ тюлме.

Юйлерине джетгенинде, Валя джарыгы чыкыган терезени кӛргюзюб айтды:

— Сау болугъуз! Мен юйге келдим. Нина мени сакълаб тура кӛреме, джатмай.

— Ашхы кечели болугъуз! — деб Юра, Валяны кӛлун кыысыб, таукелсиз атлай, кӛарангыга ташайды:

Орунга киргенден сора Нина:

— Бизден киши эслединми? — деб сорду.

— Огъай. Не болганды?

— Бизни Зина эслегенди. Айтмагъа эди Аскерге! Валя джууаб кӛайтармады. Нина тохтамайын дагыда сорду:

— Юра бла не болдунг? Не айтды?

— Джукъ да айтмайды. Джаратханча кӛрюндю.

— Сора нек мурукку этесе?

— Аскер а! — деб, ышарды Валя.

— Кӛалай салкын кӛарайса сен дуня джашаугъа. Аскерни сени-меничалары кӛб болурла. Бусагъатда джашлагъа ышаныу джокъду.

— Огъай, ол башха тюрлюдю.

Нина Валяны ауазын мыдахыракъ эслеб:

— Суйгенингча эт, мен алай ойнаб айтама. Барыбыздан эсе да сен иги билесе аны, — деди.

Валя: «Барысыны да джокъду хаталары. Бизден чыкмай, аладан чыгъарыкъ болмаз!» — деди.

Нина: «Мени кӛагыб айта болур», — деб кӛлюне келе, нӛгерине джити кӛарагъанында, ол да суйюмлю ышара:

— Кел, джукълайыкъ! — деб, узалыб, чыракъны джукълатды.

Атманы биши

Азретни берген дерсин устазла джыйылыб сюздюле. Алгъы бурун сӛз кесине берилди.

— «Хауаны ауурлугъу барды», деген статьяны сабийлеге ангылатыр ючюн, зртдеден хазырланнган эдим. Сынам этген заманда, дерс берлигимден эки кюнню алгъа Валентина Яковлевнагъа келиб, кӛб билмеген затымы соруб билген эдим. Тюзюн айтсам, сабийле сынамны эталмазла деб кӛоркӛуб тура эдим да, мен кӛоркӛгъанча болмады. Дерсимде джетишмеген затла да кӛбдюле. Сынам этген заманда, дерсге джанджаулукъ элтирге керек эди, сабийле кӛолларын сюртер ючюн. Дагыда кӛлюме джетмеген бир зат: сабийле асы-

ры бек дауур этгенча кёрюндюле, ол мени къарыусузлугъумду. Алай болса да дерсни мураты толгъаннга санаргъа боллукъду, — деб, Азрет сёзюн бошаб олтурду. Азретни дерсинде болгъан алты адам сёлешиб бошагъандан сора, методист Татьяна Тимофеевна ахыр сёзюн айтды:

— Барыгъыз да айтханны къайтармайым. Азрет классны кьолунда тута биледи, сабийлени сюйгени танылады, ол себебден, аны окъутургъа джёню барды. Дерсге деменгили хазырланнганы кёрюнеди. Джаратмагъаным (сиз айтхан кемликлени тышында): окъуучулагъа «ким айтыр меннге?» деб соруу бергенни табсызыракъ кёреме. «Ким айтыр?», — деб кьойса, джарашыу боллукъ эди. Алай а, бу Азретни биринчи дерси болгъанын эсге ала, ол мындан ары да таймаздан игиден-иги дерс берлигине ышандыргъаны ючюн, дерсни «айырмагъа» санаргъа боллукъду.

Татьяна Тимофеевна къарамын Валентина Яковлевнада тохтатды. Ол да методистни айтханына разы болгъанын билдире, кирпичлерин гузаба кьагъа, ёрге турду. Азрет да нёгерлери бла эшикке чыкьды..

...Джангур тохтаб, кюн джайыкьгъанды. Тал, бусакъ, балий тереклени чапыракъларында джангур тамчыла, кюнде алтын суугъа боялыб, мынчакълача, джылтырайдыла. Тёгерек кьозгъалады. Чыпчыкъла джарыкъ халда джюююлдей, джибиген тюкчюклеринден кьанатларын силкиб, сууларын агъыза, бир терекден бир терекге учуб кьонадыла. Джер джангурдан джалчыгъан болур: кёлле кюнде джылтырайдыла.

Скверде тюрлю-тюрлю гокка хансла, суулары таркъаймаса да, «энтда куй» — дегенча, кюннге бетлерин бериб, кёкге къарайдыла. Тереклени тюбю кьырдышда, табигъатны чиби кьолу бла себилген сатанай соханланы джашил чачларын аязчыкъ тараб, энишге ийгенди. Тютюнлей тургъан кьанга бурууну джанында кьарт кюрюч терекни кьабугъу, джашагъан джылларыны джели, джангуру татыб, эски быстырча гырын болуб, терек да, сагюнджюсюн юсюнден аталмагъанына къайгыргъанча, белин бир джанына ангырчакъча бюгюб, булчукълары бла кёкге къарайды. Титилген джюнча, боз булутлу кюелчен кёк кюкюресе да, тамчы акъмайды. Мийик юйлени мюйюшлеринде быргъыладан суу агъыб, таш джолгъа саркъады.

Юйге бара Азрет Аскерге:

— Къалай болду дерсинг, ненча алдынг? — деб сорду.

— Къолай болмады, къалай эсе да абзыраб къалдым...

Аскерни ичи тутмай джууаб этгенине Азрет къайгылы болуб, сорду:

— Нек мыдахса, не болгъанды? Бери толусу бла хапар айт, тынгылауну басыб турма да!

Аскер, уллу кёзлерин тенгине сюзе, айтды:

— Не хапар айтырыкъма, биле болурса да?!

— Сора мен къайдан билликме? Сени дерсингде болмагъанма да.

— Тёрт алгъанма. Дерсден юч минутну кечигиб чыкъгъан эдиле сабийле.

— Ой, сени огъесе! Аны ючюнмю мыдах боласа? Сени дерсинг къыйын дерс эди. Тёрт алсанг — андан сора не керекди? — деб, имбашындан акъырын къагъа, Аскерни кесине къысды.

Аскер тюб эрнин къаба:

— Сен айтхан тюздю, алай а юч минутну кечикгениме джюрегим джарылады, ансы, — деди.

Азрет сёз къошмады.

Тюкеннге джууукълашыргъа, адамланы кёбча керюб, китабларын Аскерге узата:

— Ма, сен бара тур, мен ётмек алыб джетейим, — деди. Аскер юйге джетер-джетмез почта ташыучу къызчыкъны къара сумкасына ышарыб узалгъанын эслеб, туракълады. Тоня сумкасындан конвертни чыгъарыб, ёрге тутта, айтды:

— Иги болду кесинге тюбегеним, бир тепсетейим. Аскер, суююмлю ышара, марджан мынчакълача, тыкъ тизилген акъ тишлерин кёрюзте:

— Кимден келгенин айтмасанг, тепсерик тюлме, — деди.

— Не башхасы барды, сеннге келгенди да?!

Тоня, алай айтханлыгына, конвертни тышына къараб, билдирди.

— Айыралмайма, къуру къол салыб къойгъанды... Бир ишексиз, къаракъашынгдан келген болур?! Ма, ма! Орамда чанчылыргъа уяла болурса, — деб, Тоня, письмону Аскерге узата, орамны энишге кетди.

Аскер юйге ашыгыш кириб, китабларын стол юсюне быргъаб, эрлай конвертни ачды. Ол онунчу классда биргесине окъугъан къыздан келген эди. Аскер Зинаны къол ызын таныды. Зинадан не Азрет, не Аскер письмо алмаучан эдиле, ол себебден бир кесек сескекли кёзлери бла ууакъ тизгинлеге битди. Зина былай джаза эди:

«Аскер! Эм алгы бурун саулугъунгу, эсенлигини билирге сюеме. Къалайды окъуунг?

Бизни джашауубузну кесинг билесе, сен кетгенден бери алай уллу тюрлениу болмагъанды...

Ёмюрде сеннге письмо джазмагъан адам джазгъанына

сейирсинник да болурса. Амалсыздан джазама. Тюз этген эсем, кёрюрге, терс эсе да — кесинг сюзерсе, алай а мени сенден уллу тилерим: кишиге билдирме, артыкъ да Валягъа билдирсенг, эшитмедим деме!!!

Валя бир джаш бла танышыб, бир кере киногъа да баргъанды... Мен сеннге аны барысын джаза турлукъ болмаз эдим, халинги иги билмесем. Сени биргенге кёб ариу къызла окъуйдула, алай а сен, Валянгы унутуб, кишиге алданмазлыгъынгы билеме. Азрет да туура сеничады. Сени бу къайгылы заманында тынгынгы бузаргъа ырымым тартмай эди, алай а болалмадым, — кеч! Азретге бизден салам айт! Кёолунгу къаты къысама. Салам бла Зина».

Аскер, кёзлерине ийнанмай, Зинаны джазгъанын юч кере окъуса да, кёлю хош болмады. «Алай къалай болур? Огъай, былайда мен ангыламагъан бир зат барды. Ойнаб джаза болурму? Алай болгъанлыкъгъа, Зина тизгинин джыя билген къыз шой эди да? Алдарыкъ болмаз. Эм ахырында хан туруб къалдым да!» Тюрлю-тюрлю сагъышла Аскерни башын къысыб тургъанлай (ол да эки кёолун кёнчек хурджунларына салыб, юй тюбюнде ёрге-энишге бара, эшикден Азрет кирди. Аскерни бети-къуту кетгенин эслеб, Азрет, джукъ да айталмайын, ауузун ачыб ангарылды. Аскер хыны ышара:

— Тютюн алдынгмы? — деб сорду. Аскер тютюн пачканы узатханында, Аскер ауузу бла бурнундан кёксюлдум, бурма тютюнню тенг чыгъарыб, юйню ичин чарс этди. Бир кесекден, кёзлерин мыдах сюзюб, сорду:

— Азрет, сен керти сүймеклик барды деб ийнанамыса?

Азрет, Аскерни аллай соруулагъа ёч болгъанын билиб, деменгили джууаб этгерге ауузуна сёз келмей, сорду:

— Андан башха къайгъы джокъмуду? Ол а эсинге къайдан тюшдю?

Аскер тенгини ышаргъанын онгсунмай:

— Керти адамла бир бирине ышанган кючлю сүймеклик бармыды? Кёлюнге къалай келеди? — деб, къысылыб сорду.

— Айтыугъа кёре, барды. Мен окъугъан китабланы сен да окъугъан болурса?! Игитда барды!

— Сен юйдеги джашауну кёй. Мен соргъан башхады... Ангылаймыса? Юйдегили болгъунчу, дегенлигимди...

— Билеме-биле. Юйдегили болгъунчу адамла бир-бирине ышанмай эселе, таза сүймеклик джокъ эсе, бир юй-юрде къууанч бла джашагъан сабийле къайдан чыгъадыла деб тураса?

Сёзлерине ажымсызлыкны дараджасын кѡшханча, Азрет таза кѡлю бла кызды:

— Сен мени тюз ангыла: «сѡймеклик кѡруу юй джашаудады»,— деб кѡяргѡа да боллукъ болмаз. Алай а мен билген бла, сабийле сѡймекликни айырылмазлыкъ кесегидиле.

Аскер, кесини кѡайгысын да унутуб, нѡгерине чам этерге кѡреше, айтды:

— Алан, сен меннге лекция окѡуб кѡйдунг да!... Бир юйдегили адамча да сѡлешесе, сѡйсенг!..

— Биз экибиз юйдегили болмагъанлыкъгѡа, джашауда не бар эсе да, ол нени излей эсе да, аны кѡрѡрге, билирге, анга талпыргѡа борчлубуз.

— Мени бир сорлугъум барды.

Аскер, онг кѡлу бла мангылайын ышый, Азретде аккылы кѡрамын тохтатды.

— Сор! — деди Азрет.

— Сен айтханланы барысы да тюздѡле. Джашай келиб, бир-бирине ышанмагъан адамлагѡа уа не этерге керекди?

— Билемисе, ала халкъгѡа аман юлгюню джаяргѡа боллукъдула... Адам инсан алагѡа онг кѡз бла кѡрамагъанын билесе: аллайланы ангыларын тюзетир ючюн, кѡб иш этиледиле... Адамыча, бир бирин билиб, джаратыб тѡбешгенлени юйлери чачылмайды, деб акъылым алайды.

— Сен ушатхан сени джаратмаса уа, не этерге керекди?

— Мени сартын, ол соруугѡа кѡууандырлыкъ дѡуаб тахан бек кѡыйынды. Джаратмай эсе — дауунгму барды? Аны кѡарасын кийибми турлукъса? Былайда кйшиге да айыб салыуну билмейме: хар адамны табигъат турмушу бирча тѡлдѡ да.

— Сора аны барысын керти айта эсенг, Роза сени кѡюб башханы джаратса, кѡалай этериксе?

— Не этерикме этиб! Андан матухнуму табарыкъма мен? Ол таза сѡймекликни багъасын билмеген, мен юретирча, сабийчик болмаз...

— Аны уа алдайса. Ол башха адамгѡа баргъандан эсе, кесинги асмакъгѡа асарыкъса.

— Асмакъгѡа да асмам кесими, ѡзге, бек кѡыйналлыкъма, сенден кѡалай джашырайым аны?! Талай джашны анга письмола джазыб тургъанларын да билеме, алай болса да, дѡюрегими бир зат иги ышаннга буруб, ол мени сакъларына ийнандырыб турады.

— Сора Роза джашлагѡа дѡуаб кѡайтарамыды?

— Къайдам. Къайтара болмаз деб турама, ажымсыз болмасам да.

— Мен Сапар бла Зухрагъа сукъланама. Насыблыла! Ёмюрде кёлкълды болмайын къалай турадыла экен?..

— Къолайсызды экибизни да чотубуз, Азрет, сора... Ма окъу! Бюгюн келгенди... Юйге бир барыргъа керек эди, — деб, Аскер тенгине письмону узатды.

Азрет эрлай окъуб бошаб, бир-эки да ахсына келиб, Аскерге кёл этер муратда:

— Бу ётюрюкдю. Сени кёлюнге къалай келе эсе да, билмейме, мен а ийнаналлыкъ тюлме.

— Ийнансанг — ийнан, ийнанмасанг — къой, мен а ишексизме «Макъа да чынгайды къызны ызындан» деб тюз айтхандыла. Сауджылдан артыкъны кёрмей тургъанынг башха адамны джаратса да, уллу гурушхасыз болургъа керексе. Къайдан билсин ол сени кёлюнго: къагъытда джазыб ангылатхан бек къыйынды.

— Аны тюз айтаса, — деб Азрет, терен ахсыныб, дугъум кёзлерин джумаракъ этиб, нёгерини бетине къарады.

Джетинчи буйум

Зинаны письмосун окъугъандан сора, Аскер юйге «тансыкъ» болду. «Бу хапарны керти бла ётюрюк болгъанын къызлагъа сорсам, къайсы бири да айтырыкъдыла. Эшта, бу керти болур!» Тюрлю-тюрлю сагъышла Аскерни башын, къалын тубан чегет бауурну басханча, басыб, тынгысын буздула.

Джазгы кюн алапатды. Тёгерек саулай чагъыб. Хар бир тилли кесини джарыкъ ауазын чыгъарыргъа излейди: къууанч, къозгъалыу уллуду. «Сен а не кюнюнге къууанаса?» Бу соруу Аскерни башын асыры кючлегенден къайдагъысын унутдургъанды. Бусагъатда Аскерни кёзюне къызла ишлеген кийим тикген фабрика кёрюндю. Валя, къызла бла бирге джарыкъ ышара, ишден чыгъыб келеди... Юй джарлылыкъны тындырыргъа кюн кеч бет ала болур?! Андан сора — ингир. Ингирде уа... барыр джер азмыды, солургъа суйсенг?» Аскер Валяны башха джаш бла кёзюне кёргюзтюрге не къадар кюрешсе да, джукъ кёюнмеди. Алай боллукъ болмаз: Аскер анга ышаныб тургъанды. Огъай, алай болургъа джолу джокъду!!! «Къалгъанла кеслерин менича нек термилтмейдиле экен? Ушатханларын джаратадыла, ушатмасала уа — къоядыла. Бойнумады, менича бир джаш къыйнала эсе? Сапар... На-

сыблы! Къалай иги джюреги барды: ичи къара кюе турса да, бетинден джукъ таныйламайса! Хар бир адам насыбын бир дженгил табады. Мен а нек табалмайма? Огъай-огъай... Мен тели болуб турама. Хар ким да менденми төреди? Азретни да барды да джарасы. «Кёб джаш письмо джазады Розагъа», — деб турады; алай болгъаны ючюн, «сүймесе, дауунгму барды?» — дейди. Кёзюнге ариу кёрюннген адам сени джараталмаса, не мадарынг барды?

Ахырында Азрет айтханнга келесе... Тюздю аны айтханы. Эшта, ол бура болмаз». Аскерни сагъышыны терен «джукъусундан» джюуюлдеб джерден къурмашча чакъган шаптал терекге учхан чыбыкъ сюрюу уятды. Эс джыйыб къарагъанында, эки къолу эки джумдурукъ болуб, джюреги къаты ура тура эди. Акъырын ёрге туруб, къол аязы бла ауузун джаба, эсней, юйге кирирге тебрегенинде, аллына Азрет тюртюдю:

— Къайдаса? Андагъылы бери сени излейме. Кел, бир джукъ къабайыкъ.

— Ашар кереклим джокъду... Кюнде кёб олтургъаным ючюн тюл эсе, санларым бир бек къыйылгъандыла, къалкъыргъа огъайым джокъ эди.

— Къалкъыялгъа эдинг? Тюнене кече тангнга дери джукълаялмагъан, бююн, кюндюз къалай джукъларыкъса, билмейме? Бетинги аман этиб турма да, кесинги къолгъа ал, хилеу болгъанса. Бойнумады, бусагъатда джюрегинг шош-шош тарай турмай эсе, алай айтаса ансы... Къайгъырмаз аны ючюн, адамны ауузуна аш-суу бармагъан кёзюу да болады, — деб, Азрет, тенгини им башындан къагъа, ичгери кирди...

* * *

— Юйлерине келгенлей, Аскер, кёб олтуруб чыдаялмазлагъын таныб, орунга таянды. Кёзюне джукъу кирмесе да, кёзлерин джабыб, эсин сагъышха ийди. Тыш юйден сёлешген даурла чыкъдыла. Азрет, къулакъ ийиб тынгыламаса да, къулагъына джарты-къурты чалышхан сёзледен Аминатны, Сапиятны, Мариямны эмда Айшатны ауазларын таныды. Джашладан къайсы эсе да юйленнген болур эди — барысындан да кёб Аминат сёлеше эди:

— Тоба, джюз-минг айтсакъ да, Салимни джашчыгъы тюз этгенди... Не пеляхды ол? Берне деб, болгъанны барын этиб туруб, къайда джамёзге да «аман къызгъа къазан къошакъ» дегенлей...

— Башда акъыл болса, быстыр азмыды?!

Аминат, алай бек чарламаса да, Айшатха джууаб этди:

— Не быстыр хапарды ол? Кесинги адетингден кяалай джийиргенесе? Ата-бабабыздан кяалгъан адетди да! Сора, сени айтыуунга кёре, кьюру кяанджыгъа дейсе!

Айшат андан да бек кызды:

— Ата-бабабыз бернени кьоймай, бизге бир иги затны кьойсала, не боллукъ эди...

Аминат, кьатынлагъа Айшатдан джашыртын кёз кыса, айтды:

— Сора, джашчыкъ айтханынгы этмесе, огъайынг джокъду, не-е?

Сёзге Байдымат кьошулду:

— А кыиз, кьойчугъуз бу болмагъан сёзю. Алагъа кяаллай бир кыйыныбыз киргенди, биз сюзе тургъан джашла ариу биледиле. Бизни мыдах этмезликлерин скойсек, биз да аланы мыдах этмезге керекбиз. Джашларыгъыз джаратханны кьайсы биригиз да джаратырыкъсыз, бош чибинлейсиз ансы.

Мариям Байдыматха разылыгъын билдирди:

— Джюз-минг айтсанг да, заман кесини излемии этмей, сени, мени айтханыбызны этмез. Бусагъатдагъы сабийле бизни заманыбыздача баш баулу болуб турмайдыла.

— Тюздю, джаным, тюздю. Зынтхы тирменча, бошунагъа сёлешгенден не барды? Бир да кьоркъма. Айшат, Таубий сени джашынгы кюлпарасын чыгъарыр. Алай болгъанлыкъгъа, бош кьайгъыраса, — деди Мариям, дамлы ышара...

Талай заманны сёлешиб, чюрукъгъан кьатынла чачылгъан болур эдиле. дауур тохтаб, Аскерни кьюлагъына Аминатны сауутланы зынгырдатхан тауушу келди. Аскер, эки кёзюн юйню мюйюшюне сюзюб, кьатынланы сёлешгенлерине сейирсинди. Артыкъ да бек Мариямны сёзлери джюрегине бек джараб, кеси аллына джылы ышарды. Анасы эшикни ачыб:

— Аскер! Турчу, джылы шорпадан бир-эки ич, — деб, акъырын тыш юйге чыкъды. Аскерни, ашаб-ичиб бошагъандан сора, сагъатына гузаба къараб кийингенин эслеб, Аминат сорду:

— Къайры тебрегенсе?

— Анам, къайгъы этме, мен бусагъат къайтырыкъма: джашлагъа тюберим барды.

— Ингирде кечге кяалмай кел, марджа, атанг урушурукъду!

— Бусагъат къайтама, — деб Аскер эшикке чыгъыб, орамны энишге кетди. Тири-тири атлаб, фабриканы туура-

сына джетиб, тюрю-тюрю бояула бла боялган таянчакъ табджанга олтуруб, джюреги кызыу тебе, сагъатына кырады. «Бусагъат! Бусагъат! Ишден чыгарыкъдыла! Беш минут кьалгъанды! Кылай айтыб ангылатайым джюрегим? Тюз ангылаялмаса уа, не этерикме? Не айтыб башларыкъма алгы бурун? Азрет да болса, иги боллукъ эди. Нек ала келмедим аны?»

Соруула бири-бири ызындан кёзюусюз басыныб, даулашдыла. Олтуруб туралмай, секириб туруб, ауузундан тютюнюн да джерге быргъаб, эки кьолун сыртына чалышдыра, акъырын джюрюб тебреди. Мычымайын тишируу дауурла чыкъдыла: ишчиле фабриканы эшигинден тышына тёгюлдюле.

Аскер, кызланы эслеб, алларына чыгаргъа мурат этсе да, аякъларына айтханын этдирген тынч тюл эди Валяны эслегенлей, борбайлары кыйылдыла, алай а кёлюндегин сьогенине джашырмайын айтдырыргъа тырмашхан кючню ауурлугъу дженгиб, Аскерни, акъырын кымылдатса да, аякъларын джюрютдю. Кызладан уялыб, тартынчагыракъ атлагъаны кёрген кёзге билинсе да, Аскер, аланы эслегенча этиб, туураларына чыкъгъанында, Зухраны «Валя, сьоюмчю бер!» — дегенин эштиб, кызла таба айланыб, ышарыб тохтады.

Аскер, кызланы кьолларын тутуб бошаб, тынчлыкъ-эсенлик сорду. Зина Розагъа учхара кёз джетдириб, Аскерге айланыб сорду:

— Азрет келмегенмиди? Муну джюрегин да бир чапыр!

— Келгенди. Юйде джукълай болур. Азретни хатасы уа джокъду, тегеран «Роза меннге ышана болурму?» деб аккыллыды, ансы, — деб, Аскер чам этгенинде, Роза, джукъ да айталмай, бетин Валяны сыртына джашырды.

— Бош болады аккыллы, бир да кьоркъмасын, — деди Зухра.

— Да, сора хата джокъду, — деб, Аскер ышарыргъа кюрешсе да, Зухра, аны кёзлерин сабыр, мыдах сьюзюлгенлеринден къайгысы болгъанын билиб, сорду:

— Аскер! Бетинт аманды, не эсе да ауругъанынгмы барды? Огъесе...

Зина Аскерден джашыртын Зухраны тюртдю, ол да андан арысын айтмай тохтады. Кызла юйге кетиб тебрегенлеринде, Аскер бла Валя артха туракъладыла.

— Валя, сеннге бир кёб айтырым барды... Валя аны ауузуна чаба:

— Мени да барды айтырым: Бусагъатда юйге барыргъа керекди. Бир сагъатдан тюербиз, — деди, сьоюмлю кёзлери джана.

— Мен сени Балахоновну сын ташыны кьатында сакълаб турурма, дженгил кел! — деди Аскер.

Аскер кёкге сагал-сагал басыныб, джауар кьан алгъан кьара булутчукълагъа кьарады. Алай болгъанлыгъы ючюн, андан да себеб табмай, хурджунундан назму китабчыкьны чыгъарыб, окъургъа кьадалды. Бир кесекден, Аскер да эсле-мегенлей, Валя келди. Аскерни эс ийиб окъугъанча кёрюб, Валя бир-эки атламны арлакьда туракьлады. Аскер китабдан башын кёлтюргенлей, аны эслеб, ёрге кьобду. Валя аны таба атлады.

— Кел, олтур былайда, — деб Аскер кьызгъа кесини онг джанында орунну теджеди. Валя, сакълатханына кьайгъыра, сорду:

— Кёб сакълатдыммы? Анам юде джокъ эди да, аны ючюн кьалгъанма былай кеч.

— Ананг кьалай иерге унады?

— Нек иймейди? Нина бла бирге келгенбиз. Азрет да юйлеринде кёре эдим: анамы излей баргъанымда кёрдюм.

— Къайдады Нина?

— Бусагъатда Олег бла кьайры эсе да кетдиле. Тынгылаймыса меннге, огъесе тынгыламаймыса? — Валя Аскерни бир джанына кьараб, кёзлерин чыракъ ийгенин ушатмай сорду.

— Эште турама, айт, энтда не айтырынг бар эсе да.

— Къаллай бир турлукъса юде?

— Не башхасы барды? — деди Аскер, Валяны соруууна джууаб этерге ичи тутмай.

— Нина Коляны джаратады дей эдиле, кьалай келишалды Олег бла? Огъесе, ким бла безисе да, башхасы джокъмуду анга? Джашай барсанг, кёрмезлик затынг джокъду.

Аскер, терен ахсыныб, Валягъа кёзюню кьыйырын джетдирди. Тигине сермегенине да алай уллу кьайгъырмай, эки бутун бир-бири юсюне салыб, джукъа эринлерин кьаты кьысыб, тынгылауну басды.

Валяны ичи кьара кюйсе да, танытмазгъа кюрешиб, мыдахыракъ сорду:

— Олег бла урушханлыгъына, экинчи джарашалмаймыды? Не Коляны хапарын айтаса сен?

— Ким айта эсе да, ол кертиди. Аллай «джарашхандан» магъана джокъду. Кесинги билмегенча нек этесе? Биз кьатыгъызда болмагъанлыгъыбызгъа, хапарыгъызны билебиз.. Барыгъыз да бирчасыз сиз, — деб Аскер кьолун силкди.

— Биле эсегиз да — ол бош хапарды. Нина джалыныр-

гъамы керекди анга? Айтдырмай къоймай эсенг, Нина Коляны джаратмай эди, — деди Валя, туб эрни къалтырай, сёзлери тамагына тыгыла, джылары келиб.

— Сора, кёлю къалгъаны сайын, бирер адам бла танышыб барыргъамы керекди? Бююн Олегден эрикди эсе, тамбла — Колядан, бирсикюн да — башхадан эригир. Алай эте турса, адамны сыйы къалмайды; кеси кибикледен эрек болады, эм ахырында, дуня джашау анга бек мутхуз кёрюнюрге боллукъду.

Аскер сёзлерин айтыб бошагъанында, Валя акъ дарий къолджаулукъчугун чыгъарыб, эслетмей, джыламукъларын сорте, сорду:

— Менден бир джашыргъан затынг барды. Айт бери, нени джашыраса?

— Джукъ джашырмайма... Кесинг бек ариу билесе мен айтырыкъланы.

— Мен джукъ да билмейме... Керти, сен айтханча эсе, Олег Нина бла къалай джарашды сора?

— Аны меннгеми айтханды? Сен бил! Сенсе аны биргесине айланнган. Экиси да тенг сюерге керекдиле. Олсагъатда боллукъду ишлери онгуна.

— Алай боламыды да?

— Игитда болады.

— Мен анга ийнаналмайма. Сан бир болур — адамланы барысы бир юлгю бла къалай бичилирле?

— Сен а игитда ийнанмайса! Аскер къатынгда болмагъанлыкъгъа, джашла азмыдыла, заманынгы зыраф ашырыб не этесе? — деб, Аскер кёлкъалдысыны башын ачды.

Валяны джюрегине бу сёзле джити мизча чанчылдыла. Кёзлерин джыламукъ басыб, сокъур туюмчекни тешер муртада:

— Сени кёлюнге не келе эсе да, андан хапарым джокъду, ёзге менден эштиринг: не кюрешиб чучхусанг да, менде терслик табаллыкъ тюлсе, — деди.

— Қъалай терс болмайса, башха адамгъа тагылыб айлансанг?

— Ким айтады аны?

— Не башхасы барды? Мен ишни болушлусуча айта тура шойма да?! Огъесе сеннге асыры азлыкъмы этеди?

— Аскер, джангыз бир сорлугъум барды.

— Не затды ол сорлугъунг?

— Не болгъанды сеннге? Былай къуджур болуб къалай къалганса? Алгъын адам сёзню ангылаучан эдинг, энди уа... билмейме... сени таныгъан бек къыйынды...

— Мени кёбле таныялмайдыла. Сени танысала боллукъ-ду. Огъай демейме, хайда, кесинге кёб танышла изле... Мен алай боллугъун билиб, окъургъа кетерни аллы бла сеннге айтхан эдим...

— Бек тюз этген эдинг айтханынгы: мен аны ёмюрге унуталлыкъ тюлме, не ючюн десенг, ол кюн сен — мен таныгъан Аскер эдинг, адам сёзлеге къараучу Аскер тюл эдинг.

— Адамла билмегенлерин айтмайдыла.

— Урушургъамы чакъыргъан эдинг мени?

— Огъай. Сени бла урушур къарыуум джокъду, къалай сойсенг, алай джорю.

Аскер, арт сёзлерине сокъураныб, «анда не терслик бар эсе да — тиширыуду, кёлюн алыргъа керекди» деген акъылда тохташыб, онг джанына бурулгъанында — Валя джокъ. Аскер, аны кызыу-кызыу атлаб кетиб баргъанын эслеб, ызындан кычырды, алай болгъаны ючюн Валя, бурулуб къармай, кёзден тас болду.

Сезизинчи Башы

— Былай кел, Валя! Олтур! — Зухра, ёрге къобуб, тенг кызын акъырын кымылдагъанча кёрюб, тёзалмай, къолундан тутуб, къатына олтурта:

— Нек мыдахса? Къайдан келесе? Сыт хапар, — деди.

Валя кысха джууаб этди:

— Юйден келеме...

Джазгъы кюн сёйюмлю ышара, мийик кёкден къарайды. Кёкде, джюн устуккулача, кау-куу чачылгъан боз булутланы джел сюрюб, бир-бирине къошаргъа кюрешеди. Скверни ичинде джоппу битген гокка хансла бетлерин кюннге бергендиле.

Зухра паркны тегерегине тизилген джашил кипарис чырпычыкълагъа кёзюн чыракъ ийиб айтды:

— Сен насыблыса, Валя... Хатанг джокъду.

— Нек?

— Бир да къуруса да, Аскерни айдан бир кёресе...

— Андан не файда барды дейсе?!

— Кёб селеше болурсуз, бир бири кёлюгюзню иги ангылайсыз да!

— Къайда ангылагъан! Адамны кёлюн, иннетин билген алай тынч тюлдю, — деб, Валя джерге къараб ахсынды. Зухра Валяны кёлюндегин къоймайын, чучхуб, тышына тёкдюрдю...

— Билмейме кылай этерге да, — деб, Валя, хапарын бошаб, тенг кызыны кёзюне кыызгъанч ышарыб кыарады.

Зухра саггыракъ сорду:

— Юраны юсюнден эштиб кыала болурму кёлю?

— Кыайдам. Мен да алайыракъ ангыладым.

— Муну кыатына бармай кыойсанг, не боллукъ эди? Дженгингденми тартарыкыды? Онунчу классда окъугъан заманыбызда Юра сени ызынгдан айланмаучанмы эди? Аны удуб кюрешген Зина болур ансы, Аскер кыайдан биледи?...

— Аскер бла Зина энчи сёлешалмагъандыла: кёрдюгюз да, келген кюнюнде огъуна барыбызгъа да бирге тюбеди.

— Джазыб билдиралмайды дебми тураса?

— Зина кыарнашына джан баса эсе, кыалай джазарыкыды?

— Чиркитдинг шойт да кыарнашын?

— Зина уа, Юра сенден ыз табмазын таныгъанында... амалы неди? «Джеталмагъан джер тырнар», деб, сизни бир-биригизден айырыргъа кюрешмей не этсин? Кыалай тюрю болуб кыалгъанды Зина? Энди анга да тенгим де да тур!

— Тюз айтаса. Энди ангылай башлагъанма. Аны барысын Аскерге ангылатхан бек кыыйынды. Ол меннге, таб, сёлеширик да болмаз...

— Сёлешмей, не амалы барды? Биз аны «керегин» берирбиз ортагъа алыб. «Урушмай айырылгъан, уялмай кыошулур» деб, бизде сёз барды. Ууакъ кёлкълды ючюн неге кыыйналаса?.. Экигизни халигиз да бирчады: сиз бир-биригизни табарыкысыз!.. Валя, уяла-уяла, акырын айтды:

— Барындан да терс — Нинады... Ол болмаса, башыбыз быллай сёзлеге кыаллыкъ тюл эди... Мен да амалсыз болуб...

— Нинамы? Анга не? Сюйсенг кел, сюймесенг — кыой, сеничала азмыдыла? «Тюлкюню базарда не кыайгысы барды» дегенлей, ол кишини кыайгысын этиб алай уллу кюрешмез: кесинг билесе, сенича сенкилчек джюреги джокъду аны... Кыуру Нинагъа тууарыгъа умут этмегиз терслики! — Зухраал бармагъын хауада силкиб кыалтыратды. — «Балтада да, сабда да барды», ненчагъыз кыатышхан эсегиз да, барыгъыз да терссиз, — деб, Зухра Валяны кёзюне ышарыб кыарады. Валя, джукъа кыызыл эринчиклерин эмгени сайын эки джаягъында эки чунгурчукъ бола да чачыла, сансыз бармагъында джюзюгюн бура, айтды:

— Зухра, не этериксе бюгюн а? Кел, бизге барайык, бир кесек олтурубуз.

— Тохта, кызла «киногъа барыр эдик», дей эдиле. Не этсек да, бирге этерикбиз.

— Къаллай киноду ол?

— «Къыйын сабийле» дейдиле.

— Къачан келликдиле? — деб Валя сорур-сормаз, бир джанындан Нина, Олег, Сапар, Зина, Аскер чыгыб, алагъа къошулдула...

Къобанны ташлы джагъасында къарт тал терек белин бюгюб, субай джаш булчукъларын баргъан суугъа таратады. Джелчик уруб, булчукъла суугъа ташая, ызларына чыкъгъанлары сайын, джашил чапыракъчыкълары къалтырай, тегерек, ауур тамчылары кюнде джылтырай, сууну юсюне чомарт бюркедиле. Айрымканчыкъда ахуюл келтирген къуу дюккючле тамырлары ёрге айланыб чончаядыла. Былайда сабийле кими кыызгъан суу ташха олтуруб, кими исси къумгъа джатыб, ойнайдыла. Азрет, тал терекни юсюне олтуруб, суу шууулдагъан тауушха тынгылаб, сагъыш этерге ёч эди. Окъугъан китабларын кёбюсюн былайда окъугъан эди. Джюрегини эм багъалы сёзлери да былайда тууучан эдиле... Роза... Кёлкъалды тыхсыугъа ёкюл болуб кюрешсе, да, ышаныуу къурумайды... Азрет аны бек уста биледи. Эх, чакъгъан джашлыкъны алтын кюнлери! Ненча кюн кетгенди андан бери! Сансызды!

Хурджунундан блокнотчугъун чыгъарыб, нени эсе да джазыб, ызына салды. Джалан баш, бучхакъчыкъларын ёрге этиб, эки къолчугъун тобукъчукъларына салыб, энишге ийилиб, къармакъны акъ халысын суу кымыл-датханы сайын, сескекли бола да, онг къолчугъун тобугъундан алыб, къумгъа чанчылыб тургъан чыбыкъгъа узалгъан «чабакъчычыкъгъа» Азрет сейирсиниб, кёб къарады... «Юретирге керекди — суугъа алдатады кесин» деб кёлюне келсе да, ызы бла сокъуранды. «Къой, аймысына, безисин — сабий тюлмюдю!... Ингирде, чабакъ туталса, аз бек къууаныб хапар айтырыкъ тюлдю анасына! Тенглерине уа! Алагъа уа — махтаныргъа огъай дерик болмаз!...»

«Ма, былайда олтуруб турады, биягъы джеринде!» — деген таууш Азретни эсин джыйдырыб, ызына къаратханында, кызланы эследи. Зухра кукаланыб, Азретге айланыб, бюсюреусюзюрек айтды:

— Болгъанды джанынгдан джатыб тургъанынг! Тур ёрге! Бизни къайыкъгъа минерибиз келеди.

Азрет, не аз да сейирсинмей, накъырда халда амалсызракъ джууаб этди:

— Не этесиз бу иссиде къайыкъгъа миниб? Салкъ-

ыннга олтуруб, джаш заманларыгъызны эсигизге тюшюрсегиз иги тюлмюду.

— Джаш заманынг кесинг тюшюре турурса эсинге — биз алкъын къарт болабыз деб къоркъмайбыз, сенича! — деб, къызла кюлдюле. Алай а Азрет да «борчда» къалмады:

— Кёлю джаш болгъан да игиди: не десенг да, умут уллу болады.. Гыдай эчгини хапарынлай...

Талай минутдан Азрет, къызланы къайыкъгъа миндириб, узун агъач къалакъла бла сууну булгъай, кёлню ортасына чыкъды. Талай кере кёлню төгерегине айланнгандан сора, къызла къайыкъны кеслери джюрютюрге оноулашдыла. Кёзюу алгъы бурун Зинагъа джетгенине, ол къалакъла бла сууну тартханы сайын, олтургъанланы юслерине суу чачылыб, дауурдан, алдыла. Юсюнде кийимлери дибидикча болгъанын да эслемей, Азрет кесин кюлкюге берди. Асыры бек кюлгенден, кёзюне джыламукъ уруб, харх сёл болгъанында, айтды:

— Аякъларынги иги тире, къолларынги къатдыр, къалакъланы терен батдырма: кючюнг джетерик тюлдю...

Роза «къайгъыны» башын ачды:

— Ары къыйыр сюреми таба сюр къайыкъны: бусагъат башы-тюбюне айланады!

Сора Зина айтханын толтуралмазлыгъын билиб, Азретге ышаннгылы кёзлери бла къараб, ауазын буйрукъ халгъа кёчюре:

— Зинагъа болуш, неге къараб тураса? — деди. Зухра кюле-кюле чам этди:

— Эшта, ёмюрге къайыкъгъа минмезча болдугъузму, неллайсыз?!

— Аны да сен табхан эдинг! Джыгълсакъ, сенден кёрлюкбюз! — деб, Роза Зухрагъа ышарыб къарады. Зина, Азретни болушлугъу бла, къайыкъны кёлню джагъасына джыйды. Ол, сабыр джюзе барыб, мычымай джити бурнун къумгъа уруб, бир-эки да чайкъала келиб, тохтады. Зинаны къалакълагъа таукелсизирек узалгъанын эслеб, суу джагъада къызгъан къумгъа джатыб тургъан бир чырайлы джаш, онг чыначыгъына таяныб, къара кёзлюклерин ала, айтды:

— Эгечим, дунияны юсюн джибитгенсе... Кюн сайын былайгъа келе турсанг, мен сени юретир эдим...

Зина, джаш таба хыны къараб, тигине сермеди:

— Кертими айтаса? Андан сора айтырынг бар эсе да, унутма, артда кеч боллукъду.

— Сен бош чарлайса... Мен таза кёлум бла айтама, — деб, джаш накъырдасын бурдура, Зинаны сёлешдирир джанындан болду.

— Кёлюнде кыру андан сора джукъ джокъ эсе уа — джазыкъса. Мен асыры кеч джокълагъанынга бек кыйгырама, — деди Зина ёхтем ауаз бла.

— Эшта, анангы сенден сора акыйллы кызы болмаз?!

— Тели, акыйллы эсе да, джангыз кызы барды.

— Ол а белгиледи. Шо, сен мени эгечим бир болгъа эдинг!

— Олсагъатда мен кесими, ёзге этмей, асмакыга асар эдим!

— Сенге сёз ангылатхан бек кыйынды, — деб джаш, болмазын таныб, андан тереннге киралмай, кыра кёзлюклерин да салыб, бетин кюннге бериб, биягындай кыумга сыртындан тюшдю.

Кёсюю джетиб, Роза кыйыкыны ортасына таукел олтурса да, ол да Зинача, ауур кылакъла суугъа батыб, аланы чыгъарганы сайын олтургъанланы юслерине сууну, аякъ бла кыйыганча, чачды. Тенглени кюлкю басды. Барысындан да бек Роза кеси кюле эди.

Кетер заманлары джетиб, кыйыкыны кёлню джагысына элтиб, барысы да тышына чыкъдыла. Кызланы бири, джибиген джаулыкъчугъун сыгъа: «Сау бол, бююн айтханыбыздан чыкъмадың», — дегенинде, Азрет «Не сау болу барды аны? Майна, анга этигиз бююреу, бир иги джибитди кесигизни да», — деб Розаны кёрюздю.

* * *

Кеч бет ала Аскер бла Валя тюбешдиле. Экисини да джюреклеринде бушуу уллу болса да, бир бирин терслемей эдиле. Кызла «кереклисин» берген болур эдиле, Аскер джукъ айтмай кёб турду. Сёлешмей тургъанына джунчуб, кесини ауазындан кюркыганча, джумушагыракъ болуб, сёзню аллын ачды:

— Валя, бир зат сорсам, айтырмыса тюзюн?

— Не сорлукъ эдинг? — Валя, джангы танышхан кызча, бир джанына кырады.

— Алдамай айтсанг, сорлукъма...

Валя, Аскерни «багъалы соруун» билирге кыаст этгенин билдирмезге кюреше, бююреусюзюрек:

— Ненча кере алдагъан эдим мен сени? — деб сорду.

— Ма, энтда джанынга тийди... Алдагъансамы дейме сора?!

— Да, сен айтыугъа кёре, алай ангылашынады... Алай болса да, сорлугъунг соруб кый, артда унутуб кыорса... сени аллай кылыгынг болуучанды, — деб, бети джарыб, Аскерде ышангылы кырамын тохтатды.

— Валя, бирсиюн мени кёргенинде, кёлюнге не келген эди?

— Келиб не келлик эди сора? Неге эсе да бушуу этгенинги таныган эдим...

— Валя! Мен сени юсюнгден кёб сагыш этген эдим...

— Аскер, джукъ айталмай туруб, бир кесекден юзюлген сёзлерин джалгъар муратда, амалсыздан тютюн къабындыра, сорду:

— Сен а?

Валя ол сорууну башха адамдан эшитсе, джууаб берлик болур эди, не ючюн десенг, талай кере Аскерни унутургъа юрешгенинде да, джюрегине айтханын этдиралмагъанды. Бусагъатда уа, Аскер таза кёлю бла соруб джууаб излегенин сезгенликге, Валя «джукъ айтмазгъа: джюрегини теренинде кеси кесине сёз берди. Аскер да кёлюн сезгенча, «магъаналы» джууаб эшитиринден тюнгюлюб, сёзню башха джанына бурдурду:

— Бусагъатда кечеле бир узундула, сагайыб къаласа да, экинчи джукълаялмайса...

— Иши аз адамгъа кёрюнеди алай... сени айтыр къарыуунг а джокъду: экзаменлеге къачан хазырланныкъса?

— Алагъа хазырланыр ючюн, адамны ёмюрлюк джашауунда боллукъ къууанчы джюрегин таймаздан алгъа учундуруб турургъа керекди.

— Сени учундурмаймыды аллай къууанч?

— Валя, ол мени учундура да болур, алай а мен анга ёкюллюк этала болмазмамы деб къоркъама бир кесек.

— Къоркъмаз ючюн не этерге керекди?

Валя бу сорууну иш этиб берген эди: анга Аскер кереклисича джууаб берсе, Валя аны кёлюн билликди! Аскер аккылы болуб къыйналмады, кёлюндегин джашырмайын, тышына тёкдю:

— Билмейме. Ийнан, билалмайма. Мени башым ишлемегенли эки-юч кюн болады...

— Мен анга ийнаналмайма, Аскер! Ишлемей эсе, кесинги кёбдюре эдинг да, къайда болмагъан сёзлеге кесинги терилтиб... Ийнаныб барсанг, ёзге джукъ этмей, башынгы суугъа атдырыр Зина.

— Не Зинады ол? Ким этгенди аны айтханын? Къачан?.. Билирге сюе эсенг, юйге келгенимде, алгы бурун сизге тюбеген эдим...

— Хы, айт бир-эки таурух... Кимни ийнандырлыкъса?

— Таурух зат да тюлдю... кертиси да алайды...

— Хо, алайды... — Аскер Валяны хыны ышаргъанын,

джолда озгъан машинаны джарыгы ургъанында, кёзюню кыйыры бла учхара эспеди, — сеннге письмо да мен джазгъан болур эдим, алаймыды?

— Валя, кьой керексиз сёзю. Письмону мен тюненеден бери унутуб бошагъанма, сен да унут.

— Унуталлыкъ тюлме... болмагъанланы джазыб... ол мени тенгимди... адамгъа аман айтыргъа уялмагъанды...

Валяны ауазы кьалтырады. Аскер, салкын болса да, кызыны кёлюн алыр муратда:

— Валечка, бош кыйналаса. Ол сеннге «аман», «иги» деб джукъ айтмагъанды.

— Айтмагъан эсе, нек джашыраса?

— Ма, джашырмайма, — деб, Аскер хурджунундан эки бюкленген конвертни чыгарыб, эрлай джыртыб джерге атды. — Джокъду письмо, джокъду Зина. Барысы да ётюрюкдю! Кечерикмисе энди?

Валя башын Аскерни имбашына салды.

— Энди кьаллыкъмыды менден кёлюнг? — деб соргъанында, кызы, башын булгагъаны бла кьоймай, эрке юренген сабийча, кука халда «огъай» деди.

Валяны таза иннетине кёлленген Аскер, айтды:

— Биле эдим... Мен сени аны ючюн...

Валя, андан арысын айтдырмай, кьолу бла ауузун джабды:

— Айтма ол сёзю! — Аскер «бюсюреусюз» тынгылады. — Аскер, сен окъуб бошасанг, кьайда ишлериксе?

— Билмейме. Не башхасы барды?

— Узакъ джары тюшсенг а... ыхдырмагъа кириб турлукъ болурса?.. Юйге уа келликмисе?

— Бош кьоркъаса: туура сен айтханча боллукъ болмаз. Кьайда да адамла джашайдыла. Окъуб бошагъандан сора, кьалайгъа ийселе да, барыб ишлерге бойнубузда борчубузду. Джашауум аман боллукъду деб а кьоркъмай шой эдим: кьалай этсенг, алай болады. Юйге уа игитда келесе... ыйыкъдан, айдан...

— Билеме сени кьоркъмазлыгынгы, кесим алай ойнаб айта эдим... Кертда, бир-бир адамла узакъ джары барыгъа сюе болмазла.

— Мени сартын, кьалайда урунсам да, алайы мени туугъан джерим болуб кьаллыкъды.

— Сен тюз айтаса, Аскер, мени акъылым бла, алайды. Валя сагъатына кьараб, айырылгъанында, сагъат тогъуз болгъан эди. Терезеден ургъан джарыкыгъа кьараб, кеси аллына ышара, шыкьыртсыз юйлерине кирди.

Экинчи кюн Азрет «биягы терегине» олтуруб турганлай, Роза:

— Насыбынг да барды: бу кьарт терекни тамырын суу ашаб аудурмай кьалай тура эсе да? Ол болмаса, кьалай этерик эдинг? — деди, Азрет тынгылауну басыб, тютюн кьабындырыб, ичине джут тартды. Роза Азретни «кьызганчлыгын» ушатмай, кёлюне келгенни айтды:

— Асыры кёб тютюн ичесе... Алгын ичмей эдинг да, кьайдан юрендинг бу аман кьылыкьга?

— Окьуб бошаганлай — кьоярыкьма... Экиси да талай заманны сёлешдиле... Роза кете тебрегенинде:

— Тамбла, сиз ызыгьызга кетер заманда, биз ишде боллукьбуз... Кёлюгюз кьалмасын, — деди.

— Бизни сизден ёмюрде да кьаллыкь болмаз кёлюбюз, — деб Азрет, Розаны кьолун кьыса, чомартыракь сёз бла кёлюн билдирди...

Тогьузунчу баш

Аскерни бети амандан-аманга кетиб тебреди. Узун, джити бурнуну эки джаны бла себгилле джайылдыла. Кьара кьалын кьашланы тюбюнден, кёк тырмы тартылыб, сёйюмлю кёзле теренден кьарадыла. Биргесине окьуган нёгерлери анга эртдеден огьуна эс ийиб, кьайгьырган эдиле:

— Аскер, ненг ауруйду, бетинг нек аманды?

— Билмейме, кесим билиб а джокьду хатам, — деген болмаса, ала андан джукь эшитмедиле. Бир кече, дерслерин этиб бошагандан сора, Азрет, тенгини джюрегине кьолун салыб джыйырылганын эслеб:

— Не болганды? Ненг ауруйду? — деб сорду. Аскерни джууаб этмегени Азретни кьыйнады.

— Врачны чакьырайыммы?

— Огьай. Бусагьат иги боллукьду... джюрегим... кеси алай, бир алада бир чанчады, — деди Аскер, тенгине кьарамын сабыр сюзе. Алай болганлыгьы ючюн, аны халын таб кёрмей, Азрет джалан баш эшикге чартлаб чыкьды.. Мычымай, кьызыл крести джана, «Москвич» шыб деб джетиб, юйню аллында тохтады...

Узун джарыкь коридор. Терезе тюбледе тюрлю-тюрлю джашил гокка хансла. Кьабыргьагьа кьысылыб, акь гетен бла

тышланган эки диван, талай таянчакъ шиндик бардыла.

Коридорну ичи шум болганды. Аскерни тенглери барысы да дерследен сора, кыйын ауругъанын эшитиб, хапар билирге джыйылгандыла. Ичгери да киралмай, орунларына да олтуралмай, ёрге туруб, дыгаласха кириб тургъанлай, Азрет, медсестра кызыны келе тургъанын кёрюб, аллына чыгыб, тохтата сорду:

— Къалайды?

Медсестра, салкын болуб, джыйылганлагъа «Дауур этмегиз!»— деб, акъырын эшикни ачыб, ичгери ташайды. Талай тынгысыз кёз эшикке битдиле.

— Эшта, къолай болмаз, ол аны ючюн ахсыныб, джукъ айтмай барады, — деб, Азрет нёгерлерине тёзюмсюз къарады.

— Кыйын болса, джашырмайын айтырыкъ болур эди. Мен билеме: Аскерге джукъ да боллукъ тюлдю, — деди Галя...

— Тохта!— деб, кызыланы бири къулагын сакъ ийиб тынгылады. Юйню ичинден, зынгырдагъан таууш бла биргелей, хирургну «Бер!» дегени эшитилди. Талай замандан сора хирург, акъ халатыны дженглерин энишге ие чыкъды. Джашла, кызла, бир бирини ауузуна чабыб, хапар сордула. Анатолий Николаевич, мангылайын басхан терни сюрте, чал ургъан мыйыкъларын сылай:

— Сиз бош дауур этесиз, чачылыгъыз, — деди.

— Анатолий Николаевич... — андан ары джукъ айталмай, Азретни тамагына сёзю тыгылды.

Къарт хирург аны сыртындан къагъа, джыйылганланы барына да бурулуб айтды:

— Бююн сизге джукъ айтмакълыкъ бек кыйынды: кесим да билмейме неси ауругъанын. Сиз кемсиз этерча джугъу джокъду... тамбла келирсиз.

Экинчи кюн Азрет барысындан да алгъа келиб, Аскер джатхан юйню эшигин сакълады. Анатолий Николаевич «бу сагъатда кирирге боллукъ тюлдю» деб кюрешсе да, Азрет, юсюне да акъ халатны къаблаб, кирди...

Акъ джабыу джайылган орундукъда Аскер сыртындан джатыб тура эди. Азрет тенгини къатына олтуруб:

— Къалайса, маджал боламыса? — деб сорду. Аскер, башын булгъаб, тенгине къараб айтды:

— Биягынлай турама... джокъду тюрлениуюм... нем ауругъанын айтыргъа унамайды. Мен кесим а джюрегим чанчхандан сора джукъ ангылаялмайма. Алай къуру да болуу-

чан эди... Бош джатдырыб турадыла мени... Дарманла берселе, ичиб турсам, дерследе да кълмай, иги боллукъ эди...

— Сен алкъын солургъа керексе, дерсле ючюн кългъы этме, юге джазгъанма, келликдиле... Валягъа билдирмегенме алкъын... — деди Азрет, тенгини джастыгъын тюзете.

— Нек джазгъанса? Энди мен тамбла, бюрсюкюн орундан турсам, айыб болмазмы — сен да дунягъа къууу этиб? Бютюн да бек къызланы кълнама, тилейме.

Азрет, терслигине уялгъанча, баш энишге къараб, джууаб этмеди. Бусагъатда селешген анга бек кълын эди. «Валягъа джазмагъанма» десе да, ол къызланы барысына да Аскер ауруб башлагъан кюн огъуна джазгъан эди. Бир кесекден, кълсылыб тургъан къллерин акъларын ача, Аскер:

— Валяны чакълрма: эшитсе, кълналлыкълды... Ол мени кълтымдады, ма! — деб, сълюмлю ышаргъан бурмачак кълзны картчылгын кългюзте, кълрыусуз ышарды...

* * *

Кечени-кече узуну Аскер сандыракъл этиб чылкъды. Аны сакъллагъан медсестра кългъллы халда ёрге туруб, бу джаш адамны кълюнде не болгълнын, неге кълналгълнын билирге мурат эте, аны юзюк-юзюк съллерине къллакъл салыб тынгылады:

— Анам! Анам!

— ...Сабилле! Тюз олтуругълуз! Китабларылгълзны чылгълрыгълз! Сау кълал, Валя!.. Азрет, Анама айтырса — мен бусагъат къллтырыкълма — къллгъл этмесин...

Аскерни кълургълкълсгъл эринлери бир-бирине джабыша, мангылалы отча кълзыб, бютеу санын тер басды. Ол «селешиб» бошаб, бир-эки кере да тюрюрюгюн джута, къллери джабылыб джукългъл киргенинде, медсестраны кълюне былай келди: «Бу джаш адамны, бър ишексиз, юлюне, тенглерине айталмай тургъан бир за-ты барды. Валя!.. Кимди экен ол?»

Медсестраны кълю такълр болуб, сагълшха кетиб тургълнлай, эшик ачылды.

— Аскер былайдамы джатады?

Орта бойлу, кълтангы битген эркиши, бети акъл учхун болуб, бушуу халда къллери энишге сълзю. Сестра бу киши ауругълнны атасы болгълнын билди, дагълда ишексиз болур ючюн, сорду:

— Сиз ким боллукълсуз?

— Мен — атасыма. Была да (кълатында сълелиб тургълн

Аминат бла Соняны кѳргюздю) анасы бла эгечидиле... Кирирге боллукъмуду?

Сестра башын булгааб айтды:

— Мени кишини иерге эркинлигим джокъду. Ариу, мен сизни иерге мадарым болса да, ол бусагъатда джукълаб турады. Уянса, кѳрюрсюз, врач да келликди ол заманнга...

— Не болгъанды? Джашырмайын айт! — деб Аминат, эки кѳзю суудан тола, узалыб билегинден тутду.

— Билалмайма, врач келсе, сорурбуз. Алай а сиз кѳркъарча заты болмаз. Бир кесекчик олтуругъуз, ол да келир, — деб диванны кѳргюзтуб, сагъатына къарай, шыкыртсыз ичгери кирир-кирмез, Анатолий Николаевич эшикни аллын сакълагъан ючеуленни эслеб:

— Сиз ауругъаннгамы келгенсиз? — деб сорду. Рамазан, кѳзлерин хирургдан алалмай, сорду:

— Аскерге не болгъанды? Кѳрюрге боллукъмуду?

— Аны хаталы заты джокъду. Бусагъатда киргенлигигизге, аны кыйнагъан болмаса, не этериксиз...

Анатолий Николаевич, къартланы сабыр сюжюлген кѳзлерине къараб, чорт джууаб этгенине сокъураннганча, джумшакъ ауазы бла, акъырын:

— Анга кѳб сѳлеширге боллукъ тюлдю... джюрегин кыйынамагъыз! — деб, джашны кѳрюрге эркинлик берди.

Аскер лисор орундукъда джатыб, юсюне акъ джабыуну джабыб тура эди. Ичгери киргенлени кѳргенлей, ѳрге туругъа силкинди, алай а сестра анга:

— Къымылдама, — деб ызына сыртындан джатдырды. Аминат джашын къараб кѳргенлей, кѳзлери суудан толуб, хапар сорууну орнуна, башын орундукъга салыб джылады. Аскер, анасын сабыр къарамы бла аулай, айтды:

— Анам, нек джылайса? Меннге джукъ да болмагъанды... Джылама.

Рамазан да, джашы бла бир тилли болгъанча, Аминатха:

— Нек этесе былай кемсиз? Джашынгы бир хатасы джокъду... Джаны саулай, ѳлгенлеге ашыырса сен адамны.

Аминат бир кесек сорукъганында, Рамазан джашына:

— Ненг ауруйду? — деб сорду.

— Кѳкюрегим ауруйду, — деди Аскер, сол къолу бла мангылайын сылай... Аминат, эки кѳзюн джашындан алалмай, сорду:

— Не ашарыкъ эдинг, джашым?

— Джукъ да керек тюлдю меннге, анам. Къайгъы этме-

гиз, джарлылыгыгыгызгъа къарагъыз. Мен тамбла, бирсикюн болса да школгъа джюрюб тебрерикме.— Эгечини джылагъанын кѳрюб, къатына чакъырыб:

— Соня, эшитмедим деме! Меннге кѳргюзтме джыламукъларынгы! Иги окъу, — дегенинде, Соня кѳзлерин сюртдю.

Джарым сагъатдан ючюсю да сѳлешиб бошаб чыкъдыла. Ингир ала биргесине окъугъанла — Валя да ала бла эди — ариу ийис этген гокка хансла да алыб, Аскерни кѳрюрге келдиле. Ала къалгъанлача башларын энишге тутмайдыла. Сюдери кетген бирин да кѳрлюк тюлсе: ичлеринден къыйналсала да, ала чам этедиле:

— Ауруйма деб, былайгъа кириб турлукъ кѳре эдим салкъында!.. Табханса иш! Дженгил иги бола кир — сабийле сакълаб турадыла. Сени ауругъа заманынг джокъду...

Валяны кѳзлерин уугъанын эслеб, Азрет акъыртын айтды:

— Валя, сен да алай этсенг, сора ол ѳмюрде иги болурму? Аны кѳлюн кѳлтюрюрге керекди: ауругъан адам джыламукъланы кѳрсе, кѳлю аз болады.

Джашла, къызла тюрлю-тюрлю хапарланы айтыб (аланы кѳбюсю школну юсюнден эди) Аскерни къайгъысын-сагъышын чачар муратда кѳб олтурдула. Аскерни, бир алада бир ышарса да, кѳзлерин чыракъ ийиб тургъанын эслеб, къызланы бири сорду:

— Аскер, нени юсюнден сагъыш этесе?

— Эсиме бир зат тюшдю. Къайсы эсе да бир алим сынаб кѳргенди...

— Нени кѳргенди?— деб сорду Валя, эринлери къалтырай, Аскерни джыйырылгъанын эслеб.

— Ёлюрлерине джашладан, къартладан къайсы бек къоркъгъанын.

— Ким бек къоркъады сора?

— «Джаш адамла бек къоркъадыла» деб, алим ол акъылда тохташханды; сынам этиб кѳрген болур дейме.

— Ол ѳтюрюкдю, бош хапарды.

— Къартла джанларынданмы тойгъандыла? Эсинге аллай затла къайдан келедиле? — деб андан-мындан бирери бирер сѳз къошуб, Аскерни кѳлюн кѳлтюрюм муратда ышардыла. Алай болгъаны ючюн, ауругъан аланы чамларыны магъанасын иги биле эди. Ол, мангылайын джыйыра, кѳзлерин къаты къысыб ача:

— Мен а ийнанам. Джашла бек къоркъаргъа керекдиле...

Киши сёз кьошмады.

Аскер школда окъугъан заманында огъуна кёб затны билирге сыйген джашчыкъ эди. Устазларыны кёбюсю анга «философ» деб атагъан эдиле: хар даулашхан джерде ол тенглерин къаймыкъдырыб тургъанды. Ма, бусагъатда да алай эди: тенглери аны башында къайгъысын чачаргъа умут этселе да, ол аладан эсе алгъа сезиб, сёзню башха джары бурдуруб кьойду. Ахырында, нени эсе да унутуб, эсине, тюшюралмай къыйналгъанча, мангылайын джыйыра, къалын къара къашларын кере, айтды:

— Аны ючюн айта болурла: «Кюн узун — ёмюр къысха» деб!.. Эринчекге кюн узун иги да кёрюнеди!

Анатолий Николаевич бу джаш адамны быллай бир джашаугъа ышаннганына тышындан кьюуаннганча этсе да, ичинден къара кюе эди.

Джашла, къызла Аскерден айырылыб чыкъгъанларында, сагъат төрт болгъан эди. Джазгъы кюнню таякълары мияладан ётуб кирсиз мор боялгъан полгъа тийген эдиле. Анатолий Николаевич аланы ашыра чыкъгъанында. Азрет бла Валя, артхара къа туракълаб, сордула:

— Анатолий Николаевич, кимден джашырсагъыз да, бизден джашырмагъыз... — Валяны кёзлери суудан толдула: — Не болгъанды Аскерге?

Хирург Валяны башын сылай:

— Ашхыны ауруйду.

— Аны иги этер мадар джокъмуду? — деб сорду Азрет.

— Огъай. Бизни анга этер мадарыбыз джокъду. Озуб кългъанды. Сизден тилерим: кесине джукъ айтмагъыз, — деб хирург башын энишге ийди.

Аскерни аурууу къыйындан къыйыннга бурулуб тебреди. Былайда джатхан кёзююне аны джаякълары ичине кьуруб, теренден къарагъан кёзлерини къыйырларына, чибин ауча, ууакъ сызчыкъла тартылгъан эдиле. Буунларында кёк къан тамырла кёрюнедиле, ала саз бетине мыдахлыкъ кьошадыла. Онунчу кечесинде ол кечени-кече узуну сандыраб, тин-тери барыб, атасы, анасы да къатындан кетмегенлей, тангнга кёз кысмай чыкъдыла. Аны сёзлерине тынгылагъан адам Аскерни юсюнден кёб затны билирге боллукъ эди. Къартланы айыралмагъан сёзлери кёб болса да, ала «сабийле... Азрет, сен тюз айтаса... Валя! Сау къл!.. Насыблы бол! Мен кетеме» деген сёзле кьулакъларына чалышдыла. Аминатны джукъусуз кёзлери суудан толуб, сарнады;

— Оу, мен джарлы, мен хариб, кълалай этейим? Ким

къаргъагъан болур эди сен джазыкъны! Ой, джарлы бала... насыбсыз бала...

Рамазан, джылары келиб, кёзлери суудан толуб, эринлери къалтырай айтды:

— Джылай-джылай, джылаулукъ этдинг да къойдунг юй-юбюзню. Тохта бир!

Алай болгъаны ючюн, Аминатны ана джюреги сезиб, джашындан тюнголюб бошагъан эди: аны тохтатхан бек къыйын эди. Аны насыбына, бир кесекден Аскер кёзюн ачыб:

Анам, нек джылайса?— деб сорду. Аминат, джашыны «къайгъырыуу кёлуне асыу болгъанча, башын сылай айтды:

— Джыламайма, балам, джыламайма. Маджал болдунгму?

— Анам! — Аскерни тауушу къарыусуз чыкъды.— Анам! Эсингдемиди, гитче заманымда, сени айтханынгы этмей, къалай къыйнаучан эдим? Кеч мени, анам! Къалай тели эдим мен олсагъатда!

Аскер узалыб, анасыны къолун къургъакъ эринлерине сала, ба этди. Аминат, къол аязы бла джашыны мангылайына ургъан сууукъ терни скюрте, ауазы бёлуне-бёлуне айтды:

— Джашчыкъ, мен аланы эртде унутханма; сен ол сагъатда аманны-игини билмеген сабий эдинг бери къарачы, джаным. мени кёзюме...

Аскер эс ташлады. Коридорда адамла шум болдула. Ауруу юйню тегерегин къуршалагъан джаш терекчикле, аязчыкъ ургъаны сайын, чапыракъчыкълары шыбырдай, башларын энишге булгъайдыла. Ичлеринде, кёб заманны тюбешмей туруб къучакълашхан татахлача, базыкъ бутакълары бирбирине эшилиб битген къарт джерк терек мийикден къарайды. Аязчыкъ салкъын юйню ачылгъан терезесине салынган суу кисейни къалтыратады. Заводну мазаллы быргъысындан къара бурма тютюн бохсурай, гудок созуб къычырды... Эшик аллында джазгъы джарыкъ кюн скойюмлю ышарыб, бютеу джаны болгъанны къууандыра эди. Аскер кёзюн ачыб къарагъанында, кёб адам ёрге сюелиб тура эди. Ичлеринде Соняны эслеб къатына чакъырыб:

— Соня, эшитмедим деме, биз этген терсликлени сен да къайтарыб этме. Сен джашса, эртдерек эсинге салама. Акыллы болгъан затынгы, уялма, Азретден соруб бил. Бюгюнден ары ол сени къарнашынгды. Эшителисиз экинг да? Ангыладынгмы, Соня?

Соня башын силкиб, кычырыкы этиб сарнады.

Аскер энтда эс ташлады. Кёзлерин ачмагъанлай терен солуй айтды:

— Анам!..Сау кыалыгъыз!. Соня, унутма! Атты!. Кыайгъы этме, анам! Азрет! Унутмай, айтырса.

Была Аскерни арт сёзлери эдиле.

Оунчу башы

Азрет тенгине уллу бушуу этди. Талай заман саркъса да, ол анга кёзю кысыб ачхан чакълы бир кёрюнмейди. Халиси да тюрленди: хар адамгъа сёзю эм иши бла болушуучу Азретни таныгъан алай тынч тюл эди. Ол кёбюсюне, ауузундан сёз чакъмай, кеси джангыз айланыучан эди. Ким биледи? Кыайгъынг, бушууунг джюрегинге сыйынмаса, джангызлыкъ болуша болур?!

Бир кюн ингирде Азрет юйге келгенинде, Иванны орунда сыртындан тюшюб, китаб окъуй тургъанын эследи. Ол, Азретни кёргенлей, секириб ёрге туруб, ашыгъыш аллына чаба:

— Кел. Былай кеч кыайда кыалдын? — деб кыайгъылы сорду.

— Дерслерими эте эдим: таза хауада окъугъанын башынга иги киреди... Не китабды окъуй тургъанын. Ваня?

Иван «Отлу джылла» деген китабны тышын кёргюзте: — Зина берген эди, окъуб бошайлмайма, — деди.

— Экигиз таб келишдигиз дейме?!— Азрет столну юсюнде чайникге узалды.

— Ваня, бир джукъ кыабар эдик.

Иван столгъа шекер бла акъ ётмекни сала:

— Келишдигизми дейсе? Мен кыараб кёргенлей огъуна иги кыызчыкъ болгъанын билген эдим...

— Кыачан той этесе энди?

— Билмейме... Окъуб бошаса, деб, кёлюме алай келеди.

— Сени кёлюнге уа кёб зат да келир, ол кеси кыалайгъа разыды?

— Огъайы джокъду мен айтханнга.

— Игиди, алай эсе. Кыайда этериксиз тоюгузну?

— Сагъыш этгенме да, былайда этерик болурбуз: биргесине окъугъанлагъа, узакъ бармай, таб боллукъду.

— Атанг-ананг а?

— Аланы бери чакъырырбыз да кыоярбыз. Алай кёб адам джокъду: атам, анам, эгешчигим.

— Джазыкъ Аскер... сизни юйленнгенигизни кёралмады.

— Хо, «сени эрге баргъан кюнюнго бир кёрюр эди», деучен эди Зинагъа, — деб Иван Азрет бла биргелей ингир ушхуургъа олтурду. Ашаб-ичиб бошагъанлай, Азрет, бир кесекни китаб окъуй келиб, сыртындан орунга джатды. Кёзлерин чыракъ ийиб, озгъан заманны эсине тюшюрдю. Аны кёзюне Люазаны тюрсюню кёрюндю. Юйде къарнашлары бла оноулашыб, Байдымат, джылы къолдан юйлендирирге умут этиб, Азретни не айтырын билир муратда, Люазаны «келечиге» ийген эди. Ол да андан-мындан къыйдыра келиб, Азретни акъылында болмагъан сорууну сорду:

— Къалай кёресе Тамараны?

— Къайсы Тамарады ол?

— Къалай билалмайса?.. Айшатны къызчыгъын джаратадыла юйде...

— Мени алкъын аллай акъылым джокъду, энтда баш билим алыргъа керекди.

— Сора, айтыуунга кёре, энтда беш джыл окъурукъса?!

— Керек болса, андан да кёб окъурса, амалынг неди?

— Къой-къой, омакъланма. Сеннге аманны киши да излей болмаз. Анангдан бек ким сюеди? Юйде да къыйналыб турадыла...

— Бош къыйналадыла... сен айтыб ангылатьыргъа керексе... «Матчи къонагъына джабышханча», хоншубуздан сора джокъмуду адам?

— Кесинг разыгъа кишини огъайы джокъду, табу да этерикдиле. Бош сандыракъны къой да, тюзюн айт.

— Тюзю алайды...

Люаза Азретни ауузуна чаба:

— Сора кюеу болургъады умутунг, не-е? — деб сымарлаб ышарды. Азрет Люазаны ауузун эки сёз бла огъуна тыярыкъ эди, алай а аны тамада хатери Азретни эслетиб сёлешдиреди. Дагъыда аны тыйгъан: Байдыматны юйдегисинде Люазаны бек сыйгени Азретди. Ол себебден тынгылауну ийди.

Люаза уа, соругъургъа унамай, джангыдан «чабыуул» этди:

— Окъургъа киргенли, къылыкълы болуб къалгъанса. Сени кёб джыгыранг болур ансы?

— Эшта-эшта! Кёзюнге кёрюнеди. Кесинг билесе да — мен сеннге таза кёлюмю айтыучуму, — деген эди Азрет. Мындан тереннге киралмай, «келечи» да сёзюн къой-

гъан эди... Кёбден бери Розадан письмо алмагъаны да эсине тюшюб, башында къазан къайнады. Аскер, хариб, тюз айта эди: «Сен таза суймеклик болгъанына ийнанамыса?»— деб. Роза уа? Ол мени таза кёлю бла джаратса, аллай бир заманы хапар билдирмей тураллыкъ болмаз эди... Сёзюн ауузуна ашагъан аз къызмы барды? Аладанмы төреди ол да? Азретни джаратмагъанлыкъга, неси къорарыкъды!.. Айхай, сау юч-төрт джылны ышаныб, сакълаб тургъанын суугъа къалай къуйгъун? Алай болса да... ол тартынмагъан, мен нек тартынама? Огъай, огъай. Мен анга таза кёлюмдегин джазайым, ол а къалай суйсе, алай этер!»

Азрет, бу акъылда тохташыб, столгъа олтуруб, джазаргъа джарашды.

Кечени бир арасы кетиб, Иван китабны окъугъанны да къоюб, джукъугъа сингген эди. Азрет, ёрге туруб, аны юсюнден тайгъан джабыуну тюзетиб, биягъынлай джазаргъа джарашды. Джюрегинг айтханны къагъытха джазмакълыкъ бек къыйынды. Азрет бюгюн аны биринчи кере сынады. Ол, бусагъатда бир тизгин джазмаз ючюн, сау сагъатны тохтаусуз сёлеширек эди, алай а, тынгысыз джюрекни излемин толтурмазгъа мадары болмай, джазыб башлады:

«Багъалы Роза! Ал мени джюрегими теренинден чыкъгъан тансыкъ саламымы! Саулугъундан-эсенлигингден хапар билирге излейме. Тынч-эсен болурсуз барыгъыз да?! Мен бек сейирсинеме сени тынгылаб тургъанынга. Сени джашауунг мени джашауумдан эсе бир кесек джарыгъыракъ болур: кёз ачаргъа мадар кёб табыллыкъды. Бизни «джаш заманыбызда» этген оноубуз энди джарай болмаз сеннге. Не десенг да, адамны ангысы ёсгенден ёсе барады! Ол себебден болур, мени сан этмей, ышанган джюрекни нюзюрюнден илгиздик этгенинг? Билмейме, кёлюнг ушатхан, джюрегинг бичген, хаты хатынга келишген адам табхан болурса. Алай этген эсенг да, не этерикбиз. Сёзюм джокъду, алай а бидирсенг, тыйыншлы боллукъ эди, деб келеди кёлюме. Ол — биринчиси. Экинчиси — хар бир къыз ююнден чыкъгъандан сора зауукълу джашаргъа керекди. Не игилик кёрлюкдю мени бла адам? Адамны инджитмей, насыбы бла тутаргъа керек болады. Сагъыш этчи! Мени джюрек байлыгъым да алай къалын болмаз. Дагъыда кёлюме келген бир зат барды. Орта билим бла къалай къалайым? Эм азында, энтда төрт-беш джыл окъургъа ке-рекди... Ол сеннге (ёсюб келген къызгъа) бек къыйын тиерге боллукъду. Джангыз бир тилерим: терсине ангылама, джашырмай-

ын, кёлюнге келгенича, тюзюн джаз. Бошайма. Къызла-
ны барына да менден — исси салам. Саламы бла Азрет.»

Арадан эки кюн кетгенден сора Роза Азретни письмосун алды. Анасындан джашыртын письмону стол юсюнде китаб-
ны ичине салды. Мариям, къызына къаршчы баргъанча, къа-
ра гюлменди джаулугъун джаягъына тарта:

— Къызчыкъ, бир суу алыб кел, марджа, — деб столну къатына барыб шиндикге олтурду. Роза суугъа кетгенлей, мычымай, эшикден Соня кирди.

— Кел, Соня, кел. Нек мыдахса?

Соня Мариямдан тартыныб, баш энишге къараб:

— Роза къайдады? — деб сорду.

— Бусагъатчыкъдан келликди, суугъа кетгенди, кел, олтур, — деб Мариям, Соняны олтурта, сорду:

— Дерсингими этерик эдинг?

— Хо, — деди Соня, къолунда китабына тик къараб. Соня Розагъа «дерсин этерге» келирге ёч эди: ыйыкъ-
дан бир-эки кере келиучен эди. Назирни джазгъан къа-
гъытчыгъын Розагъа табдырыб, «дерсин этиб» бошагъан-
дан сора, джанлаб кетиучен эди. Мариямны андан сезген заты болмай, «къызла дерслерин этген» заманда кесини ишин этеди. Буджол да Роза суу алыб юйге киргенлей, къызла-
ны кеслерин юйде къоюб, хоншуларына олтурургъа кетди. — Роза челеклени салыб, Азретни письмосун джут окъуду. Соня конвертни тышында Азретни къол ызын эследи. Роза ичин-
ден окъуса да (бети тюрленнгенине кёре) ичинде адам къуу-
анырча зат болмагъаны белгили эди. Розаны мычыгъанча кёрюб (атасы-анасы да бир къагъытды!) Соня Назирни «ама-
натын» столну юсюне салыб, кетерге ёрге тургъанында, Роза, тили чала, джалыннгыч кёзлерин сабыр сюзе:

— Тохта, кетме! — деб Соняны имбашына къолун салды. Соня акъырын орнуна олтурду. Роза столну юсюнден Назирни ийген къагъытчыгъын алыб, ичине да къарамагъанлай, джыртыб печге атды. Соня, джукъ ангыла-
ялмай, кёзлерин джандырды.

Кертиди, Роза бла Азрет школну бирге бошагъандыла. Алай а экисини письмо джюрютгенлерин билмей эди. «Асто-
о! Кёрмезлик затынг джокъду. Роза бла Азрет бир-бирлери-
не письмо джаза эселе, Назир а не этеди? Къалай тюрлюдю бу иш, адамны сер этерикдн!» Соня, сагъышын буза, сорду:

— Нек джыртдынг?

— Аны кереги джокъду.

— Сора аллында алай нек айтмай эдинг? Огъесе, эн-
ди...

Розаны кыйырлары кызарган кезлерин джыламукъ басханын эслеб, сёзюн тохтатды... «Керексиз сёз айтыб, джанынамы тийдим экен? — деб, Соня, Розаны кёлюн джапырыр муратда, кёбген эринчиклерин кымылдата, акырын айтды:

— Кёлюнг калмасын — мен кесим бош алай... билирге суйюб айтхан эдим.

— Огъай, Соня, мени кёлюм калмайды, башха затды мени кыйнаган, — деди Роза, ауазы калтырай, джыламукъларын сюрте.

— Мен ангылаялмайма, Роза: алгын Назирни джазганын онгсунуб окъуучан эдинг, энди уа — кёрлююнуг да келмейди, джыртыб атаса.

Джууабны орнуна Роза, терен ахсына, Соняга Азретни письмосун узатды. Ол аны, кыашын-башын туюуб, эрлай окъуб башлаганында, Роза:

— Энди ангыладынгмы? — деб сорду. Соня башын силкди, алай а ол билмеген алкын кёб зат бар эди. Ол себебден сормай чыдаалмады:

— Тенгликни, шохлукъну эм суймекликни башхасы бармыды?

— Айхай. Тенглик да, шохлукъ да бирдиле дерге боллукъду — тенгликни тута билген адамла шох болмайын амаллары джокъду. Ючюнчюсю да аладан узакъга кыачмайды. Бютеу шохларыны ичинден айырылыб адамны кёзюне бири иги кёрюнеди... Билемисе, аны не заты да кёзюнге алапатча кёрюнуб калады...

— Ангылайма. Кёзюнге эки-юч адам ариу кёрюнюрге боллукъмуду? Не этериксе олсагъатда?

Соняны бу сорууну сынаб бергенин биле, Роза, аны айтхан сёзлерине багъа бермей, тыйгылы джууаб кыйтарды:

— Билмейме не этерге керек болганын. Сен айтханча уа бола болур...

Роза, квол аязын джаягына сала, Соняга кырады. Ол а аны таргъа тыйды:

— Энди, Азретден, Назирден кыйсын джаратаса?

Роза тынгылаб, баш энишге кырады. Роза бла Азрет письмо джюрютгенли тёртюнчю джылны башы кыраган эди. Алай болганлыкъга, артыкъ да бек арт эки джылда, бир бирин аз кёрючун эдиле.

Экисини письмо джюрютгенлерин да билмегенлей, «араларына» Назир кирген эди. Ол себебден, терсликни кёбюсю Розага кюреледи. Быланы барысын да Соня кысха заманы ичинде Розадан билди.

— ...Ма энди ышан, къалай ышанныкъ эсенг да, — деб, Роза сёзюн бошар-бошамаз, Соня сорду:

— Энди Назирге не айтырыкъса?

— Ким биледи?... Бусагъатда адамгъа ышанган, ийнанган къыйынды...

— Огъай. Ышаныргъа эмда ийнаныргъа керекди адамгъа: ийнаныу хар бир чурумну чачхан этеди.

— Ол тюздю, Соня. Сен анга ийнанганынгы да тюз этесе. Кёресе мени кеси кесими джазыкъ этгеними...

— Узакъда тургъан къыйын болур? Не десенг да, ариу-лукъ кёзбауду — адамны алдаргъа ёчдю. Азрет билмей-дими дейсе аны?

— Аз айбат джокъду? Аланы барысына да къараб барсанг, не файда? Таза суймекликни багъасын билген, кесини эмда суйген адамыны сыйын мийикде туту билген адам джаныгъыз бирден башха кишини эслемезге керекди.

— Аны уа тюз айта эдинг, бойсунмайса ансы. Азрет билсе, не айтыр?

— Не айтырыкъды, аны кёлү къалырча уллу хата этген болмазма да мен?

Роза, бир кесекни кёзюн чыракъ ийиб туруб:

— Ол аны биллик болмаз?! — деди.

— Этилген иш билинмей къалмайды. Сеннге талай джаш пйсьмо джазгъанларын билмейди дебми тураса?

— Мени не терслигим барды да анда?

— Барды. Сен алагъа джууаб къайтармай къойсанг — джазарыкъ тюл эдиле.

— Ол терслик мендеди... менича адамгъа джулия дейдиле, бир сабда тохтамагъан балта..

— Огъай. Сен джулия тюлсе, асыры «ёхтемсе». Тюшюнгенинг иги болду. Азретни таза кёлюн ангыларча болдунг. Кёремесе, не бек кёлү къалса да, джанынга тиер бир сёз джазмагъанды Азрет. Джаратамыды ол сени? Боллукъмуду анга ийнаныргъа?

Роза башын силкди. Азретни ёмюрде ётюрюк бла сагъ-айтмаучусун, тынгысызлыгъын, тенгини къайгыысына тез кёчююн Роза эртде биле эди. Ол себебден анга ышанмазгъа боллукъ тюлдю. Алай а, къатында болуб, заманында керекли сёзле бир-бирине айтылмагъан себебли, экисини арасына чырмау чыкъгъан эди. Роза да «хыйсабсыз джубанчха» алдана тебрегени ючюн кеси кесине ташада къара сабанны сюреди. Ингирде, ашаб бошагъанлай, Роза Азретге джууаб джазаргъа олтурду. «Тюзлюгюне» Азретни ышандырмакълыкъ Розагъа алай тынч кёрюмеди: эки-юч джолда джаза

башлаб, джаратмай, талай кьагъытны джыртыб атхандан сора, джазартга алай джарашды. Бир заманда Мариям уяныб, кьызыны джатмай турганын эслеб айтды:

— Кьызчыкъ, асыры кёб олтурмаймыса? Кюндюз этер эдинг дерсинги.. Алай бла эки кёзюнгден да бошайса тик кьа-тыб. Джат марджа!

— Бусагъат джатама, ання,— деб, Роза джазартга кьа-далды. Джазыб бошаб, бир-эки да асхыныб, ичинден окъуду:

«Азрет! Бюгюн ийген письмонгу алдым. Адам бир керти кесек затчыкъ амалтын шашыб кетерге боллугъун письмонгу окъугъанымда билдим.

Билмейме: сен санагъан терсликлени менде ючден бири бар эсе да?!. Аны юсюнден скойгенингча сагъыш эт— ол эркинлик сеннге толусу бла бериледи. Кёбден бери тынгылау-ну басхан мен толме,— сенсе: мен сенден письмо алмагъ-анма. «Джубанчха, кёз ачартга мадарынг кёбдю» дейсе да... Мени сартын, ол джанына мадарынг сени кёбюрек болур, дейме: не десенг да, юйден тышындаса. Джанынга тиймесин алай айтханым ючюн. Тёрт-беш джыл кёб кёрюнюр дейсе. Мен аны кёбге санасам, джашырмай айталлыкъ болур эдим (экибиз джукъну джашырмай шойбуз да). Терс айта эсем да, билмейме, ёзге, скойсенг, тёрт-беш джыл огъай, ёмюрлюкге да сакъларыкъса- «Хаты хатынга келишген адам табхан болурса»,— деб джазаса. Бу кьуджур сёзленн кьайдан чыгъар-гъаныгы билмейме. Адам, инджилмей, насыбы бла джашар-гъа керек болгъанын уста айыраса.

Сёз джарадан уллу инджиу бармыды джюрекге? Хар кьу-ру бир уллу кёлкьалды болгъанча джазаса. Мен а башым джетишиб, аны билалмайма. Тилерим: энди джазсанг, аны билдирмей кьойма! Джашырма, тилейме!!! Айыб этме: асы-ры «кьызгъандан», саулукъ эсенлик да сормагъанма. Тынч болурса. Тенглеринге бизден салам айт. Сау кьал! Эсен бол! Салам бла Роза».

Ондуринчи Башы

Тик джоллада кьар кёксюлдюм болуб эрийди. Кьулакъ суучукъ, кьарыууна кёре, бачхаланы, джолланы кирлерин кьошуб, ашыкъмайын тигелейди. Тебленнген сокъмакъ джол-чукъ кюнде, оюшдурулгъан окъача, джылтырайды. Элни огъ-ары джанында, индек башында кёзлеуню юсюн тал терек булчукълары бла джабханды. Джай кёзюуде, ол джашил

чапракъдан толуб, кёзлеуню тазалыгын сакълагъанча, бютеу букъуну кесини юсюне

джыяды. Кюн къыздырыб, арбазла тютюнлейдиле. Чомарт, джылы аязчыкъ, кюн таякъла бла бир тилли болгъанча, джерни кебдирирге болушады. Бузлауукъ джерни кюн эритгенлигине, кебдиралмай, балчыкъ аягъынга джагъылыб, мёрезеча созулады. «Джут» джер алагъа тахса берирге кюрешгенлигине, булутчукъла басына келиб, дагъыда, аяусулукъ эталмай, къыйырсыз кёкде чачыладыла. Юй башладан акъгъан ауур тамчыла джерни ашаб, ырхычыкъ этиб, бокъланнган суучукъ орамланы къыйыры бла тик энишге барады.

Школну төгереги сабий дауурдан алады. Къонгурау къагъылыр-къагъылмаз сохтала джыйылдыла. Бююн Азретни практикасыны арт кюнюдю Азретни дерслерине башланнган класслада ишлеген кёб джаш устаз келиучен эдиле. Ол къуру төрт ийыкъ ишлегенлигине, устазла сокъуранмайдыла: аланы кёбюсю кеслерини «тынчлыкъсыз» сорууларына джуаб табмай къоймайдыла. Беш кюнню мындан алда директор келиб, Азретни дерслерин сюзюб, ахырында: «Дерслеринги бек джаратдым, Азрет. Адамны кетери келмейди, къалай бошалгъанларын эслеялмайса», дегенинде, Азрет, къысылыб, баш энишге къарады. Хамит Ибрагимович аны къысылгъанын эслеб:

— Дерслеге хазырланнганыгъыз белгилиди,— деб башлады.

— Тетрадлагъа заманында къаралыб, багъа салынады. Сабийлени къол ызлары ариуду, тетрадларын кирсиз тутадыла. Сохталаны сёз байлыкъларын ёсдюрюк ючюн уллу иш бардырылады...

Дерслени сюзе келиб, «арифметикагъа» джетгенинде, завуч айтды:

— Дерслени аллында этилген къайтарыу азды, аны тохтаусуз бардырыб туругъа керекди...

— Джазгъанларына уа къалай этерге керекди, ала сау сагъатны санаб, хыйсаб этиб турсала?!

— Азыракъ джазгъанлыкъгъа хата джокъду: бусагъатда эм магъаналы иш — дженгил хыйсаб этерге юретиудю, — деди завуч, Азретни сескекли къарамын эслеб. Хамит Ибрагимовични адети алайды: адамны не аз да «джетишмеген» джерчигин эслегенлей, аны таймаздан къайтарыб айтыб турады. Хамит Ибрагимович айтырын айтыб бошаб, Азретни къолун тутуб айырылды. «Тюппе-тюздю, не ётюрюк барды аны сёзлеринде; алкъын а класс бла ишлей билмей кёреме мен», — деб, Азретни кёлуне алай келди. Кертиси бла да

алайды. Бир айгъа не этериксе? Ансын да иги ишлегенди, кёб затха юреннгенди. Лидия Семёновна (Азрет окъутхан классны устазы) таймаздан: «Сабийлени психикаларына уллу эс бёлюрге керекди; алайсыз окъуудан хайыр джокъду», деучен эди. Классда отуз алты сохтаны билимин тинтген да алай тынч кёрюнмеди джаш устазгъа, алай болгъанлыгы ючюн, ол, тартынмай, билмегенин сорду, анга заманында болушдула. Орус тилден «асхагъан» беш сабий бар эди. Азрет алагъа энчи иш бериб, къайсысы къаллай джорукъдан къа-рыусуз болгъанын билди. Дерсследен сора ыйыкъда юч-тёрт кере джыйыб, алагъа ангылашынмагъанларын айыртыб тургъанда, ючюсю «тирилген» эдиле. Классланы арасында эришиуде (Азрет аны кечирек эшитген эди) Лидия Семёновнаны классы биринчи орунну алгъан эди. Белгилиди, Азрет практикасын айтылыб тургъан устазны классында ашыргъанды, ол себебден, кёб затха да юреннген болур, алай а «эсден кетмезлик», «къыйын» кюнлери да аз тюл эдиле. Устазлыкъ иш асыры къыйын кёрюннгенден, джунчуу бла арсарлыкъны ортасында башы къалыб, ол, башха мадары болмагъанча, юйге келгенден сора «тарыгъыуларын» Шерифатха тёгючен эди.

Бир кюн игирде Шерифат, анга тынгылаб бошаб, сорду:

— Дерсде эм къыйын не зат кёрюнеди?

— «Къыйын зат», «къыйын зат»,— деб эникледи Азрет эгечин. — Этмейдиле дерслерин, ангылаялмайдыла. Къайсы бири бла юрешгин? Адам тинкисин бошарыкъды.

— Эрикме, сен бу усталыкъны джюрегинг бла сюй-юб сайлагъанса. Сабийлени не джаны бла да сейирсиндирир зат табаргъа керексе. Алай дженгил тюнгюлюрге, къамаргъа джарамайды,— деб, Шерифат Азретни кёзлерине джити къарагъанында, ол да анга кёзюлю соруун берди:

— Дерс кереклисича баралдымы дейсе? Мен а, не къарыууму да аямай...

— Мени сени дерслеринг къалай баргъанларындан хпарым азды, — деди ол,— алай а, айтыуунга кёре, сохтала эрикген этедиле. Класс ишлени тюрлю-тюрлю къуаргъа юреш.

— Къайдам, мени сартын, мындан ары къарыуум джокъду деб а турама.

— Къарыуунг барды, чыдамлылыгъын джокъду. Ол а— амалсыз керек затланы бириди. «Иги устаз» деб билими баш болгъаны ючюн айтмайдыла адамгъа, билимни сабийлеге кереклисича бере билсе — айтадыла.

Ол кюнден башлаб Азрет, артыкъсыз да бек къарыусуз сохтала бла ишлеген кёзюде, кесини энчи ушагына асыры базмай, пионер организацияны тамамлы мадарларына уллу магыана бериб, хар сабийни «инджиуюне» кёре, ишин джарашдырды. Къарыусуз сохталаны ичинде Азрет айтханнга кеч бурулгъан джангыз Коля эди. Аны анасы, къара танымагъан тиширыу, совхозда ишлейди. Коля уа ингирге деричин сабийле бла ойнаб, ингирде анасы ишден келиб, «дерсинги этдингми?» деб сорса: «Эртде этгенме» деб, джууабха алай айтыб баш алыб тургъанды. Лидия Семёновнаны башчылыгы бла, Колягъа дерследен сора «Витя Малеев школда эм юйде» деген китабчыкыны окъугъанында, аны тюрленнгенин эслерча болду. Хар бир бош джумушчукъну да Колягъа этдире, ол да «кёллене», класс коллективге бойсунду...

Азрет, практикасыны ахыр кюню болгъаны ючюн болур, мишаууракъды.

— Мен кетеме энди, Лидия Семёновна,— деди ол, бети джарыб бир, кесекге. Ол, не айтыргъа билмей, устазны кесини сёзлери бла таза разылыгъын билдирди.— Къалай теренди тамырлары бу къыйын эмда сыйлы ишни! Ненча кере тюнгюлесе, ненча кере къууанаса! Сау къалыгъыз! Тутхан ишигизден къууаныгъыз!ъ

Лидия Семёновна ёрге туруб, Азретни къолун къаты къысды:

— Сау болугъуз! Ашхы джолгъа! Кереклигиз болса — келигиз, мен джарарыкъ ишигиз болса!..

Оскинчи башы

Устазла хазырлагъан училищеде джашау алгъынча саркъа эди. Ахыр къонгурау къагъылгъанлы, эки экзамен берилди.

Арадан он кюн ётдю. Бары да экзаменлерин бериб башагъанларында, ахыр ингирлерине джыйылдыла. Уллу кенг залны бир къыйырында столланы юслеринде тюрлю-тюрлю хантла. бир къыйырында уа— шиндиклени сенчагъа чыгъарыб, тебсерге джер ачылгъанды. Надежда Михайловна, класс тамада, бети джарыб, окъуу джылны аягы бла, джашаугъа киргенлери бла кеси ёсдюрген «сабийлерин» алгышлады:

— Хар джыл сайын элlege джаш устазланы окъутуб, билим бериб чачабыз. Не джашырыу барды, анча сайын джюрегинги теренинде бир джылыу къалады. Ол сау джылны

узагына— экинчи айырылыуга дери— джылытыб турады.. Кыйналгансыз: кыйынсыз билим табылмайды. Алай а, аны бла соруугуб кялыргга джарамайды, кесигиз билесиз, чегиб кёрмеген эсегиз да, эшитген болурсуз: устазны иши кыйынды. Анга «бютеу усталыкъланы анасы» дейдиле. Хар биринг аллыгызгга тюбеген кыйын затланы кьоратырыкьсыз, анга ишексизме. Сау-эсен болугуз, тутхан ишигизни деменгили баджарыгыз! Насыбыгызгга кенг джол ачыгыз!

Джашасын бизни насыблы джаш тёлү! Таймаздан алгга!

Барысы да кючлю кьол кякьдыла. Радиола согьулду. Джашла, кызла вальсха сюзюлюб барадыла. Былайда ашыгышлыкь джокьду, хар ишни сериуюн барганча кёресе. Ким биледи, кьайггы, сагыш да думп болуб, кьууанчны аллы бурулган кёзюу болур эди?!

Терезени тюбюнде олтуруб, сагышлы кьарамын сабыр сюзюб турган Азретни эслеб, Надежда Михайловна кьатына келди.

— Азрет, нек тепсемејсе?

— Бош, кесим алай...— кьарарым келеди, Надежда Михайловна,— деди Азрет, кьызганчыракь ышара.

— Дуния, халкь джарыкьды, бары да ушакь этедиле, даулашадыла. Сен а, не эсе да, ауузунгдан сёз чыгьармайса... Не болганды, бир айт?

— Ант этеме, джукь да болмаганды. Мен кьачан да алай болур эдим да?!

— Огьай, сени кьаллай болганынгы уа биз билебиз... Керекли адамынг кьатынгга болмаганы ючюн болурса алай мыдах?!

Азрет, кьулагыны учуна дери кьызарыб, баш энишге кьарады. Надежда Михайловна кесини окьутхан сабийлери бла ушакь этерге тартынмайды, аны ючюн сыйы мийик болган болмаса, тёбен тюшмейди. Бир бири тиллерин айыралмаган кёб адамны тюшюндюргени белгилиди. Сохталаны хар не тукьум соруулары болса да, Надежда Михайловна джууаб табмай кьоймаганды. Азрет коммунист партияны тизгинлерине кире тебрегенинде, джарыкь кёллю устаз онгсунганын билдирген эди:

— Тюз этесе. Коммунист деген ат адамгга бош аталмайды: ол хар кимге юлгюдю, халкьны кюзгюсюдю. Сен энтда башха джерге барыб ишлериксе, сени хар не джаны бла да тинтиб билгинчи, талай джыл озарыкьды... Мында уа — биз билебиз... коммунист болурунгу излейбиз...

Азретни бююн да эсинден кетмейди ол кюн. Шахар комитетни эшигини аллын кёб адам сакълай эди. Аланы бетлеринде адам окъуялмазлыкъ тюрлениу бар эди. Бирем-бирем кириб чыкыгъанны тышындагыла ортагъа алыб, хапар сорургъа ашыгъадыла. Бир токъ, кызылбет джаш, маркъа кюзуча, аягыны тюбюнде чёб сынмай, тышына чыгыб, эшикни джабар-джабмаз, терин кюлан дарий кюлджаулугъу бла сюрте олтургъанында, джашла тегерегинден алыб хапар сордула:

— Саша, къалай болдунг? Не дедиле?

Саша, къара спецовкасындан тытыр тамгъачыкыны уууб кетере, кысхаракъ айтды:

— Бек алаамат болду.

Мычымай кёзюу Азретге джетди. Азрет берилген соруулагъа тигилмей джууаб этиб башлагъанында, КПСС-ни шахар комитетини биринчи секретары, чал ура башлагъан чачын учхара сылай:

— Коммунистни борчун тюз айтаса. Сабийлени окъутхандан башха, элде не ишни баджараллыкъса?— деб сорду,

Азрет джунчуду. Устазланы бири ол сорууну берсе, Азрет арам-къарам этмей джууаб этерик эди... быллай сорууну былайда берликлерин сезалмагъан эди. Кесин кюлуна джыя, билгенича, джууаб этди:

— Хар бир джангы башламны алчысы — ол коммунист болургъа керекди. Джашагъан элингде уа джар-сыгъан ишни кемликлерин табыб, кюратыр мадарын кюрюрге керксе.

Азретге андан башха киши соруу бермеген эди. Олтургъанланы бир бирлерине башларын силкенлеринден башха джукъ эспеялмай, кюуанч тыбырлы болуб, эшикни да къалай ачханын билмей, тышына чыкыгъан эди. Къалай алаамат, къалай сейир кюн эди ол! Декабрь айны кючлю бузлауугъу, кыйырсыз кекню басхан къара булутла кюуанчха тыйгыч болалмадыла! Ма ол эди Азретни эсине тюшюб кёзлерин чыракъ ийдирген. Кеслери да эслемегенлей, Азрет бла Надежда Михайловнаны тегереклерине талай адам джыйылыб тура эди. Акъылбалыкъ болмагъан сабийле джууаш, татлы тилли аналарыны сабыр кёзлерине «не айтады» деб къарагъанча, джаш устазла Надежда Михайловнаны кёзюне битдиле. Аланы ичинден бири— чамчы Фатима— биринчи болуб, шошлукъну буза сорду:

— Азрет не дейди?

Азрет Фатимагъа онгсунмай къараса да, ышармай чыда-ялмады. Надежда Михайловна уа Фатиманы «къызымына» учундурурча чам этди.

— Мен сизге айтыучан эдим да... Эсигиздемиди? .Артда кесигизге нёгер излеген кыйын болур, андан эсе, окъугъан заманыгъызда башыгъызгъа мадар этигиз деб. Азретден къалгъанла бирер мадар этген болур эдигиз? — Устаз Фатимагъа соруулу къарагъанында, ол да, уялыб, бир джанына бурулду.

— Ол эртде этгенди мадар, джашыргъан этеди ансы, — деди джыйылгъанланы ичинден къайсы эсе да, бир тиширюу ауаз.

Дуния харх болду. Азрет, уялыб, устазындан къарамын джашырды. Кюлкю бир кесек сериуюн болгъанында, Надежда Михайловна Азретни джунчугъанын эслеб:

— Къоюгъуз, сизнича бир къаракъашы болса, биллик эдик,— деди.

— Андан эсе, келигиз, барыбыз да бирге джырлайыкь.

Барысы да бир джерге джоппу джыйылыб, «Комсомолчула — тынгысыз джюрекле» деген джырны джырладыла...

Джарым сагъатдан ёчге тепсеу болду. Вальс согъулгъанлай, Пача Азретни чынасы бла тюрте:

— Тепсе ким бла болса да,— деди. Джырлауда, тепсеуде да Азрет бла Фатимадан уста джокъ эди. Азрет арагъа чыгыб тепсей тургъан алты адамдан кёзюн алмай, Фатиманы къатына барды.

— Фатима, кел тепсейик.

— Ёч аллыкъбыз дебми тураса? Къарачы, къалай ариу сюзюле эселе да,— деб, кёзю-башы бла урчукча бурулуб тепсегенлени кёргюздю.

— Къоркъма, кёрейик. Нек багъаландырабыз быллай бир аякъларыбызны, сатыб алмагъан эсек?!

Фатима ышарыб, тепсерге чыкъды. Надежда Михайловна бла юч кыз, эслерин ийиб, тепсегенлеге къарайдыла.

Азрет бла Фатима да талыу джокъ эди: аякълары кеслери алларына буруладыла. Музыка тохтаб, тепсегенлени ортагъа алдыла. Биринчи ёчно— мор джибек къатапа тышлы альбом бла джылтырауукъкёз айючюкню— Азрет бла Фатима алдыла. Пача бла Галя уа китаб бла сарычач гинджичикге ие болдула. Джыйылгъанла джарыкъ халда къууанчларын замандан джашыртын ашырыгъа кюрешселе да, ол кесини ишин бардыра эди.

Былайда айтылгъан алгъыш сёзлени учун-къыйырын табмакълыкъ бек къыйынды. Галя нёгерлерини сюйген джырлары «Гюльнарараны» джырлаб бошагъанында, кечени ауурлугъу кетиб, Надежда Михайловна арт сёзюн айтыргъа ёрге турду:

— Мен былайда айтылмагъанны айтырма десем — алдарма. Алай а, бюгече джарыкъ бетден бир-бирибизге кырагъанча, джашауубуз да кыуанчдан алай толсун, ёмюрде мыдахлыкны джабыуу джайылмасын: Кыайда джюрюсегиз да, джашауугъузда хар атламыгъыз халкыгъа юлгю болсун!— деди. Сохтала кючлю кюл кыакъдыла.

Оючючю башы

Азрет дипломун алыб юйге келгенли ай болду. Анасы, кыуанчын сабийлеринден джашырырга кюрешгенча:

— Кызычыкъ немча тилден окытурукъду, сен да джерни этегине кетериксе, Ханафийни да школну бошаргъа не тюшерикди эсине, кыайдам?! Биреригиз бирер оноучу болдугъуз. Начасдан туугъан начасла, барыгъызны да юйде мени кесими джангыз кыюргъа болур дейме муратыгъыз?!— деб ышарды.

— Анам, нек болады Зеленчук джерни этеги? Кесинг билесе да...

Байдымат джукъ айтмады. Ол кесини джарлылыгына терк кёчдю:

— Джашчыкъ, джауум да джаумай, бичен дыккы болургъа тебреген болур дейме? Гылджа кечинирча бир затчыкъ тарталгъа эдинг.

Джай сайын бичен этиб туруучу Азрет:

— Кыоркыма, анам, табабыз гылджагъа чакълы бир чёб башы,— деди.

— Ол начас да (бир-бирде Ханафийге айтыучанды Байдымат алай) онунчуну бошагъанлай, Саратовгъа кетерме деб, богъурдагымдан алыб турады.

— Нек дейди?

— Кыайдам, сюд болургъа окырукъма дейди, ким биледи аны? Сен да не айтырыкъ эсенг да.

— Кеси сыйгеннге бармагъа кыой...

Экинчи кюн, чалкыысын джарашдырыб, Азрет танг кыуруму бла сыртха чыкъды. Эртденнги салкын хауагъа тюрлю-тюрлю гокка хансланы ийиспери кыатышыб, бурнунга урады. Чыбчыкъла, бир-бири бла ёчешгенча, джерге джанаша, джарыкъ халда джююлдейдиле. Азрет чалкыысын бойнундан алыб, чыкъ басхан кыалын джугору хансны кенгден керилиб джюлюб тебреди. Талай дюрю чулгъаннгандан сора, арыб, дюрюню кыыйырына олтурду. Тютюн иче, кёлюне бы-

лай келди: «Сёзюме тюз болалмадым. Розагъа, окъуб бошасам, тютюнню къояргъа айтхан эдим». Къургъакъсыгъан тамагъын ариулай, кюн чыкъгъаннга къарады. Кюн, къызгъылдым джарыгъын бетлеге тёге, ышарыб чыкъды. Кенг джайылгъан дюрюледе шындым къаланган чёбчюклени эртденги аязчыкъ тарайды. «Суусаб ала келмегеним не аман болду»,— деб ичинден алай айта, чалкъыгъа джаныу этиб, чалыргъа къадалды. Азретни бели талса да, ол зны эслемей, таукел кеоиле, кёб джерни джалан этди Кёб заманны джаумайын, къургъакъсыб тургъан джерге таймаздан къадалгъан хансны джаныу джарашхан джити чалкъы хатерснз салджаллайды. Кюн къызаргъа, Шерифат къарнашына суусаб бла ашарыкъ алыб келди. Ол Азретни тинтери барыб чала тургъанын эслеб:

— Бери кел, чалкъычы, бир суу да ич, ичинг къара дуу джана болур,— деб къычырды. Азрет, дюрюню аягъына чыгъыб бошагъанында, ауур атламлары бла ёрюсюрем эгечини къатына келиб:

— Ал бери, сууунгу уа ичерикбиз,— деб, къолундан кёк къанджал гёгенчикни алыб, джут ичиб, дюрюню юсюне орната, олтурду. Эгечи аны къатына чёге:

— Азрет, бу пиджак кибигинги да ары теш, хумпушту этиб турма да!— деб къарнашыны юсюнден теше, мор кёлегини джагъасын тюзетди. Азрет терин сюртюб бошагъанлай, биягъы Шерифат аны тынгысыз этди:

— Бир джукъ аша энди! Къуру къайгъы этиб тургъандан сора ишинг джокъду. Ол бетинге да бир къара!

— Неге къарайса, сенденми къарады?

— Айхай да къарады, кёрмеймисе, неге ушайса, эки джаягъынг ичине батыб.

Азрет джууабны орнуна тютюн къабындырды. Шерифат бетине ургъан тютюнню, чибин къоруулагъанча, къолу бла чача:

— Тютюгюб къаласа, муну къалай къоялмайса?— дегенлей, къарнашыны къынгыр къарагъанын эслеб: — Неге къарайса? Джазыкъ Роза сеннге бош ышана кёреме... Тютюнню къойгъанса деб турады,— деди. Азрег Шерифатны ауузуна чаба:

— Керти да, Роза къайда ишлейди?— деб сорду.

— Школда ишлейди. Орус тил бла литературадан окъутады. Узакъ тюлсюз, экигиз бир райондасыз: бир-биригизни кёре урлукъсуз.

— Сора алай узакъгъа нек кетгенди?

— Кеси анда ишлерге сюеди.

Азрет, ишин кѡюуб, кесин сѣз бла булджутханын табсы-зыракъ кѣрдю. Шерифат бла сѣлешсенг, мардангда къайдан тохтагъын — ол кыызгъандан кызыб, тереннге кириб барлыкъды!

— Кѡой, мени аллымы тыйма, бар, юйде анамы джарлылыгъына къара, — деб Азрет ёрге турду.

— Ашыкъгъанлыгъынга, кѣб чалмагъанса.

— Сени бла сѣлешген чакълы бирге да чалынныкъ болур эди иги кесек джер. «Ауф фидер зеен!» — алай айта шойса да абийлеринге?! — деб ышара, чалкыгъа джаныу этиб башлады.

* * *

Арадан бир ай кетди. Ишге барыр заман джетген эди. Анасы Азретни ашыра чыгъыб:

— Хапарынгы билдире тур. Келалмасанг, джазарса, — деди.

— Болсун. Къайгъы этмегиз, — деди Азрет, къара чемоданны кѡлуна ала.

Чегетли кѡар тауладан ычхыныб, чатха тѣгюле, кюмюшча джылтыраб, айланч-гуйланч ырхычыкъла кѡшула, Хуса суу, ташчыкъланы джалай, гузаба барады. Джаргам башлада малла тѣгюлюб отлайдыла. Къачны алтын чагъы эди. Элчикни тѣгерегин чегет басыб, кѡарагъан адамны сукъландырады. Тереклени чапыракълары тюшген заман болса да, нызыла чегетге кѡуат саладыла. Кенгден кѡарасанг, ала, чегетни ортасы бла узун джол салыб, джашил кѡырдышха ушайдыла. Кѡыйыр сюремінде, талачыкъда, субай къайынла джасанма болуб, бир бирлерине башларын ийиб кѡарайдыла. Кѡарлы таула, чегетни шошлугъун сакълагъанча, аны башы бла кѡарайдыла.

Юйледен чыкъгъан тютюн, хауада сериуюн сюзюле, алаша джайылады...

Азрет, кѣб заманы кѣзюн алалмай, сюелиб турду.

Ахырында, школгъа барлыгъы эсине тюшюб, садрач кѣпюрчюкден ётюб, джолгъа чыкъды. Кенгден кѡараб мазаллы быргъыны оджагъындан кѡара кѡалын тютюню седиреб чыкъгъанын эслеб:

«Эшта, ол болур интернат!» — деб кѣлюне келди, дагыда ишексиз болур ючюн, кѡырдышда бир-бирин кѡуууб, ойнай тургъан эки джашчыкъны бирин тохтатыб, сорду:

— Джашчыкъ, интернат кѡалайдады? Себгилбет джашчыкъ, бурунчугъун тарта, Азретни сорууна соруу бла джууб этди:

— Сизге ким керекди?

— Меннге киши да керек тюлдю. Школ къалайдады, деб сорама,— деди Азрет, ауазын джумушагыракъ, этерге кюреше, алай а джашчыкъ, (Азретни сынагъанча) бюсюреусюзюрек, кесин уллу билимли болгъаннга санаб:

— А-а, билдим. Сиз директорнуму излейсиз? — деб сорду.

— Хо. Сен аны къайдан билдинг?

— Билеме. Бизни классха воспитатель керекди; Сиз воспитатель болурсуз?... Келигиз, — деб Азретни аллында джебеледи.

— Сен ненчанчы классдаса? — деб сорду Азрет.

— Алтынчыдама, — деди джашчыкъ, сора кесини кёзююлю сорууу бла Азретни «тинтди»:

— Сиз бек урушамысыз?

Азрет, кёб сагъыш этмей, джууаб берди:

— Халиси иги болуб, айырмагъа окъугъанлагъа мен урушмайма.

— Сора, «тёртге» окъугъанлагъа уа урушамысыз сиз?

— Айхай. «Бешге» окъургъа мадарынг бола тургъанлай, «тёрт» нек аласа?

— Бизни классда къуру юч адам окъуйду «бешге»-Слава уа «экиден» башха джукъ алмайды.

— Нек алады ол «эки?» Сизсиз анга «эки» алдыргъан.

— Биз сора не этерикбиз? Воспитателни айтханын да этмейди.

— Аман тенгле кёреме сиз анга!

Джашчыкъ мындан ары «демлешмей», Азретни хыны тюрсюнюн эслеб, атламларын дженгиллетди. Мор боялгъан къанга буруулу юйню къатына джетгенлеринде, Витя артракыгъа туракылыб айтды:

— Ма буду школ.

— Сау бол! — деди Азрет, джашчыкъгъа джити къараб.

Азрет директорну эшигин акъырын къагыб, «боллукъ-ду» деген тауушну эшитиб, ичгери кирди. Директор, субай!, къуууракъ, сары шинли адам, ёрге къобуб, Азретни къолун къаты къысыб, мор схарла джабыу джайылгъан столну къатында таянчакъ шиндикге олтурду. Азрет, ич хурджунундан приказны чыгъарыб, анга бере, кеси директорну сынамлы къарамы бла ёлчеледи. Къарамын аны ёшюнюнде зугул знакчыкъда тохтатды. Къызыл бешмюйюш джулдузчукъну тюбюнде ачылыб тургъан kitabны юсюне ууакъ харифчикле бла джазылыб «Халкъ окъууну айырмасы» дегенни кёрдю. Ди-

ректор, приказны окъуб бошагъандан сора, Азретге кёк кёзлерин джити къаратыб айтды:

— Бизни школда ишлегенлени кёбюсю джашдыла, былтыр келгендиле; кесигиз биле болурсуз.— Азрет башын силкди. — Алтынчы классыбызгъа воспитатель керекди. Эртдеден огъуна айтыб къояйым: бек къыйын классды, алай а сиз къоркъарча зат джокъду. Джаш воспитатель сыйлы ишни баджарады — ол джангы адамны джангы джашаугъа хазырлайды. Сабий джюрекге тюз джол табхан адам — ол насыблыды, ол насыбха джол ачады...

Директор сёзюн бошар-бошамаз, эшикден ортаджыллы тиширыу кирди. Леонид Егорович анга:

— Людмила Ивановна, ма, танышыгъыз, бюгюн келгенди. Интернатны джоругъу бла шагъырей этигиз, — деди. Алгъы бурун Азрет сабийлени джатхан джерлери бла шагъырей болду. Андан сора Людмила Ивановна сагъатына къараб:

— Он минут къалгъанды. Тёрт сагъат болады — сабийле дерслерин этер заманды. Келигиз, сабийле бла танышыгъыз, дерслерин хазырлагъанларын кёрюрсюз,— деди. Людмила Ивановна бла Азрет классха киргенлей, сохтала шум болуб ёрге турдула. Азрет ала бла саламлашыб, арт сафда бош партагъа олтурду. Хурджунундан тетрадын чыгъарыб джазыб тебреди. Классда 36 адам, барысы да ичлеринден окъуй, дерсге хазырлана эдиле.

— Къалай кёрдюгюз, Азрет Магометович, дерслеге хазырланыуну? — деб сорду Людмила Ивановна дерследен сора.

— Бек алапатды — деди Азрет, баш энишге къараб.

— Алапат а къайда?... Хар кюн сайын «экиле» алыргъа къалгъандыла да, энди журнал къурагъанма.

— Къаллай журналды ол?

— Ма, бери къарагъыз. Сабийлени кёбюсюню ойнаргъа эси кетеди да, дерслерин этмегенлей, «билебиз» дейдиле: экинчи кюн а «билген» сохта «эки» алады. Отуз алты адамны билимин юч сагъатны ичинде тинтген къыйынды; ол себебден къурагъаныма ма бу журналны да, бу къарыусузлагъа иги эс бёлюрге мадар береди. Ма (Людмила Ивановна журналда джазгъанын кёргюздю). «Тёрт» бла «бешге» тамбла дерслерин айтырыкъла къол салгъандыла, андан къалса — «юнге». Аны бла, «къол салдыла» деб рахатланыб къалыргъа боллукъ тюлдю: хаман тинтиб турургъа керекди. Сохта сёзюне ие болмагъанын айгъакъламай къойса, воспитателни не сыйы барды?

— Къыйынды да хар кюн алай этиб тургъан!— деди Азрет, «не айтырыкъды?» деб, Людмила Ивановнагъа къараб.

— Игит да къыйынды. Не къыйыны да юреннгинчиди, ар-тда тынч болады. Бир джылдан сора (сабийлени психикаларын иги билгенден сора) ишлерге тынч болуб къалады. Сиз къоркъарча зат джожьду, кесигиз кёрюрсюз.

— Ненча джыл болады сиз воспитатель болуб ишлегенли?— деб сорду Азрет.

— Мен школда ишлегенли онсегиз джыл болады да, аны сегиз джылындан къалгъаны воспитателлик ишди, кесигиз кёресиз... Не болуб да ишле, тутхан ишинги кёлюнг бла суйсенг — андан башха джукъ керек тюлдю...

Людмила Ивановна кесини сынамаыны юсюнден, къайсы сохтаны къаллай халиси болгъанындан кёб хапар айтды.

Азрет да эсине ышанмагъанын блокнотуна джазды. Сёзню аягында Людмила Ивановна:

— Тамбла ишге чыкъсагъыз, кесигиз иги шагъырей боллукъсуз, айтханча болмай. Сабийле алты сагъат бла джарымда турадыла. Джукъларгъа суйген эринчекле кёбдюле, биягында айтдым шойт да?— Азрет башын силкди. — «Джумушакълыкъ» этгенигизни эслегенлей, экинчи ёрге къобараллыкъ тюлсюз,— деди.

Азрет анга уллу бюсюреу этиб, таза кёлюнү разылыгъын билдирди. Кечени-кече узуну сагъайыб, Азретни эси сагъышха кетди. «Сиз къоркъарча зат джожьду»— дейдиле экиси да... Къоркъуб, неден къоркъарыкъды адам? «Джумушакълыкъ» этсенг— сыйынг тюшерикдн. Сабийлеге «Интернатны джоругъуна бойсун!» — деб къойсанг а— болмаз, ала биринчи кереме эштедиле аны? Ишни класс коллектив бла бардырыргъа керекди... Макаренко!.. Къалай залимди! Къыркъ джылгъа дери— сабийлени ёсдюрюрге асыры бек эси кетгенден, юйленмей тургъанды, кесин унутуб. Адам десенг, адам! Бусагъатда сау болса, мен анга минг сорууум бла къадалыр эдим!..»

Азретни сагъышын бузуб, стол юсюнде сагъат зынгырдады - алты болгъан эди. Азрет, туруб суу ызына барыб, белинден ёргесини суу джугъусун джан джаулукъ бла къызартхынчы ышыб, келиб кийинди. Сабийлени кёбюсю джуур-ургъан бла башларын басдырыб «джукълай» эди. Азрет эшикни ачыб салам бергенлей, ала «уяныб» башларын къаратдыла. Бир-бирлерин акъырыныракъ къымылдагъанча кёрюб:

— Хаман да былаймыды турууугъуз? — деб сорду. Джашчыкъла бир-бирлерине соруулу къарадыла. Ичлеринден бирчиги тили чала:

— Къалай турлукъбуз сора мындан ары?— деб нёгерлерин кёллендирди. Азретни джебегине джетиб, «...биринчи кюн огъуна былай этген, оюнла кёргюзтюрюк кёреме была меннге,»— деб кёлуне келе айтды:

— Туруб а къалай турлукъбуз! Не саулагъа, не ёлгенлеге къошулургъа керекди. Кесибизни саулагъа санай эсек а — бир кесек дженгылирек къымылдайыкъ, ангыладыгъызымы?

Киши джууаб къайтармады. Азрет, сабийлени арбазгъа тизиб, эртденги зарядканы этдири. Ала бет-къол джуууб бошагъанларында, Азрет старостаны да алыб, орунларын къалай джыйгъанларына къараргъа кирди. Саф-саф тизилген акъ дым джабыулу орундукъланы ёрге кёлтюрюб къарадыла. Ючюнчю орундукъну къулагъына чалдыш кёлекчик тагъылыб тургъанын эслеб Гришагъа сорду:

— Былайда ким джатады?

Джууаб этмегенинде, сорууун къайтарды:

— Бу кимни орнуду?

Азретни джити къарамы Гришада тохтагъанында, ол «ак-кыллы» кёзчюклерин чалдыш кёлекчикге сюзюб.

— Бу Ахматны орундугъуду, кёлек а Толяныкъы болур дейме?— деди. Азрет списокга къараб:

— Къайсы Толяды? Школенко Толягъамы айтаса?— деб сорду.

— Хо,— деди Гриша.

— Экисин да бери чакъыр!

Мычымайын Ахмаг бла Толя Азретни аллына къызарыб сюелдиле. Сёлешиу къысха болду:

— Былаймы джыясыз орнугъузну?

Ахмат, къызарыб, тынгылауну ийди. Толя (эртенбла Азретге джууаб этген ол эди) кёзлерин, къачар къоянча, төрт джанына сюзе, зытчы-мытчы этди, алай а воспитателни ётгюр къарамы бла сорууу аны джюрегине мизча чанчылдыла:

— Нек тынгылайсыз? Кимни кёлегиди?— Азрет кёзю-башы бла орундукъ къулакъда кёлекни кёргюздю. Кесини ауузу бла тынчлыгъын бузгъанына къайгъыргъанча, Толя, эринлерин эринчегирек къымылдата, шыбырдады:

— Мени кёлегимди.

— Ким саллыкъды аны орнуна? Бусагъатдан орнуна сал!

Азретни ауазы сабийлени тынгыларын бузду. Къуру кёлек бла къалмады. Былайда дагъыда адамны кёзюне илинген «ууакъ чурумчукъла» кёб эдиле. Полну дежурныйле ариу джуусала да, терезе тюбледе, мюйюшледе букъу бар эди: Бир-бирлери уа орунларын кереклисича джыймагъанлары

бла кьалмай, джабыуларын да кьакьмагъан эдиле. Азретни эсине Людмила Ивановна айтхан тюшдю: «этиллик затланы унутуб кьойсанг, кемликле кёбден-кёб бола барлыкъдыла. Эринмей, джылы кьолдан заманында тюзетирге керекди». Ол себебден, дежурныйлени чакъырыб, борчларын толтуртду. Андан сора сабийле эртден ушхуургъа хант юйге бардыла... Азрет, классда эки дерсде олтуруб, кьайсы сохтаны «къары-усуз» джери болгъанын билир муратда кёб сагъыш этди. Блокнотуна талай зат джазды. Аны бла соруьгалмай, окъуучулары кьагъытлары бла шагърей болур ючюн, завучха келди. Хасан Исмаилович, Азретни джунчугъаны бла биргелей, тартыннганын да эслеб, джаза тургъанын кьоюб, башын ёрге кёлтюре айтды:

— Келигиз, Азрет Магометович. Не кереклигиз бар эди? Олтуругъуз, — деб, джашил кьатапа диванны кёргюздю.

— Сау болугъуз! Ишим болуб келгенме. Алтынчы классны окъуучуларыны кьагъытлары бла шагърей болургъа сюе эдим, — деди Азрет. Завуч хурджунундан гитче джылтырауукъ ачхышчыкьны чыгъарыб, Азретгеузатыб, шкафны кёргозе:

— Ачыгъыз да алыгъыз. Баш табхададыла, — деди.

Азрет талай заманны кьагъытланы «окъуй» келиб, Румянцевде кёбюрек мычыды.

«...Румянцев Вячеслав Фёдорович, онюч джыл. Тёбен Архыздагъы детдомдан... Интернатха детдом чачылгъандан сора кёчюрюлгенди.. «Аны ючюн бездириб турады ол устазланы. Аны ариулукъ бла хорларгъа боллукъ болур, эшта, адам. Тамбладан башлаб кьолгъа алыргъа керекди». Азретни биринчи иш кюню алай ётдю.. Аллында энтда кёб кыйын затлагъа тюберине терен сагъыш башын басыб, школдан чыгъыб, юйю таба бурулду.

Онтёртюнчю башы

Арадан талай ай ётдю. Бир кюн Азрет, кьолуна да тилек кьагъытны алыб, директоргъа кирди.

— Келигиз, Азрет Магометович, — деди Леонид Егорович кьагъытны эслегенинде, мангылайын джыйырыб, кьашларын бир джерге джыя. Бусагъатда Азретге сёз айтхан кыйын эди. Ишни болгъаны былайды. Кьонгурау кьагъылыб, сохтала дерсге киргенлеринде, ичлеринде Гриша бла Юсуфну кёрмей, Азрет кьайгъырды. Сохталагъа ненча сорса да, «бил-

мейбиз» дегенден башха джукъ айталмадыла. Классны къю-
юб кетиб, эки адамны излегенни табсызыракъ кёрюб, къонгу-
рау къагъылгъынчы сакълагъан эди.

«Ала чегетде болурла, бир ишексиз,» — деб Азретни кё-
люне алай келиб, чегет таба тебреди. Джахтананы терезечи-
гинден эртденги аяз уруб, бурулуб чыкъгъан тёбел тютюн-
ню кёрмесе, барлыкъ да болур эди. Воспитатель, кесини кёз-
лерине ийнанмай, таукелсизирек ичине киргенинде, экиси да
къушмуш болуб, тютюнню бохсурата тура эдиле. Азретни
эслегенлей, Гриша къолунда тютюнлей тургъан папиросун
джерге быргъады. Воспитатель сабийлени тышына чыгъарыб
урушхан заманда, ала анга табсыз джууаб этген бла къал-
май, дерслеге да бармай къойгъандыла. Къолунда сохтала-
рына айтханын этдиралмагъаны джюрегин ачыудан къайна-
тады. «Ишимден бошатыгъыз», деб тилек къагъыт джазыб
келгени да ма ол себебден эди.

Леонид Егорович Азретни хапарына тынгылаб бошаб:

— Мен сизге алай этериксиз деб турмай эдим.
Терсни тюзетген адетди. Бизни джашауубузда хар атламы-
быз сыйдам болуб бармайды да... — деди.

— Леонид Егорович, мен сизни ангылайма... алай а не
сыйым къалгъанды энди? Сабийле айтханын этмеген устаз-
ны бармыды сыйы? Аны адамлыгъы барды деб айтыргъа
боллукъмуду?

— Азрет Магометович, мен сизге энтда айтама: воспита-
тель сохталагъа айтханын этдирир ючюн (аны айтханы уа
джорукъдан тышына чыкъмазгъа керекди кюрешни арты-
на дери бардырыргъа борчлуду. Этилген терсликни тюзетир
ючюн, аны тамалын табаргъа керекди, тамалын табар ючюн
а, хар сабийни психикасын билирге керекди.

— Аны мен табаллыкъ тюлме.

Леонид Егорович ышарыб айтды:

— Табаллыкъсыз. Сиз аны табаргъа хазырланнган адам-
сыз, ол сизни усталыгъыгъызды, ангылаймысыз? Хасан Ис-
маиловични «Мурат — дженгиуде, дженгиу — тёзюуде» деб
бир суйген нарт сёзю барды. Бир ызгъа алыб, сабийни огъай
эсенг, бир-бир уллу адамланы да тюзетген бек къыйынды.
Былайда ётгюрлюк бла биргелей, тёзюмлюк амалсыз керек-
ди. Сагъыш этигиз! Тюз айта-сыз: сый адамгъа бек керекди,
артыкъсыз да бек сабийлени ёсдюрюуде. Алай а унутмай-
ыкъ, сыйны багъасы уллуду — ол адамгъа бизни ишибизде
талай джылла бла табылады. Людмила Ивановнагъа сорсагъ-
ыз, айтыр биринчи джыл къалай ишлегенин. Ол заманда эки-
биз сюзе тургъан иш кёзюбюзге тюкню къарасы чакълы бир

кёрюннюк болмаз. Адам кюреш ючюн джаратылганды, аны ёмюрю тынгысыз кюрешде кетерге керекди! Сизни уа сабийледен кёлгюз къалады. Ала нени биледиле? Нени юретсенг— аны. Коммунистге сизнича этерге джарамайды.

— Не этерикди адам, айтханынгы этерге унамасала? Урургъамы керекди?

— Азрет Магометович. Иги тынгылагъыз, энтда къайтарыб айтама: джорукъгъа сыйыныб, айтханынгы этер джолланы табаргъа керекди. Сабийге къол джетдирген бла къоркъуталмазса, ол адамны сыйын кетерген затды. Ариу, эркинлигим болса да, мени сартын, кеси ми сабийлерими да ураллыкъ тюлме. Аны орнуна керекли, магъаналы эки-юч сёз айтсанг, ол хайырды. Ол огъай эсенг, сабийлеге таза кёлюнг бла ачыуланыргъа да керек тюлдю— ол да устазны къарыусузлугъуну бириди, не ючюн десенг, сабийле адамны тюрлениуюн дженгил табадыла. Аны билмеген устаз да болмаз, алай болса да, энтда, излесенг, табаргъа боллукъса.

— Леонид Егорович, меннге неден да бек дерслеге келмегенлери ачыу болады. Не масхабха джыяргъа боллукъду аланы? Былайда къуру мени кючюм азды, аланы бютеу коллективни аллында уялтыргъа керекди. Гришады Юсуфну да аманнга юретиб айланган...

— Ким огъай дейди, болушайыкъ. Ма классны тамадасы, ма пионер организация. Юсуфну анасына джазыгъыз да билдиригиз, класс джыйылыуну бардырыгъыз, кимни не айтханына тынгылагъыз, сюзюгюз, чегигиз! «Амал адамдан къутулмаз», — дейдиле. Хар затха барды амал! Экисин да пионер дружинада сюзерге керекди, шонерлени гуждары бла кенгешигиз. Къуру ол экиси тюлдюле да сизни классда бузукъ чыгъаргъанла?! Ненча терезе кёзню ууатханды тоб бла Румянцев, ненча кере Школенко окъутхан устазларына хыны этгенди! Аланы барысына да тынгылаб барсанг, аман зат тамырланыб, сохталаны ичинде юлгю болуб джайылыр.

— Румянцевге бютеу класс барысы да урушхан эдиле эсгертген эдик...

— Э-эхе! Славагъа ол неди, сизни эсгертгенигиз? Сабийлени бир-бири аны къозуб, ол да кертда деб, кесин «сылхырча» этиб къояды

— Ангыламагъаны джокъду, алай болгъанлыкъгъа, не ариулукъ, не эршилик джарашмагъан бир сабийди. Не этиб тюзеталмай къойгъандыла... Кёремисиз, ма аны тырмашыуун, сюйген затын эсгериб, киши тюзеталмагъанды. Былтыр аланы классда Тамара Хасановна ишлеген заманда, Румянцев бир кесек «такъыл эди.»

— Аны бла энчи ишни, ушакъны таймаздан бардырыб турургъа керекди.

— Бардырмагъандыла дебми турасыз? Кёб кюрешген-диле.. джукъгъа келишмейди.— Азретни мыдахлыгъын эслеб:— Мен сизге къол джуудургъанлыгъым тюлдю. Кёрюгюз, энчи ушакъ этигиз. тинтигиз, юретигиз, джорукъгъа салыгъыз. Алай а, къуру джангыз адамгъа эс бёлюб, коллективни унутуб да къоймагъыз: Румянцевле кёб болуб кетерле, эсlegung. Сиз джаш коммунистсиз, мен сизге ышанама: къолгъа алсагъыз, аны тюзетириксиз!— деб директор, ышарыб, Азретни тилек къагъытын буршу этиб мюйюшге силдеди...

Эки кюнден (класс джыйылыу болгъандан сора) Юсуфну анасы келди. Ол кюн пионер дружинаны джыйылыуу болду. Узун столну тегерегине сохта актив, тамада пионер гуждар Мария Степановна, комсомол организацияны секретары — Фатима, Юсуфну анасы, директор олтургъандыла. Джыйылыуну Фатима бардыра эди.

Юсуф, Гриша эм Слава къызарыб, джыйылгъанланы алларында башларын энишге ийиб сюеледиле.

— Джашыгъыз дерслерин этмейди, заманында школгъа келмейди... Барындан да аман неди десегиз— воспитателге джууаб этеди, тютюн ичиб тебрегенди... Ма, аны ючюндю сизни да ишигизден айырыб чакъыргъаныбыз; сизни аллыгъызда айтсын не акъылы болгъанын, — деб, Фатима орнуна олтурду. Юсуфну анасы, келбетли, къызыл къанлы тиширыу, ёрге туруб джыйылгъанланы аулай айтды:

— Бек мардасыз сау болугъуз, муну узаймай меннге билдиргенигиз ючюн. Ёмюрде адам ийнанмазлыкъ затды: къайда кёргенсе сохтаны, бойнуна да къызыл галстукну тагыб, тютюн ичгенин?

Юсуф, къызарыб, эринлери къалтырай, джылады. Мария Степановна, къарамын джылай тургъан Юсуфдан алмай, сорду.

— Ким берген эди сеннге тютюн? Къайдан табхан эдигиз?

Бу сорууланы эштиб гаммойланыб тургъан Гриша Юсуфха мангылайы бла къарады. Юсуф, джылагъаны тохтамай, сёзлерин бёле-бёле:

— Гриша берген эди, — дегенинде, Гриша мурулдады:

— Алдагъан этеди!

— Алдамайды, сенсе барысын тютюн ичерге юретген. Староста, къалай уялмайса? Кесингден гитчелеге къаллай

юлгю кѣргюзтесе сен? (Гриша сегизинчи классда окъуйду). Болду! Сизни бла энди мында ары сѣлеширик тюлбюз. Джангыз бир айыбыгыз чыкъса, экигизни да пионерден кыыстарыкъбыз. Эсингде болсун, Слава, унутма: «сени таурухунгдан» сора, джукъ эштилмейди школда. Сени уа, Гриша, комсомолдан чыгъарлыкъбыз. Джыйылыуда сегизинчи класс бары да разы болгъандыла анга.. Ангыладынгмы?— деди директор.

— Юсуф, ангыладынгмы?— деб сорду Азрет. Юсуф «Кечигиз мени!», деб, ауазы къалтырай, джылады.

— Къуру менден тилеме да кечмеклик, джыйылыб тургъан тенглеринген, анангдан, устазларынгдан тиле... Джыйылыу чачылгъандан сора Юсуфну анасы директоргъа:

— Хар кюн сайын былай этиб тура зсегиз а, башыгыз да тирмен айланады,— дегенинде, ол да анга:

— Аны уа сизге юретирик небиз барды, сиз иги билесиз, алты сабийни ёсдюргенсиз. Кѣресиз, ма былай кюрешиб турабыз... Не этериксе: ол борчубузду,— деди ашыра чыгыб. Леонид Егорович Ызына къайтыб келе Азретге:

— Докладны хазырлагъанмысыз?— деб сорду.

— Хо. Бююн ингирде алты сагъатда окъурукъма кинону алы бла.

— Адамла кѣб келге эдиле?!

— Эл биледи, Леонид Егорович, джыйыллыкъдыла. Директор, унутханын эсине тюшюралмай къыйналгъанча, мангылайын джыйыра:

— Къалай эди докладыгызны аты?— деб сорду. Сора терслигинден джунчугъанча:— Нени да Унутдурлукъдула бу сабийле,— деди.

— «Дин эм урунуу», — деди Азрет...

Экинчи кюн дерследен сора Азрет Славаны чакъырыб ушакъ этди:

— Слава, сени ёмюрюнгде «Не ючюн окъуйма» деб кѣлюнге келгенмиди?

— Келгенди. Билим алыргъа.

— Тюз айтаса. Билим алыб, усталыкъгъа юрениб, адамла ишлеген этедиле. Хар адамны бек талпыгъан, скойген иши болады. Сени уа бек скойгенинг къайсы йшди?

— Мен шофер болургъа сюеме,— деди Слава, къууангандан кѣзлери джана.

— Сегиз классны бошамай, шофер болалмазлыгынгы билемисе? Дагъыда айтырым: иги шоферла да, аманла да боладыла. Алай болса да, кѣбюсю игидиле; адамны кѣбю тартхан джанына къошулургъа керексе.

Слава башын силкди. Азрет сёзлерин чегиб, юзюлген джеринден джалгъаб башлады:

— Иги окъургъа керекди. Иги окъуяллыкъ эсенг, джай, бош заманында, мен сени машинаны джюрютюрге юретирге айтама...

— Барысы да алай айтыб, артда сан этмей къоядыла.

— Мен айтханымы этерикме, чырт да къоркъма. Петр Ивановичге (школну шофёруду) айтыб, мен олишни джарашдырма, сен иги окъургъа айт ансы.

— Иги окъургъа, халими иги этерге сёз береме,— деди Слава, къууанч тыбырлы болуб.

— Алдасанг а?

— Алдарыкъ тюлме, Азрет Магометович.

— Алай эсе, келишдик,— деди Азрет. Ол кюнден башлаб Азрет Славагъа машинаны юсюнден хапар айта, шофёр бла бирге олтуруб, машинаны хар бир заты неге керек болгъанын, къалай ишлегенин айыртыб башлады. Устазла — Хасан Исмаилович бла Леонид Егоровичден къалгъанла — Славаны «тюзеллигинден» къол джуугъан эдиле. Азрет а, сёзюне керти болур ючюн, кёб кечелени сагъыш этиб, дневниги джабылмагъанды... Славаны къууаныб, игидениги окъугъанын кёрген сохтала, бир-бирлерине тырмашыб, алтынчы класс кирсизликде, окъууда да биринчи орунну алыб тургъанлы төрт ай болду. «Къыйын» сабийле бла ишлеген адамны иши, башлагъан заманындан эсе, къаст этиб кюрешген заманынги ахырына деричин элтген къыйын кёрюнеди, не ючюн десенг, хар сохтаны тюрленмезлик заты — иги окъургъа тырмашуу — болургъа керекди. Ол затны таймаздан джакълаб, окъуучулагъа юлгю кёргюзтуб турургъа керек бола эди.

Азрет ишлеген кёзююнде кёб затха тюшюндю. Барысындан да бек ол директорну тирилигине, талай ишни тутуб, бирин да джарсытмай толтургъанына сейирсине эди. Бир джолда, окъууну юсюнден сёлеше келиб, директор, айтырын айтыб бошаб, Азретге: «Ангыламагъан затыгъыз бар эсе, соругъуз,» — дегенинде, Азрет айтды:

— Джангыз бир сорлугъум барды.

— Соругъуз.

— Билемисиз, Мен сейирсиниб турама... ол къадар ишни биргелей тындырыр ючюн, аллай бир къарыу сизге къайдан табылады?

Леонид Егорович, суююмлю ышара, ёрге туруб:

— Къайдан табыладымы дейсиз? — деб сорду. Азрет джукъ айтмады.

— Мен школда ишлегенли джыйырма джыл болады,— деди Леонид Егорович.— Ол джылланы ичинде кыуанч да, бушуу да болганды. Алай а мени эслегеним: арт кезюуде джыл-джылдан кыарыусузуракъ болуб барама, деб келюме алай келеди.

Азрет директорну кыошакъсызлыгына сейирсинди.

— Огъай, Леонид Егорович, сиз айтханча тюлдо. Сизге кыарыу кюнден-кюннге кыошулуб барады, ол хар кимге да белгиледи.

— Айырама, Азрет Магометович, келюгюздегин... Джаш заманымда адамладан «заманым джокъду» деген сёзню эшитсем, сейирсиннген этиучен эдим: «кыалай болмайды бош заманы?» деб. Тюзюн айтсам, алагъа сукъланнган этиучен эдим: «Иги сагъан, болгъан заманынгы алырча бир иши болур эди!» деб. Энди уа, кёресиз, заманыбызны хар такыйкыасы багъалы болганын. Сизни да болмаз бош заманыгыз?

— Болады, Леонид Егорович.

— Ненча сагъатны джукълайсыз кече?

— Бир-бирде джети сагъат, бир-бирде уа төрт-беш сагъат.

— Не этесиз да кечени кече узуну?

— Дневник джазама. эртденблагъа планла... иш кёбдю,— деди Азрет.

— Алай бла адам сакъат боллукъду, заманында джатмаса. Сиз, окъургъа киргинчи, ишигиз кыйын боллукъун биле болмаз эдигиз. Сабийлени дауурлары да шашдырлыкъдыла бир-бир кыарыусуз адамны. Кёб адам кыойганды устазлыкъ ишин, тёзалмай... Алай болса да, артда юребниб кыаласа, кыоркымагыз.

— Мен кыоркымайма, быллай коллективде кыоркыаргъа джарамайды: хар бири бирер акъыл сёз юретеди, кёллендиреди. Эки кыат иги ишлерге кыорешеме. Юйге, анама не кыадар тансыкъ болуб барсам да, сабийлени джарыкъ тауушлары кыулагъымдан кетмей, ызыма кыайтырыма ашыгъыб кыалама,— деди Азрет.

Бусагъатда аны кёзюне биринчи кюнледе ишлегени кёрюндю.

...Баш кюн эди. Азрет, сабийлени линейкагъа тизалмай, аланы кёбюсю чегетге кыачыб кетген эдиле. Аны ючюн Леонид Егорович Азретге кыаты урушхан эди. Вера Васильевна, табигъат билимден окъутхан устаз Азретни мишаууракъча кёрюб, кёлюн джазар муратда:

— Кыыйналмагыз, ол кишини махтамайды. «Мын-

дан иги ишлеяллыкъ болмаз,» деб тюнголсе, ол заманда айтады адамгъа «иги ишлейди» деб. Алайды адети. Иги адамды,— дегенинде, Азрет, Вера Васильевнагъа джумушакъ къарамын сюзюб:

— Кимди анга аман деген? Сабийле айтханымы этмеселе!, мени не терслигим барды?— деди. Вера Васильевна, Азретни кёлкъалды тюрсюнунден кёзюн алалмай: «Этерикдиле айтханыгъызны. Бюгюн этмеселе — тамбла этерле!» деб кёллендирген эди. Энди уа кёресе: къаллай тюрлениуле болгъандыла! Былайда ишлеген юч джылны ичине аны сыйы ёсдю, биргесине ишлеген нёгерлери анга ышандыла: парторганизацияны секретары боллугъуна бирден разылыкъларын билдирдиле. Джаш коммунист аланы ышаныуларын бюсюреу бла толтурады. Урунуу книжкасына юч кере бюсюреу джазылгъанды. Тынгысыз джюрек башланган ишни ахырына джетдирмей къоймайды.

Къонгурау тауушну эшитиб, Азрет:

— Энди айтыргъыз джокъ эсе, мен кетер эдим: дерслеги кириб тынгыларым келеди классымда,— деди.

— Огъай, джокъду. Дерследе олтуруб тынгылагъаныгъыз азды— иги тинтигиз, дерсни къарыусуз джанын устазгъа айтыгъыз, ансы, сабийле айтханларына сыйынмаса да, «эки» дейдиле да тохтайдыла. Ол джанына, тилейме, иги эс бёлюнсюн.

Апрелни сегизинде ингирде джети сагъатда педсовет джыйылды.

Воспитателле да, устазла да отуз эки адам эдиле Алгъы бурун сёз орус тил бла литературадан окъутхан устазгъа берилди. Елена Алексеевна тетрадына къараб айтды:

— Мен кесими ишими юсюнден айтайым. Къарыусуз сохталаны саны сегизди... Кёбюсюне дерслерин этмей келедиле, заман а азды, кесигиз билесиз, дерсде не этерге боллугъун. Воспитателлеге сорсанг а: «Тюнене уа этген эди дерсин, билмейме» дейдиле да къоядыла...

Елена Алексеевна сёлешиб бошагъанында, директор сорду:

— Сегиз къарыусуз сохта барды дейсиз сиз окъутхан юч классда. Бир айтыгъыз, нек къарыусуздула? Не бла болушхансыз сиз алагъа?

— Бир ийыкъда юч кере дерследен сора (таб тюшген кёзюуде уа дерслеги дери да) хаман кюрешгенлей турама,— деди устаз.

Немца тилден окъутхан устаз, Мария Павловна, джаш къызчыкъ, былай айтды:

— Мен ишлегенли (ишлегенли эки джыл тугел болмайды) бир кюнюм адамыча «тынчлыкълы» кетди деб билал-майма. Дерсге кирирге кьоркъганлай, дерсден чыкъсанг а — джашаугъа кьууанырынг да келмей, кюнлерим алай бла барадыла...

— Энди уа не болду? Румянцев дей эдигиз да, аны, сау болсун Азрет Магометович, «бойсундурган» эди. Энди уа кимден тарыгъасыз? — деб сорду Хасан Исмаилович.

— Кьуру Румянцевдемиди иш, Хасан Исмаилович? Биринден кьалса — бири. Энтда Масленников башлагъанлы.... Азрет Магометович да кесини классы иги болса, кьууанады, башхаланы уа кьрмейди, болушмайды... — деди Мария Павловна, кьлкьалды кьзлерин Азретге сюзе.

— Устазла «сабийле дауур этедиле» деб тарыкъсала, кьыйналган этесе, бир-бирледе уа кюллюгюнг келеди. Сагъыш этигиз, не ючюн дауур болады дерследе? Биринчиси, дерс кереклисича бармай, сабийле эрикселе. Экинчиси, сабийле устазны «кьарыусузлугъун» танысала. Аллай халатла болмаз ючюн а, устаз айтханындан бир чыкны да таймазгъа керекди. Не бек кьыйын болса да, кьб кьрешсе эки-юч ай болсун! Андан ары «тынчлыкълы» ишлерини сагъышын этмейдиле. Устаз сохталагъа айтханын этдиралмаса, не сьз барды, окьуучула терен билим кьайгъылы болмайдыла, ойнар кьайгъыдадыла ала. Тюз айтады Мария Павловна, болушургъа, юретирге керекди. Мындан ары тыйыншлысича этейик, — деди Алий Ахматович, физикадан дерс берген устаз. Азретге кьзюу джетгенинде, ол, гузаба ёрге туруб, сьзлерин кьызыу-кьызыу ычхындырды:

— Мен не айтыргъа боллукъма, джолдашла? Кесигиз кьересиз мени классымда болумну. Окьуу четвертни аягъына кишини «экиси» джокьду, алай а окьуучулары кьбюсюню андан да иги окьургъа мадарлары болгъаны белгилиди. Ма, аны ючюн кьреширге керекди, ма олду бизни биринчи кьарыусузлугъубуз эмда баш борчубуз. Талай дерсге киргенме. Устазланы кьбюсю джанын-кьанын аямай ишлейди. Бек кьууанама, кьарасанг а... Бююн историягъа кирген эдим да, бир кьауум сабийле устазны айтханын алдыла демеклик бек кьыйынды. Мен не билеме? Атасы-анасы да юч джылны воспитатель болуб ишлейме, ол себебден, юретген меннге юретсин, алай а, кьлюне келгенни адам айтыргъа тыйыншлыды. Менден кьллери кьалады. Мария Павловна, сизни айтханыгъызыны кьбюсю тюздю. Мен болушур джер бар эсе, айтыгъыз,

болушмасам— «хо», эслемеген затларым кёб болурла... айтыгъыз, айырыгъыз заманында, билгенибизча, бирлешиб тюзетирбиз, ансы бош кёлкълдыла кьорасынла... Къайсы бирин кёралайым? Къуру Румянцев огуна сылхыр этерикди мени кибики башын— эслеялмагъанымы кечигиз. Ахырында айтырым. Бир-бир устазланы быллай къылыкълары барды: «эки» саладыла да кёллерин кенгдиредиле, ала атайпысны воспитателлеге теджейдиле. «Не ючюн алгъанды экини?»— деб сорсанг— «Воспитатель дерслеге кереклисича хазырламагъанды» деб— сылтаулары олду. Багъалы устазла! Бир-бирде ол алай да болур, алай а айыргъа керекбиз: ариу халиде ёсдюрюу бла окъуу байламлыдыла «Экилени» асыры кёб «джюздюргенден» багъаны сохтаны ёсдюрюу магъанасы болмай къалгъанды. Аны барыбыз да билебиз, алыб кьарасакъ а — ишибиз -билимибизден кери кетгенди. Мындан ары барыбыз да кьадалыб, бу джанына тыйыншлысыча эс бёлейик,— деб Азрет олтурду.

— Барыгъыз да ариу сёзле айтыргъа чемерсиз,— деб башлады сёзюн Леонид Егорович,— кьарайма да, тарыкмагъан адам кёрмейме. Биз сабийле бла адамыча ишлесек, «тарыгъыуларыбызны унутурукъ болур эдик? Сабийле бла магъаналы ушакъла бек аз бардырыладыла. Халкъ бла ишлей билмейбиз, аллай затха кёлюбюз тынчлыкълы болалмайды. Не уа, барыгъыз билгенча,— коммунист ёсююн тамалы школда кьуралыб башланады... ол джанына да, Азрет Магометович, кереклисича эсибизни бёлюрге керекбиз. Воспитателле! Бош тарыгъасыз. Сизсиз сабийлеге ата-аналыкъ этерик: кьрал ышаныб, аланы кьолугъузгъа берген эсе— нечик болалмайсыз ата-ана?

— Анасыны эки-юч сабийи барды, бизде уа— кьыркъгъа джууукъдула. Къайсы бирине этдиралгъын айтханынгы?— деди орнундан Антонина Григорьевна, сегизинчи классны воспитатели, субай, кьаракъаш кьызчыкъ, джити бурунчугъун ёхтемирек кёлтюре. Директор аны таба айланыб, юзюлген сёзюн джалгъады:

— Тюз айтасыз, ананы экиси-ючюсю болады, алай а ишине тамам кёлю бла сингнген воспитатель ёмюрге сабийлени санына кьарарыкъ тюлдю: ала мардаларындан чыкъмай ёсселе, бир адамча болуб къаладыла. Орус халкъ: «Табхан тюлдю ана, ёсдюргенди ана», деб тюз айтады. Сабийни тюз ёсдюргенден сыйлы иш бармыды? «Биз билмеген не барды?» деб ёхтемсинмегиз. Педагогика илму къалынды, теренди, байды. Джангы джолла излеялмагъан адамгъа аны тенгизинде джюзмеклик бек кыйынды. Сёз джокъду, кёб джылны

ишлеген кёбню кёре болур. Алай а, бир кѣауумланы сынгар джыл ишлегени бир-бирлени талай джылларын тутады, Мен аны кесим джашауда сынагъанма. Ишлей эсенг, адамыча ишле, ишлемей эсенг— кьой. Дагъыда «окѣуучуланы орундарында экинчи джылгъа кьояргъа мадар джокъду»— деб, билимлерин да кереклисича тинтмегенлей, кёчюрюб барыудан магъана джокъду. «Орнунда кьойма» дей эсе, ол санга джукъ да билмегенлей кёчюрюб бар» демейди. «Терен билим бер, кьарыуунгу, амалынгы аямай кюрешсенг, окѣуучуну орнунда кьалдырмазгъа джол барды»— дейди. Аны эсибизге кьаты салайыкъ — мындан ары ишибиз асхамасын!

Директор олтургъандан сора, ахыр сёз завучча берилди.

Завуч, тамагъын арыта, кёк тышлы тетрадны ача келиб, тёртюнчю четвертге хыйсабланы окѣугъанында, педсовет джабылды.

Ондешинчи башы

Азрет ишден чыгъыб, юйге тебрегенинде, клубну аллында адамланы басыныб тургъанларын эслеб, ызына кьайтды. Билдириу кьагъытда былай джазыла эди:

«Бюгюн ингирде, сагъат джетиде, Ч. Хасанны ишине джамагъат сюд кьарарыкъды».

Хасанны атын окѣугъанында, Азрет суу кьуярыкъ болду... «Аха! Энтда Хасан... Сабийле атасыз ёседиле... Сагъышы-кьайгысы джокъду ол адамны, ичиб, керпеслениб айланнгандан сора... Ай хариб а?!» Азретни эси кёб джерлеге джетди. Джол джанда кьызыл кьанджалбаш, тёртгюл юйчюкню Азрет иги биле эди. Хасанны юч сабийи барды: бир кьызчыгъы бла эки джашчыгъы. Абадан джашчыгъы, юйлеринден джюрюб, интернатда окъуй эди. Джашчыкъ аллында тырмашыб, иги окъуб тебрегенликге, ол кёбге созулмады— халиси бузулду, окъууу «таркьайды». Устазла талай джолда анасын чакъырыб сабийни тюрленнгенини себебин сорсала, Зубайда, кёзлерин мишаууракъ сюзюб: «Кёрюрбюз, кьарыуубузну аямазбыз»,— деучен эди. Бир кюн Хасан Исмаилович Азретни чакъырыб (Азрет тамада воспитатель болуб ишлейди) Хасанны юй болумундан, сабийлери кьалай ёсгенлеринден хапар билирге керек болгъанын айтды. Хасан зоотехник болуб ишлейди. Ингир сайын эсириб келиб, юйде кьаугъа ачады. Сабийлери, аталарыны кьызаргъан кёзлеринден кьоркьуб, аналарыны ышыгына кьачханлыкъгъа, джандамыр-

лыкъ мисхал чакълы бир да болмайды: Хасанны къолу Зубайдагъа да джетеди. Быллай юйюрге сабий мисхамлы ёсегине не сёз барды!

— Не этейим? Элге чыкъмайыкъ дей да тур, тёз да тур... Сабийлеге да киши «ёксюз» демесин деб, кёб чыдаб турдум... Энди уа, артыкъ да бек бу арт эки ийыкъны ичинде, кесине ушаш негерлери «Сен алкъын джашса: ой-ой-ой, сабийле табылырла, джашауунгу бузма!»— деб, терсине буруб кюрешгенле бютюн да бек аладыла,— деб Зубайда сёзюн бошагъанында, Азрет сорду:

— Сиз анга тюбегенли алай этибми турады?

— Огъай, аллында уа «кююм-кюнюм барды» деб, оноун этиб, сабийлеге да эс бёлюб джюрюучен эди, энди тюрлениб къалды ансы.

Бир кесекни сагъыш этиб туруб, Зубайда дагъыда къошду:

— Да, ма, сёз юкюн, алгъан айлыгъындан беш-он сомдан сора джукъ кёргозтмейди юйге— джоуб къояды.

— Аллай бир ачханы къайры джояды сора?

— Ичмесе, кюню кеч болмайды. Айлыкъ джалын алгъынчы борч-къарч этиб ичеди да, айлыгъын саулай борчуна тёлейди.— Зубайда, Азретге «ичгисиниб» айтхан сёзлерине сокъуранганча, къошду:— Мен сеннге ичгисиниб айтама, кишиге чыкъмасын, марджа, джашаулу болгъун!

«Кёремесе аны? Быллай бир азабны чегиб, дагъыда ыйлыгъыргъа кюрешеди. Ай, джарлы анала!»

Азрет бу юйдегини юсюнден кёб ойлашыб, Зубайданы джазыкъсыныб, кёлюне былай келген эди: «Ыйлыгъыргъа кюрешеди— энтда аны бла джашаргъа умуту болур дейме?!» Юйюрню чачыллыгъына ажымсыз болуб, юй болумуну юсюнден Хасан Исмаиловичге айтханында, ол Азретге:

— Азрет Магометович, ала айырылаллыкъ болмазла, эшта? Ол экиси алай ойнагъанлы, ма тёрт джыл болады, биллигинг джокъду...— деди.

— Сора, аллай оюн къачан бошаллыкъды, муну аягъы джокъмуду?

Хасан Исмаилович, башын сол имбашына дженгдириб, кёзюн чыракъ ие, ышарыб сорду:

— Энди, ала бирге джашаялмазла демби турасыз?

— Къайдам, къыйынды айтыргъа... Мени сарытын а, ышаныу бек азды...— деген эди Азрет. Ол заманда Хасан Исмаилович, эки къолун сыртына чалышдыра, кеси кесине айтханча:

— Къатын къойгъан да бек уллу бедиди. Ол бетсиз-

ликди— биреуню джашауун бузмакълыкъ. Къаты эсгертирге керекди аллай «айдекуланлагъа!» Хар бир адам ата болгъандан сора, аталыкъ сыйын тутсун! Хасанны джамагъат тюзетирикди, тюзетмей амалы джокъду,— деб, тюб эрнин къабхан эди.

Была барысы да Азретни кёзюне кёрюнүб, клубну алындан тебдирмейин тохтадыла...

Адамдан тыкъ толгъан клубда сюд ишин башлады. Зубайда айтырын айтыб бошагъандан сора, Хасаннга сёз берилди:

— Мени терслигим барды деб билалмайма,— деди ол.— Быллай бир аузуна алыб айланырча, не хатам бар эсе да?.. Мен да бир юй джашагъанча джашай шойма да? Алай а, не джашырыу, ол уртлагъанчыгъым артыгъыракъчыкъды ансы.

Хасан столну төгерегинде олтуруб тургъанлагъа сымарлаб къарады:— Башха мен айтыр зат джокъду. Леонид Егорович хыны ышарыб:

— Кесинги ангыламагъанчыкъча этме. Бир юй джашагъанча джашай эсенг, биле болурса. Нек сюелиб тураса халкъны аллында? Ким эркинлик бергенди сеннге тиширыугъа къолунгу кёлтюрюрге? Сен сабийлени аталарыса— ала сени къолунга къараб турадыла. Сабийлеринги аллындан къалай ёсдюрсенг, артлары алай боллукъду,— деди.

— Леонид Егорович, мени атам большевик болгъанды, мен кесим да къралымдан къарыууму аямайма; малланы сынгар бирин да чарпытмай, джыл сайын джазгъа чыгъарама. Сабийле уа окъусунла; алларында джоллары кенг, ким огъай дейди?

— Сен махтаулу ишлегенинге бютеу эл шагъатды, алай а, не келсин, сыйсыз ишинги ким махтар? Эсириб келиб, юй бийченги къоркъутханынг бламы тартаса башынга сый? Сабийле окъусунла дейсе. Тюзсе. Айтханынг бла этгенинг а— башхады. Сабийле окъуб, билим алыб, тюз ёсер ючюн, ата-ана джылыу, юйюр алагъа керекмиди?

— Керекди...— деди Хасан.

— Да нек чачаса да юйюнгю, сау къаллыкъ?

— Чачмайма, кеси чачылады.

— Огъай, Хасан аны уа алдайса. Дюрген джашлыкъдан а чыкъгъанса. Ичгини къояргъа уа дарман кесинг таб!— деди Леонид Егорович. Талай адам чыгъыб, Хасаннга «ирият» бердиле. Ол, туруб, «къатылыгъын» къаушатхан джамагъатдан кечмеклик тиледи. Бир кесекден Азрет, къызыу атлаб, джыйылгъанланы алларына чыкъды:

— Былайда джыйылганла барыгъыз да менден акъыллысыз, сёзюм джокъду— мен юретирик зат болмаз. Алай а кёлюме келгенни айтыргъа эркинлик беригиз. Не джашыруу, Хасанны орнуна, биз уялабыз: бедишлик ишди ма бу иш! Хар сабийни ёсюб башлагъаны юдегиде болады. Быллай юдегиде сабийле къалай ёсерикдиле? Бу «ауруу» бизни миллетде тамырланыб барады: аны бла таймаздан къаты юрешни бардырыргъа керекди — ёмюрде аты айтылмасын!!! Биз бир аууздан сюзе турган иш— бизни бетибизде къара тамгъады. Былайда орунларындан: «Биреуню энчи ишине нек къатышасыз?» деб къычыргъанла бардыла. Бир-эки адам. Алай айтханланы эслеринде болсун: биз кишини энчи ишине къатышмайбыз, джашауубузну джоругъун бузганланы айгъакълайбыз. Бизни джашауубузну джоругъу алайды: «Биреулен— барысы ючюн, барысы да — биреулен ючюн». Джыйылган джамагъатдан, сюдде сынгар бир тилерим барды: чачмагъыз, ёксюз этмегиз бу аламат сабийчиклени.

— Азрет сёлешиб бошаганлай, элде къартланы бири Къасбот — чыгъыб:

— Джашла, айыб этмегиз алай айтханыма, джумушакъ джеригиз бла къоз сындыра айлана кёреме. Аз кёб джашай эсем да, кесигиз билигиз— юдеги чалмандан чыкъгъанды. Джашаган джылларым ма бюгюнюмю бир кюнюне къор болсунла. Кёремисиз, белим муккур болгъанды. Силти хызенча, джырмачларыбыз салыныб баджеш чабырладан, бедекли гаможладан айырылалмаган джылларымы ма бюгюнча билеме. Тюз айтады Азрет, сау къаллыкъ, бусагъатда сабийни ёсдюрген къара эмгекди. Джетген тайхарча, ала кеслери алларына ёсалмазла, джашауубуз къалай излей зсе, ма алай ёсдюрюгюз. Джангылмаган сан бир адам бола болур: джангылгъанны адамла тюзетген этедиле, кеси тюзелалса уа — артыкъ да ашхы!!! Была экиси да джаш адамладыла— алкъын джашаулары алларынады. Кеслерини сёзлерине кёре, былагъа джамагъат айтырын айтыр, алай а юй чачылмасын,— деди.

— Хар чыгъыб сёлешген “юй чачылмасын” дейди.

Хасан элде айтылыб турган махтаулу ишчиди, халкъ аны тюзеллигин суюб айтады алай. Мени айтырым да олду, джолдашла,— деди Хасан Исмаилович. Джыйылган халкъ «энди айыбы чыкъса, ишин халкъ сюдге берирге» деген бегимде тохташды.

Леонид Егорович ахыр сёзюнде Хасаннга былай айтды:

— Эсле, Хасан! Сен сабийлерингден айырылган-

лыгынга, ала ёксюз боллукъ тюлдюле: бизни къралда киши ёксюзлюкню чекмейди. Аны кесинг кёресе, бизни школ-да огъуна. Айырылсанг, кесинге табсызды: джашауунгу бузарыкъса, артдан ёкюнмез ючюн, сеннге джамагъат ма бусагъатда эсгертеди. «Баш-тёш бола барырла» — демейди, эл сеннге ышанган этеди. Халкъны джумушакъ иннети — уллу сыйыды сеннге. Унутма аны!

Адамла эшик аллына къюлдудла. Азрет клубну аллында, къайын терекни тюбюнде Сапарны эслеб, кёзлерине ий-нанмай, къаты кысыб ачыб, ишексиз болгъанында, «Сапар!» деб кычырды. Тенгле къаты къучакълашдыла.

— Къайдан чыкъдынг? Къачан келдинг? Кёб сакъладынгмы?

— Юйюнгде табмагъанымда, клубда болурса деб келген эдим. Олтуруб тургъанынгы эследим, дагъыда, чакъырыргъа табсызыракъ кёрюб къойган эдим, — деди Сапар, кёзлери джилтинлеца джана.

— Хар кюн сайын бир чурум чыгъады... — деди Азрет, юйге киргенден сора. — Олтур! — Азрет кеси орунду къыгъа олтуруб, Сапаргъа столну къатында джумушакъ таянчакъ шиндикни теджеди.

— Хапар айт, ёмюрде акъылымда джокъ эди сен бери келликсе деб.

— Сен айт хапар, мен не айтайым? Тюнене кече юйде къалыб, бююн сеннге келе турама, — деди Сапар.

— Юйде барысы да тынч болурла?

— Тынчдыла. Сейирди! Юйде джашагъан — сен, хапар соргъан да сенсе. «Кёбден бери кёрюнмейди», — деб, Байдымат да къайгъы этиб тура эди... Унутуб къоя болурса дейме юйню?..

— Да мен сенден азмы болама юйде, джууугъум?

— Меннге неге эришесе? Мени ишим башхады: джер-суу кёре айланган адам бла кесинги тенг къалай этесе? — деб, Сапар, баш бармагъы бла кёкюрегине тюрте, ышарды. Азретни кюлкю алыб, тенгини имбашындан къагъа:

— Ой, сени огъесе! Биягъы сабий кылыкъларынг тура кёреме!.. «Кёб айланама» дейсе да, Ходжа айтханлай, «алай кёб айлансанг, бизни элде да бир кёрюнюр эдинг.»

— Огъай, Азрет, анангы хамешисинедамы тансыкъ болмагъанса?

— Болгъанма, ант этдирир, барыргъа заманым джокъду ансы.

— Табарыкъса заман... Роза да кыйл чайнай эди...

— Къайда кёрдюнг аны уа?

— Сен көрмегенмисе?

— Ишлегенли бери кыруу беш-алты джолда көргенме.

— Сыймей көреме сен аны. Ол иги кызыккыны гюнахы-на бош кирген көре эдим! Хунтунгу таныгъанлай, ийнан, хом-пачха миндирликди.

— Миндирмеге кый. Атабыз да сөлешмей турады сау джыйырма джылны, анга тэзген, Розагъа да тэзерге кюре-ширбиз,— деб джууаб берди Азрет тенгини чамына. Сапар стол юсюнден кыалын тетрадни алыб, ичин ача:

— Алан, энтда назму джазгъанынгы кыйгъан бол-мазса дейме? — деб сорду:

Ышаныудан тюнгиюб,
Унутхан болурмуса?
Джюрегингден атымы
Кыурутхан болурмуса?
Тюбсюз кёлдю сыймеклик —
Унутургъа джарамаз ..

— Аламатды да бу! Поэтле кыруу «сыймеклик» деб турсала, адамлагъа юлгю ким көргюзюрюкдю? Джангы зат ачаргъа керекди!!! Алай а сеннге ол «ауруу» сингнгенди да, кёлюнгдегин тышына тёммесенг, тынчылык табала болмаз-са?

Азретни джасдыкыгъа таяныб, башын кыолу бла тутуб тургъанын эслегенлей, ышарыудан джарыб тургъан бети эр-лай хыны тюрсюнге кёчюб, сорду:

— Не болганды, Азрет? Башынгмы ауруйду?

Азрет джууаб орнуна джан хурджунундан эки бюкленген конвертни чыгъарды.

— Ма, окъу. Пачаны да кёлю кыалады, юй бийчеси джашчык табханды.

Сапар окъургъа кыадалды. Бир кесекден ичинден окъ-угъанны кыюуб, Азретге айланыб ышара: «...Биз бир-бири-бизни көрмегенли уллу тюрлениуле болгандыла. Бизге да Валерий Быковский космосха учхан кюн бир джан кыошулгъ-анды. Атына да Валерий атагъанбыз... Сени бош заманынг асламырак болургъа керекди — нечик келалмайса? Бек ашыгыб сакълайбыз. Розагъа бизден салам айт. Эсен бол!» — деб окъуду. Сапар письмону Азретге узата:

— Кыачан юлленнгенди ол, сора? Сен бармы эдинг тоюнда? — деб сорду. Азрет башын силкди.

— Биз кьарт болгъанбыз, Сапар, дуня заманында башына иш этгенди,— деди Азрет ышарыб.

— Мен бек сейирсинеме, сау юч джылны тышында айланыб, джамалмай тургъанынга. Мен болсам...

Азрет тенгини ауузуна чаба, сорду:

— Алан, кьояйыкъчы бу кьургъакъ сёзлени. Не эте айланаса?

— Не этерикме этиб? Бошайма окъуб... Беш кюннге эркинлик алыб келген эдим юйге...

— Энди къайда ишлериксе да, окъуб бошасанг?

— Ой-ой-ой! Джер азмыды? Агъач болгъан джерде ишлерикбиз барыбыз да... Олег да колхозда агроном болуб ишлейди. Пономарёв Иван, эсингдемиди, механикди. Кёресе, бирерибиз бирер джерде. Сен сабийле бла ишлерге сюесе, мен агъач уста болама, Олег — агроном, Иван — механик... Барыбыз да насыбыбызны кесибизни ишибизден табаргъа умут этебиз. Къысхача айтыргъа, суйген ишингде адамыча урунсанг, насыбха джол ачхан кыйын тюлдю. Аны юсюнден артда сёлеширбиз, джат — эртденбла алты сагъатда туралмазса... унутуб кьоя эдим... Розаны къачан келтиребиз?

— Билмейме не айтыргъа да.

— Нек билмейсе? Бир да кьуруса да, джылы ушхууур этер.

— Ушхууур амалтын юйленнгенни уа билмейме, ёзге...

— Тохта-тохта, кызма! Бери ал да кел, бир школда ишлерсиз...

— Быйылдан сора кетерге деб турама былайдан... Къайдам? Сен айтханны да барды магъанасы; окъуу джылны аягына ишни бир джанына этерге керекди.

— Къачан этсегиз да, билдирмей кьоймагъыз, эшитмедим декегиз! Биягъы мен джырылдаб джетерме...

Азрет джатхандан сора, (Сапар аны кьоймай джатдыргъан эди) Сапар стол юсюнде китаблагъа къарай кетиб, кьолуна Азретни дневниги тюшдю. Анда ол кесини ишини юсюнден джаза эди.

«... Класс — кыйын классды. Ишни эбине тюшюб, сабий коллектив кьуараргъа керекди. Неден башласын экен адам? Билмейме. Дунияны башында билмегенден аман болурму?»..

«Джашчыкъла эртденбла туругъа эриннген этедиле. Къыджырагъан бла чотум боллукъ тюлдю, билеме... Солдат болургъа суймегени джокъду! Алай а «солдат болур ючюн, уянганлай, орундан секириб туруб, зарядкагъа чабаргъа керекди» деб кьойгъанлыгъынга, тургузаллыкъ тюлсе... Тюз,

терс эсе да билмейме, бир лагъым табдым: эм артха ким турса— ол дежурный боллукъду. Бир-эки адам артха къалмай болмайды, полну ала джууадыла. Алай бла дженгил турургъа юренселе, артда «экиле» алгъанлагъа джуудурургъа да боллукъду... Бир-бир устазла аны терсге санайдыла. (урунуу сыйды, къылыкъ этген сабийге ишлетсенг, ол ишни эрши кёруге боллукъду).

Леонид Егоровични уа акъылы башха тюрлюдю: «Биз къылыкъ этгенни ишлетгенликге, аны ючюн урунуу эрши кёрлюк тюлдюле, сабийле юреннген этерикдиле.»

Макаренко колонистлерине джатхананы джуудуруб тургъанды. «...Устазла барысы да Румянцевден тарыгъадыла. Хасан Исмаилович бла Леонид Егоровични айтханларына кёре, «тюзелмезлик сохта джокъду. Ол тюздю. Алай а, сабийни психикасын билиб, аны джюрегине джол табмакълыкъ къыйын затланы бириди: ишни башлаб, къарыуунг, тёзюмюнг джетмей къалыргъа боллукъду.

Людмила Ивановна: «Бош кюрешесиз, анга ариу-лукъ джарашмайды. Бир-эки «оюнла кёргюзтсе, билирсиз»,— дейди. Ол сёзюне разы тюлме. Былайлай барса, школдан чыкъса да кишини онгдурлукъ тюлдю: бузукъ чыгъарыкъ болса, Слава адежге тартылмай къалмайды...

Биринчи кере кесине энчи сёлешдим. Шофер болургъа талпыйды. «Машинаны джюрютюрге юретирме» деб, сёз бергенме. Билмейме, окъуу иги боллукъмуду экен? Людмила Ивановна алай айтады: «Воспитателни иши аллай ишди: кесинги ишинг хайыр бергени бла къалгъанын (къралгъа джараулу адамланы ёсдюрююню юсюнден айтады) онбеш-джыйырма джылдан сора билликсе». Сора, хайыр келтирирге сюйген адам сохтаны не джаны бла да школдан джашаугъа хазырлаб чыгъарыргъа борчлу болгъанын ким билмейди? Менге: «Бош кюрешесиз Румянцев бла, нек дейди? Бу эки айтханы бир-бирин тутмайдыла. (Румянцев не бек бездирсе да, кюрешни ахырына дери бардырыргъа керекди!)»...

«...Сабийле чегетде къайын суу алабыз деб, тереклени зее этиб тебрегендиле. Башчылыкъ этген Славады (менден джашыртын). Бюгюн аны машинагъа миндирмедим, юретген да этмедим. Сау кюнню мыдах болуб турду. Хата джокъду— экинчи джол воспитателни алдаял-мазлыгъын билир!»...

«Бюгюн ючюнчю классны сохталарын пионерге алгъан эдиле. Ингирде джата туруб, Зоя Азаматовна келиб тарыкъды: ёмюрге болмагъанды былай. Сабийле галстукларын тешмей джатадыла. Не этиб айтханымы этдиралмайма. Арыдым. «Нек тешмейсиз?» деб соргъанымда, джылары келиб бирчи-

ги алгъа атлаб тиледи: «Азрет Магометович, буршу болса, итиу урурбуз...»

Къаллай уллу тюрлениудю быланы джашауларында галстук такъган! Бир джилтинни джылтырагъаны танылады. Аны таймаздан ышырыб, сѣнгдюрмей, шынкъар! этерге керекди! Сабий къууанч... Андан уллу игилик къайда? Игитда ачыуланмайса (не бек ачыу болса да) алагъа кѣлюнг бла! Галстуклары бла ол кюн джатаргъа эркинлик бердим...»

«Бюгюн Розагъа тюбедим. Ишин джаратмайды: къыйынды дейди. Мени ишим бла аныкъын (аны дерс бергенден сора не къайгъысы барды?!), тенглешдириб къарасанг, аны иши беш къатха тынчды. Тутхан ишинг не къадар къыйын болса, ол къадар аны бек сюесе. Некди экен алай?»

«Сууукъ чабыб ауруб джатыб тура эдим. Эшик аллында сабий дауурланы эштиб, Фатимагъа «Кимле-диле?» деб соргъанымда, ол меннге: «Биягъы Румянцев болгъан сабийни да ызындан тизиб, дерсге бармай, сизни кѣрюрге излейме деб кетерге унамайды», — деди. «Ичгери ий», — деб тиледим Фатимадан. Кирди. «Нек кетесиз дерследен?» — деб соргъанымда, иги кесекни да тынгылаб туруб, эринлери къалтырай: «Сиз асыры кѣб къалыб кетдигиз» — деди. «Тамбла барлыкъма», — дегенимде, ийнанмады. «Иймеселе уа?» — деб, Фатимагъа къынгыр къарады. «Иймеселе да, туруб кетерикме», — дедим.

— Дерсге кечикгенигиз ючюн а устазыгъыздан кечмеклийк тилегиз. Болсунму? — Слава, джарыб, башын силкди. «Дженил сау болугъуз!» — деб Фатимагъа да (анда терслик болгъанча) биягъынлай мангылайы бла къараб, акъырын чыкъды. Тансыкъ болгъанды юч кюнню ичине. Мен да аллайынма. Ариу айтханлыгъыма, терслигин кѣрсем, кечим салмайма. Мени аны ючюн аллай бир багъалата эсе да билмейме...»

Сапар Азретни дневнигинден айырылалмай не кѣб турса да, кѣзлери ачыб, джукъусу келиб, тентирей барыб, Азретни аягъындан кирди...

Экинчи кюн кюнортада Азрет Сапарны ызына ашырды. Кѣбден бери кѣрмей тургъан тенгин ашыргъанында, Азретни юйюне барлыгъы келмей, бир кесек да сюелиб туруб, къакъракъ джолчукъ бла къабхакъ башына чыкъды. Талай кюнню джангур джаумай тургъанында, джер къургъакъсыб, нардууча, кысты-кысты атылгъанды. Былайдан къарасынг, эл саулай кѣрюнеди. Школну къуршалаб, къурмашча чакъган шауешик хуммеллекча салыннганды. Ма Азретни скойген къулагъы, былайгъа тихден джыяргъа кѣб келиучен эди. Тартыг чырпыгъа къонуб тургъан чыбчыкъ сюрюу къартчыгъадан

юркюб, чегетни къалынына думп болду. Кёб заманланы иелери — чырпабаш тереклени къалын чапыракъдан толгъан булчукълары— ёсюб келген джаш эменчиклени башларындан джангурну, джелни иймей, голлас джамчыча, салыннгандыла.

Кюнбетде, къайын талада, къозулары макъыра, къойла отлайдыла. Силтича саргъалгъан таланы гокка ханслары, аязчыкъ ургъан сайын, джаланнган къатапача, кёзюнгю алдайды. Кюнню булут басыб, бурмабаш чегетни джарымы къаралгъанды. Къалай ариуду табигъат! Джашаугъа къууат салады... Джашау къурамайды адамны, адам къурайды эмда тюрлендиреди аны сюйгенича. Дун-дунияны миллети бирлешиб, адам улуну барысына да бирча файдасы джугъарча иш этселе — ма олду сейир джашау! Ол а рахатлыкъда болады. Мен ийнанама, бютеу дуняда аны боллугъуна! Адам джашауну иесиди, джюйюсханыды! Прогрессив инсанны рахатлыкъгъа тырмашыуу ёмюрде да тохтарыкъ тюлдю— ол джашауну излемиди; джашауну уа киши тохтаталмайды. «Джашау тохтамайды»,— деб шыбырдайдыла Азретни къургъакъсыгъан эринлери.

Жапарла

КОМАНДИРНИ БУЙРУГЪУ

Тахсачыла къайтмагъан эдиле. Партизан бёлекни командири Ткачёв кюн турушда дюккючге олтуруб, къалыянын джут тартады. Заман заманы бла, къара къалыян къабыныргъа унумаса, ичин ариулаб, джангыдан тютюнден толтуруб, би-ягъынлай бюгюн андан сора иши болмагъанча — тютюнле-теди. Бир-бирде тишлерин къаты къысыб, башын билир-бил-мез булгъаб, джерге кючлю тюрюреди. Андан ары олтуруб туралмай, ёрге туруб ары-бери джюрюб башлайды. Быллай болумда аны алкъын киши кёрмеген эди. Аны къайгъылы эт-ген бу эди: партизан бёлекден он километр узакълыкъда ор-налгъан элде немчалылары кючлерини юсюнден хапар би-лирге керек эди. Ол джумушну Саркисян бла. Яковчук тын-дырыргъа керек эдиле да, экиси да къайтмагъанлы экинчи кюн бара эди.

Саркисян, орта бойлу эрмен джаш, ингичге къара мый-ыкъчыкълары бла, тенглерини кёзлерин ачханлай туруучан эди чам хапарлары бла. Яковчук а, белгили бир затны юсюн-ден сорсала, джууаб берген болмаса, аз сёлешиучен эди. Ол себебден, нёгерлери анга «Молчанов «деб атагъан эдиле. Алай айтханлары ючюн чарламай эди ол, ышарыб, саргыл-дым мыйыкъчыкъларын сылаб кьойгъан болмаса. Солугъан кёзюулеринде Саркисян анга чам-накъырда этерге ёч эди, алай болгъанлыгъына — экиси джандан-джаннга татлы тен-гле эдиле.

«Тюзмюдю сени этгенинг, командир, адамлары кеси кьол-лунг бла ёлюмге ашыраса? Суймейми эдиле ала джашар-гъа? Алдайса! Къуру Саркисянны огъуна къаллай бир ской-меклиги бар эди джашаугъа! Яковчукну уа! Несин айтаса -

бири бирёр илячин! Энди уа...». Командирни эси сир сагышха кетиб, къаба-къаба, эринлерин къызартханды. «Тохта» — дейди ол кеси кесине. Бир кесекден ичинден таша ауаз: асыры эртде къол джуумаймыса аладан? деб эшитиледи.

— Командир джолдаш!

Ткачёв ызына терк бурулуб, Малюкевични эслейди.

— А-а, замполит...

Малюкевич, субай битген джаш, джарыкъ кёк кёзлери бла, командирни аллына сюеле:

— Нек къалгъан болурла быллай бир заманны?— деб сорду.

— Билмейме,— дейди командир. Малюкевични имбашындан къагъа:

— Эртденли бери аны сагышын этеме. Тамбла ингирге болумну билмей мадар джожьду.

«Командир джолдаш, джыйылыб оноулашырмы эдик? — дей, Малюкевич сагыатына къарады. Замполитни тахсачыланы келликлеринден тюнгюлгенин Ткачёв ангылаб, башын силке:

— Джыйылайыкъ, — дейди.

Командованиени джууаблы эмда къыйын борчну салгъаныны юсюнден командир айтыб бошагъанында, Малюкевич алгъа чыгыб:

— «Джолдашла! — деди ол, бир кесек хыныракъ ауаз бла, — кесигиз билгеннге кёре, заманыбыз азды: къуру бир кюн-кюнбюз барды. Бизни джигит коммунистлерибиз Саркисян бла. Яковчук къайтмагъандыла. Аланы сакълаб, энтда бир кюн-кюнбюзню ашырсакъ, кеч боллукъду. Биз барыбыз да джарыкъ джашау эмда кюнню кёзю мутхуз болмаз ючюн кюрешебиз. Джарыкъ джашаугъа толу эркинлигибиз болгъанын танытыргъа керекбиз бютеу адам улугъа. Танытхан да этербиз!..

— Командир джолдаш! — деб, артыракъ сюремден Аскер ёрге къобду:

— Эркинлик беригиз! Командир анга къысха джууукълаша:

— Билемисе, къаллай къыйын ишди ол?— деб сорду.

— Билеме, командир джолдаш! Мен ёлсем, коммунистге санарсыз,— деб, Аскер тилек къагъытын узатды. Бир кесекден:

— Хазырланыргъа эркинлик беригиз, деб къошду.

— Хазырланыргъа боллукъса!

Кюн чыгарны аллы бла джетген эди Аскер элни туура-сына. Чегет, джукъадан джукъа бола барыб, къотур къаячыкъ-

лагъа тирелиб къалды. Анда, узакъ Кавказда салкъын шош ингир басхан заманда кёксюлдум сынджыр таула эсине тюшюб, Аскер терен ахсынды. Чегетден бир джанына джанлаб ёсген къайын терекчикни тюбюне олтуруб, худжунундан хызенчигин чыгъарыб, тютюн бурду. Къалын, кёксюлдум тютюнню ичине тартханлай, чачайды. Габрайыны бир къанаты бла ауузун джабыб джётел эте тургъанлай огъуна аякъ тауушланы эшитиб, герохун чыгъарыб, тегерегин сы-марлады: къолан чебгенли бир къызчыкъ аны таба келе тура, эди.'

— Сиз партизанмысыз? — деб сорду къызчыкъ. Аны теренден къарагъан кёзчюклери Аскерни башындан аягъына дери ёлчеледиле.

— Огъай,— деб джууаб этди Аскер.— Сеннге ала неге керекдиде? Кесинг да былай эртде нек чыкъгъанса чегетге?

— Мен партизанлагъа тюберге керекме... Элни фашистле кючлегендиле. Къызчыкъ тегерегине сакъ къараб, ауазын акъырыныракъ эте:

— Билемисиз, фашистле чегетге кирирге алай скоймейдиле: къоркъа болурла. Тюнене ала эки партизанны асхандыла. Сизге да былайда кёб турургъа боллукъ тюлдю...

— Ала партизанланы асханларын сен къайдан билдинг?

— Билеме,— деди къызчыкъ.— Мен кесибибизникилени таныб къояма... Ма бусагъатда да ала кёзюме кёрюне турадыла. Суратлаб берирге да боллукъма: бири сары мыйыкълы, экинчиси, андан алашаракъ, къара мыйыкълары бла сау кюнню комендантны буйругъу бла асылыб тургъан эдиле. Кече уа, элчиле, аланы ёлюклерин урлаб, джашыртын асырагъан эдиле бир таша джерде.

«Бош сакълай кёре эдим джашланы командир» — деб кёлюне келди Аскери. Джашланы таныгъаныны юсюнден къызчыкъгъа джукъ айтмады,

— Сени атынг кимди?

— Лариса, деди къызчыкъ.

— Сеннге ненча джыл болгъанды?

— Онджети.

— Атанг-ананг бармыдыла? Къызчыкъ мыдах бола, башын булгъай:

— Джокъдула. Фашистле ёлтюргендиде,— деб джууаб этди.

— Шкоқдан ата билемисе?

— Билеме,— деди къызчыкъ.— Атам юретген эди.

— Фашистлени джыйылыучу джерлерин кёргюзаллыкъмыса?

— Кёргюзаллыкъма. Былайдан узакъ тюлдю джыйылы-

учу джерлери. Тамадаларын да таныйма. Бир къара машина бла джюрюйдю ишине.

— Лариса, сен меннге болушургъа керексе...

Элни орта орамы бла къызыу келе тургъан къара машинаны тохтатыб, ичинден къансыз офицер, чыгъыб, тиширыу бла сюелиб тургъан немча солдат аны къулагъына алмагъанын кѣлтюралмай, экисини къатларына келиб, хыны-муну этерге излегенлей, Аскер герохун чыгъарыб:

— Сабыр бол, джюйюсхан! — деди ауазын кѣлтюрте.

Офицер тѣгерегине къарады. Алай а кишини кѣрмеди. Болумну ангылаб, къолларын ёрге тутду.

— Лариса, герохун сыйыр! Машинагъа!..

Къараб-къарагъынчы, Аскер машинаны чегетге баргъан джол таба бурду, анга къызыу джюрюш алдырды. Ызындан талай мотоцикл сюрюб келгенин эслеб, андан да къызыу сюрдю. Иги кесек узайгъандан сора машинаны тохтатыб, къысха буюрду:

— Лариса, чегетге кир! Офицерни кѣз туурангдан джиберме. Къачаргъа излесе, герохдан атыб, джаралы этерсе. Сакъ бол, ёлтюрюрге боллукъ тюлдю. Бизге ол бек керекли адамды...

Узун автомат кѣзюу бла аллындагъыланы къырыб, Аскер кеси да чегет таба джанлады. Немчалыла иги кесек бар эдиле. Тиллерин къаты къысыб, Аскер автоматыны окълары бошалгъынчы немча аскерчилени юслерине от джандырыб турду. Ма ол кѣзюуде сол имбашы ачы тукъум къызды. Немчалыла, чагъымыракъ болгъанлыкъгъа, алгъа юрюлюб келе эдиле. Аскер, гранатларын хазырлаб, душман аскерчилени джууукълашмагъа къюуб, бир-бири ызыдан силдей.

— Бу Ашот ючюн! Бу Андрей ючюн!- деб талай кере къычырды. Джол къара тубан чарс болду. Фашистле да, къырылыб, экинчи ёрге турмазча болдула.

— Джюйюсхан! — деди Аскер, немча офицер таба бурулуб, джанынг багъалы эсе, мени ызымдан кел. Къачаргъа излесенг, урлукъма. Аяу саллыкъ тюлме. Ангыладынгмы?

Немча офицер ангылагъанын билдире:

— Къайры элтесиз мени? — деб сорду.

— Эсде болсун, чегетде сѣлеширге болмайды. Ауузунгу къаты къыс да, ызымдан кел...

Офицер сыймезден джѣбеледи: къачар джери джокъ эди. Аны ызындан джерленнген героху бла Лариса келе эди. Ол аны ашыкъдырыр ючюн къалмай эди. Офицер джюрюшюн сериюн эте тебресе, героху бла сыртындан тюрте.

Кюнорта болур-болмаз, бѣлекге джыйылдыла ючюсю да. Командирни къатына келиб, Аскер, былай айтды:

— Командир джолдаш, буйругъугъузну толтурдум!..

Ткачёвну кызычыкъ таба къарагъанын эслеб, Аскер дагыда кыошду:

— Командир джолдаш, ёксюз кызычыкыды. Аты Ларисады. Меннге уллу болушлукъ этгенди.

— Ашхы. «Офицерни штабха ашырыгъыз,— деб буйрукъ берди командир.

Кесини джашауунда кёб тюрлю джигитликни кёрген эди Ткачёв, алай а кюндюзгю кюн, кюллерын да байламагъанлай, немча офицерни джаяу аллына сюрюб келгеннге алкыын тюртюлмеген эди. Аллай ишге. джигитлик дерге да аз эди.

ЧАЛКЪЫДА

Танг атар-атмаз, чалкыыны алыб, талагъа чыкыдым. Бир кесек сууугъуракъ болгъанлыгына, эртденнги табигъатны сейирлигине эсим бёлюннгенден аны сезалмайма. Тёгерекде къанатлыла бир-бирине ал бермей, эртденнги джырларын бардырадыла. Аланы макъамлары къатышса да, хар къанатлыны джырын кесгин айыраса.

Эртденнги ариу хауаны терен солуб, чалкыыгъа джаныу этиб, чалыб башлайма. Ол, къалын чыкылы хансны салджанлаб, кенг дюрюле тюшюреди. Ариу гоккала, тепсей келиб, суймезден дюрюлеге джатадыла.

Кёб турмай кюнню кёзю къарады: аны таякълары сыртханюр тёгюб, тёгерекни ариу тукъум джашнатды. Кёкде бир булут да джожду, Минги Тау ариу кёрюнеди: джаумазы ажымсызды. Кюн кызаргъа, гёбелекгеле чыкыдыла. Ала, биченликни аулаб, сыртда джоппу-джоппу джайылгъан алтынчач баббахансчыкъланы ийнакълайдыла. Аязчыкъ ургъаны сайын аланы алтын башчыкълары чайкълалыб, хансха кёмюле да, чыгъа, къарагъан адамгъа ышаргъанча кёрюнедиле. Мешин къамджакъчыкъла, сары чакъгъан гоккачыкъланы юслеринде джюрюй келиб, айры къанатчыкъларын ачыб учуб, дагыда биягъы джерлерине кюнуб, нени эсе да излейдиле...

Мен кёб джер чалгъанма. Кюн батаргъа джеришгенди. Аны алтын таякълары, сюннгюлеча, джолуна тургъан боз булутчукъну джырыб, кёкню кыйырына кыызгылдым тыр-

мы тартхандыла. Къанатлыланы джырлары сёл болгъанды. Анда- санда сарыдордан чыпчыкъчыкъ, узун къуйрукъчугъун къымылдатыб, кимни асе да чакъыргъанча, бёлуб-бёлуб сызгырады.

Дюрюню аягына джетерге бир кесек къалгъан болур эди. Бютеу къарыууму салыб, керилиб бир тартайым дегенлей, арабыз бир атлам чакълы болур эди, мени да илгендире бёдене учду. Мен олсагъатлай тохтадым. Адамны кенгден сезиучю бёдене, узакъ баралмай, бир ачыкъ джерге къонуб, меннге битди. «Быллай зат ёмюрде болмаучан эди, не даулайды экен бу менден?» — деб, кёлюме алай келиб, ышараб, алпыма къарагъанымда — аны уясы. Къургъакъ чёбчукледен чемер этилген уясыны ичинде — сегиз чубар гакгычыкъ. Джюрегими бушуу алыб, уяны тегерегин чалмай къоюб, башха хыршыгъа кёчдюм. Ол келиб, уяда гурт джатармы, джатмазмы?— деген сагъыш джюрегми кючледиди. «Уясын къоюб кетсе уа аман боллукъду» деб, чалгъанымы къоюб, мындан ары не этеригин билирге излеб, аны таба къараб тохтадым. Ол мени кёрмейди — къалын хансны ичине джатыб, тылпыууму алыргъа къоркъуб турама.

Кёб сакъламадым. Бёдене, башчыгъын да энишге ийиб, хансны ичине ташайыб кетди. Мен джангы тутхан хыршымы чалыб башладым. Бёденени уясына джетерге, чалгъанымы къоюб, бойнуму созуб, уя таба къарадым: ол гурт джатыб тура эди.

Асто-о! Къалай! сейирди джашау! Джарашыб тургъан уясындан, джашаууна къоркъуу болса да, кетерге унамады бёдене. Билген болур эди менден хыянат джетмезлигин...

Кюнле оздула. Мен дырын джыяргъа келдим. Бёденени уясына джетерге джюрюшюмю сериуюн этдим. Бойнуму созуб къарадым бёденени уясына. Ол джокъ эди. Уяны ичи гакгы къабукъладан толу эди. Гурт чыгъарыб, чаллыкъны къатында будай сабаннга алыб кетген болур эди чубар балачыкъларын ол.

ЫШАНЫУ

Кюн батхан джанындан джел къобуб, тереклени чайкъаб, джолну букъулатды. Ол, кёкде сагал-сагал джайылгъан къара булутланы бир джерге джыйыб, ташайды. Аны изы бла,

кюкюрей келиб, къаты джашнаб, шыбыла таякъ къаралгъан кёкню джарытды. Ингирге деричин къыздырыб тургъан кюнню джылыуу бир джерге джыйылгъанча, хауа, тылпыуунгу алалмазча, ауур болду. Мынчакълача, ауур тамчыла анда-санда тюше келиб, ызы бла тегерек чарс болуб, къаты джангур къуйду. Орамла балчыкъ болуб, ырхыла бардыла. Арбазда, саргъылдым кёлню юсюнде, бир — бирин сюрген джангур кёмюклени ауур тамчыла джукълатадыла, алай болгъанлыгы ючюн, ала азайыргъа унамайдыла...

Соня терезе джанына олтуруб, джолгъа къараб турады. Киши джюрюмейди. Джюрюб да ким джюрюрюкдю быллайда? Соня бу элде ишлегенли эки джыл болады. Ол врачды.

Райондан узакъ болмагъанлыгына, джолу къыйын элди. Аны бла къалмай, башха, кюн аманда машина киралмагъан элlege да барады. Бир-бирде, башха кёзююнде къарнашы Ахмат да барады биргесине...

Бюгюн Соня мыдахды. Бюгюн десем да, сау ыйыкъ болады ол ышармагъанлы-кюлмегенли. Аны кёзюне бусагъатда Аскер кёрюнеди. Аны бетине къараргъа ант этсе да, унуталгъан а эталмайды. Сейир тюлмюдю, кёрюб болмагъан адамынгы унуталмагъанынг!.. «Аскер адам тюлдю... Ариу сёзлеге устады... Ётюрюкчю! Ёмюрде бетине къарамазма аны, керек тюлдю...»

Соняны джюреги ачыудан алай къайнайды, эшта, бусагъатда Аскерни кёрсе, арам-къарам этмей, не ачы сёзню да айтырыкъ болур эди... Къаллай алапат джаш эди Сюлемен!.. Не келсин, терслик Соняны кесиндеди: аны тюз, ачыкъ кёлюн айыралмады. Аскер да — сёз къабчыкъ — ызындан тюшюб, къоймай эди.

«Энди уа унутханды, Лидагъа айта болур биягъы кука сёзлени», — дейди Соня кеси аллына ачыуланым. Бусагъатда кеси-кесине ичин тегерге да болады: Ахмат юде джокъду. Болмагъаны да игиди: Аскер ючюн да къаллай бир урушханды! Урушхандан да озуб, хаман къозугъанлай турады. Анга да разы тюлдю Соня. Кёрге эдинг, бирда Аскер бла эки- юч джолда ушакъ этгенди, аны ючюн деб, хаман да сагъыным турургъамы керекди? Энди Ахмат да, Лида да «ох»! десинле!

Соняны, асыры ачыудан, кёзлерини къабакълары, ичинден джити бычакъ бла тартханча, ачыдыла — джыламукъну белгиси. Джыларыкъ да болур эди, эшик къагъылмаса. Соня, кёзлерин сюртюб, секириб ёрге турду.

— Киригиз, — деди. Кёзлерине ийнанмады: Сюлемен сирелиб тура.

— Сюлемен, сенмисе? Быллайда къалай келдинг? Олтур!

— Олтура туругъа заман джогъду,— дейди Сюлемен.— Ашыгышма. Юч ай болады Зоядан хапар билмегенли. Джазмайды, не болган эсе да. Юйюбюзде киши джогъду. Бу былай бир турсун, къайтсам, алырма,— деб, Сюлемен мор чемоданны терезе тюбуне салды.

Сюлемен джангурда барыргъа умут этген элни узакълыгы иги кесек эди, Зоя анда джашаучан эди. «Къалай келбетлиди! Бу да ётюрюкчю болур, Аскерча, Зоя ючюн ёледи дейди, хо: дыбылдайды алай ансы. Эркишиле барысы да бирчадыла...»

Соняны кёлюне алай келиб, хыныракъ сермеди:

— Аскерден келеди деб, аллынга къараб турады дейди Зоя сени! Сюлемен, джукъ да айтмай, чыгыб кетди.

«Зояны сенден сора къайгыысы джогъду, дебми тураса!

Къайры кетгенди, къайдам, эринден айырылгандан сора? Сен а аны излей бараса. Алдагъан этеди,— деб келди Соняны кёлюне. — Башха иши болур.» Алай а Сюлемен ызына къайтаб келиб, босагда сюелгенинде, оюму олсагъатлай тюрленди: — «Бу аны табмай къоярыкъ тюлдю...»

— Быллайда къалай барлыкъса? Ананг да келе болур, сабыр эт. Тамбла барырса,— дейди Соня Сюлеменнге.

Сюлемен Соняны мыдахлыгъын эслейди эмда ушатмайды, алай а джукъ айтмайды, эслеменгича этиб къойган болмаса. Кюнде куйюб, онгнган саргылдым кёлеги дибидик болуб, сыртына джабышханды. «Айтайыммы, айтмайыммы Зояны юсюнден?— деб сагышланды Соня. — «Огъай. Кимни къайгыысы да неге керекди? Къалай скойсе, алай этер».

Аны кёлюн ангылагъанча, Сюлемен:

— Соня, Зоя эрге бармай турамыды?— деб сорду.

Ол тынгылауну басыб, башын булгъайды: бусагъатда тили бурулуб джукъ айталлыкъ тюлдю. Сюлемен, Сонядан джууаб табмазын билиб, ашыгыш чыгыб кетди.

Джюрегинде ачыуу къайнаб турган Соня аны кетгенин онгсунуб, ичинден: «мен сеннге справочное бюрону болганма? Не уа ЦСУ-мы ишлейме? Сизден озуб да, кёбдю кесими къайгым. Хы, иги къууан, сёзчю къатын болурма мен сеннге!..»

Соня кесини сагышларына не бек сингсе да, Сюлеменнге тюзюн айтмагъанына джюреги къыйналыб, эрлай боталарын кийиб, ашыгыш чыгыб, орамны энишге чабды. Сюлеменни кёрмеди. Бир кесек заманны ичине ол думп болуб тура эди. Сау эки джылны юйге келмей турган Сюлеменни,

джангур да кѳуя турѓанлай, толу хапары болмаѓан Зояѓа ашыѓыш кетгенин кѳргенинде, аны джюреги джумушады. «Кѳремисе, анасы юге келгинчи тѳзалмай барѓанын! Ма, алай болады керти сѳймеклик! Ол баѓалы зат кѳреме: аны кѳаджыкѳмай, тѳзалмай излегенле табарыкѳдыла. Сюлеменни джюреги алтын кѳре эдим! Мен а...

Соня тамаѓына не эсе да, бир кѳаты зат тыѓылыб, кеси-кесине ичинден уруша, санлары кѳыйылыб, орунга джатханында, кѳзлеринден джыламуќ тамчыла агѳыб башладыла...

Башлары

Повестле

Джюрекни чакъыруу.	4
Тынгысызла.	71

Хапарла

Командирни буйругъу.	175
Чалкъыда.	179
Ышаныу.	180

ДОТДУЕВ ХЫЙСА МАГОМЕДОВИЧ

Зов сердца

Повести и рассказы
На карачаевском языке

Редактор- корректор М. М. Кубанов
Художественный и технический редактор Г. М. Хомякова
Компьютерная графика — Н. И. Озова
Компьютерная верстка — А. Я. Унежова

Подписано в печать 09.12.05. Формат 84 x 108 1/32 Бумага офсетная.
Гарнитура «Ариал». Печать офсетная. Усл. печ. л. 9,7. Усл. кр.-отт. 10.
Уч.-изд. л. 10,7. Тираж 500 экз. Заказ № 1384

РГУ «Карачаево-Черкесское республиканское книжное издательство».
369000 г. Черкесск, пл. Кирова, 23 Дом Печати.

Отпечатано с готового оригинал-макета
в ОАО «Издательско-полиграфическая фирма, «Ставрополье».
355035, г. Ставрополь, ул. Спартака, 8.

Д 709

Зов сердца. Дотдуюв Х. М. РГУ «Карачаево-Черкесское республиканское книжное издательство», 2008 — 184 с.

ISBN 5—7289—02—03—0

В книгу Дотдуюва Х. М. вошли произведения о любви, о родной природе, рассчитанные на самый широкий круг читателя.

Д 4702280100 —2 2 —2008
9П1 (03) — 2008

84 (г Рос-Кара) 6